

Piraterij, handel en ‘barbaren’?

De ‘*Litus Saxonicum*’ in haar context

(ca. 260 tot ca. 410.)

Promotor: Dr. Jeroen Wijnendaele

Door: Martijn Calleeuw 01602723

Master in de Geschiedenis 2019-2020

Voorwoord

Het schrijven van een thesis is een werk van lange adem en zonder de nodige steun uit je omgeving is het dan ook bijzonder moeilijk om je longen gevuld te houden. Daarom bedank ik hier graag mijn promotor, Dr. Jeroen Wijnendaele, voor de goede raad doorheen dit proces, de punctuele opvolging van mijn voortgang en om mij ertoe te bewegen steeds dat beetje meer te geven om tot het beste eindresultaat te komen. Ik bedank ook graag mijn ouders, die mijn voortdurend getob over Romeinse forten gedurende een jaar hebben moeten verdragen alsook voor de interesse die zij er niettemin voor zijn blijven tonen. Ten slotte bedank ik ook graag mijn 'zusje', vrienden en medestudenten, die met de nodige dosis zelfrelativering met betrekking tot papers het hele proces van een luchtiger toontje en een komische noot voorzagen.

Covid-19

Er moet ook een woordje gezegd worden over de context waarin deze paper sinds maart 2020 geschreven werd. De uitbraak van de Covid-19 pandemie heeft ervoor gezorgd dat de bibliotheken gedurende lange tijd gesloten werden. De invloed hiervan op mijn paper is al bij al beperkt gebleven, met dank aan een vroege start in september 2019. Niettemin stonden er nog enkele monografieën op mijn menu die zodoende hun weg naar deze paper niet gevonden hebben. De voornaamste onder hen is wellicht 'North Sea and Channel connectivity during the Late Iron Age and Roman period (175/150 BC - AD 409)' (2010) door Francis M. Morris. Hoewel ik natuurlijk niet kan zeggen wat precies de inhoud van deze en andere boeken is, verwacht ik niet dat ze de resultaten van mijn scriptie ingrijpend zouden veranderen. Een verder onderbouwen van de aangebrachte punten zou wellicht de voornaamste bijdrage geweest zijn die zij te bieden hadden. Bijgevolg heeft de pandemie 'slechts' gezorgd voor een ietwat grotere uitdaging voor het concentratievermogen, zoals te verwachten valt in een dergelijke context. Ik hoop dat ze niet gezorgd heeft voor een chaotische uiteenzetting van mijn redeneringen.

Deze preambule werd in overleg tussen de student en de promotor opgesteld en door beide goedgekeurd.

Inhoud

I. Inleiding.....	I
II. Methodologisch.....	IV
III. Bronnen	1
1. Geschreven bronnen	2
1.1 Panegyrici Latini.....	2
1.2 Keizer Julianus	4
1.3 Sextus Aurelius Victor.....	5
1.4 Eutropius	6
1.5 Ammianus Marcellinus	7
1.6 Eunapius	9
1.7 Vegetius: De Epitoma Rei Militaris	9
1.8 Claudius Claudianus.....	10
1.9 De Notitia Dignitatum	11
1.9.1 Als bron.....	11
1.9.2 Inhoud	13
1.10 Sidonius Apollinaris	15
1.11 Zosimus.....	16
1.12 De Angelsaksische Kroniek	17
2. Archeologie.....	19
2.1 Uitdagingen	19
2.2 De forten van de <i>Comes Litoris Saxonici per Britanniam</i> : datering, vorm en locatie.....	20
2.2.1 Datum.....	21
2.2.2 Vormgeving	22
2.2.3 Locatie	24
2.2.4 Enkele algemene opmerkingen.....	27
2.3 Munten.....	28
3. Tussentijdse conclusie: het bronnenmateriaal	30
IV. Historische Context:	31
1. Politiek	31
2. De Britse vloot: Classis Britannica	38
V. De functie van de ‘Litus Saxonicum’	41
1. Het probleem en de implicaties van de naam <i>Comes Litoris Saxonici per Britanniam</i>	43
1.1 Comes.....	43
1.2 Litoris Saxonici.....	45

1.3 per Britanniam.....	49
2. De piraterijthese.....	51
2.1 Germaanse maritieme capaciteiten in de late derde eeuw.....	52
2.2 De defensieve mogelijkheden van het fortensysteem.....	58
2.3 Romeinse strategieën tegen piraterij.....	61
2.3.1 Drie voorbeelden van piraterij.....	63
2.3.2 De Romeinse oorlogsvloot na de derde eeuw en de Litus Saxonicum.....	67
2.3.3 De Saksen in de vierde eeuw.....	72
2.4 Conclusie: De piraterijthese.....	78
3. Alternatieve visies op het gebruik van de forten.....	81
3.1 De bevoorradingstheses.....	81
3.1.1 De productiemogelijkheden van Zuid-Brittannië.....	87
3.1.2 De Litus Saxonicum als doorvoerhavens?.....	90
3.1.3 Conclusie: De bevoorradingstheses.....	95
3.2 Een mogelijk alternatief: symboliek, militaire vernieuwing en bredere tendensen.....	98
VI. Conclusie.....	108
Appendices:.....	115
Bibliografie.....	116
Bronnen:.....	116
Literatuur:.....	119

I. Inleiding

Wat we in de literatuur de 'Saxon Shore' of de *Litus Saxonicum* noemen, is een reeks forten aan de zuidoostkust van Brittannië. In alle eerlijkheid kunnen we er niet veel meer over vertellen dan dat het er ten minste negen waren en dat er troepen in gelegerd waren. Enigszins gelijkaardige reeksen forten zijn te vinden aan de overkant van het Kanaal. Minstens drie daarvan stonden onder de *Dux Belgicae Secundae* en minstens tien onder de *Dux tractus Armorici et Nervicani*. Een *Dux* was de aanduiding voor een aanvoerder van grenstroepen.

Nu is het natuurlijk bijzonder onbevredigend om de geschiedenis van deze *Litus Saxonicum* hierbij te laten. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat er, ondanks beperkt bronmateriaal, toch heel wat geschreven is over deze forten. De focus van die studies ligt vaak op het vinden van een datum voor de bouw ervan. Het ligt voor de hand dat dat noodzakelijk is om naar de volgende stap over te gaan, namelijk de discussie over de historische context van de forten. Door wie zouden ze gebouwd zijn, en belangrijker, waarvoor? Een overzicht van die discussie zal hier gegeven worden met de bedoeling erop verder te bouwen. Literatuur over de forten gaat ver terug, in de zestiende eeuw plaatsten onderzoekers de forten in laat-Romeinse context. In de achttiende eeuw werd het al opgeschoven naar een bouwproject van Diocletianus. Pas met negentiende-eeuwse opgravingen zijn we bij het huidige, vage tijds kader gestrand dat de Britse forten, met uiteenlopende zekerheid, plaatst in de late derde eeuw.¹ Een naam die in die context vaak naar voren wordt geschoven is die van Carausius, een Romeins bevelhebber die vermoedelijk in 285 het commando over de 'Kanaalvloot' kreeg om komaf te maken met een piraterijprobleem. Deze operatie was een succes, maar in 286 verklaarde hij zichzelf keizer en nam hij Brittannië en het huidige Noord-Frankrijk in.² Dat deze gebieden netjes overeenstemmen met de forten maakt de link tussen beiden aantrekkelijk. Het spreekt vanzelf dat ons overzicht van de discussie niet zal teruggaan tot de 16^e eeuw. We beginnen ietwat dichter in de tijd, de discussie lijkt namelijk een korte opflakking te hebben gekend in de jaren '60 en '70. Een auteur die toen de discussie nieuw leven inblies was Stephen Johnson (1976), wiens werk 'The Roman Forts of the Saxon Shore' nog steeds zeer waardevol blijft. Het is dan ook door zowat elke auteur sindsdien aangehaald. Niettemin valt er zeker een en ander op te merken bij zijn theorieën over het gebruik van die forten, zoals in de jaren '90 ook is gebeurd.

Momenteel zijn er twee dominante theorieën betreffende het gebruik. De forten zouden gediend hebben als bescherming tegen piraten of als doorvoerhavens. Vroeger bestond ook het idee dat de forten een verdedigingslinie vormden van Carausius en diens opvolger Allectus tegen Rome. Dit wordt

¹ Andrew Pearson, *The Roman shore forts: Coastal defences of Southern Britain* (Stroud: Tempus, 2002), 48-9.

² Stephen Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore* (Londen: Elek Books Ltd., 1976), 24-7.

niet langer als waarschijnlijk gezien.³ Betreffende de meest recente monografieën over het onderwerp, valt er eigenlijk maar één iemand te vermelden. Andrew Pearson schreef in de vroege jaren 2000 enkele boeken over het onderwerp, waarin hij de discussie uiteenzette en enkele opmerkingen daarbij maakte. Rond het gebruik van de forten voegde hij al bij al maar weinig toe. Zijn werk focust met name op de bouw van de forten, hoeveel tijd, materiaal, arbeid en dergelijke dat zou gevraagd hebben. Daarnaast schreef hij ook over de geografische context van de forten. Beiden zijn nieuwe manieren om naar de forten te kijken die zeker belangrijk zijn in de discussie betreffende hun bouwjaar en gebruik. Later formuleerde hij zijn ideeën rond het gebruik van de forten in enkele artikels.

Dat het schrijven over de forten niet het meest florierende deel van de Britse Oudheidkunde is, hoeft niet te verbazen. De belangrijkste geschreven bron voor de forten is de *Notitia Dignitatum*, die bijzonder moeilijk te interpreteren is. Verder bieden klassieke schrijvers zoals Ammianus Marcellinus, Zosimus, Eutropius, Aurelius Victor en anderen ook maar beperkte hulp in het interpreteren van de forten. Zij worden later uitvoeriger besproken. Veel van de hoop om het vraagteken boven de forten te verwijderen, ligt bijgevolg bij de forten zelf. Helaas hebben ook zij niet veel te bieden. Als we naar de monografieën kijken, dan zien we daar stevast enkele paragrafen waarin gewezen wordt op de nood aan nieuwe archeologische opgravingen op de sites. Dit om zowel datum als functie op te helderen. Niettemin blijven de archeologische opgravingen op de sites tot op heden beperkt. Bijgevolg blijven grote delen van de binnenkant van de forten niet onderzocht.⁴ Nu zou ik mij bij de klaagzang kunnen aansluiten en besluiten dat er niet veel meer te doen valt zolang er niet verder gegraven wordt. In plaats daarvan stel ik voor om Pearson te volgen en ook met een nieuw perspectief naar de forten te kijken. Het is duidelijk dat archeologie slechts in beperkte mate een antwoord kan bieden. Johnson lijkt zich daar ook van bewust te zijn geweest en probeerde de forten te verklaren door ze te zien in relatie tot de forten in Gallië, zoals zal worden besproken. De conclusies die hij daaruit trok zijn voor discussie vatbaar, maar het idee was goed. Bijgevolg stel ik voor om het perspectief nog verder open te trekken dan enkel Gallië en te kijken naar de forten in een Rijksbrede context.

Dat heeft het volgende voor ogen. In de eerste plaats is er de discussie over de naam van de fortenreeks, waar ook al heel wat over werd gespeculeerd. Het is naar mijn mening zo dat de naam van de fortenreeks, *Litus Saxonicum*, een van de zaken is die onderzoekers ertoe drijft de oorsprong van die forten in verband te brengen met Saksen en de ermee geassocieerde piraterij in de derde eeuw. Dit terwijl de naam pas opduikt in de late vierde eeuw, bijna een anderhalve eeuw na de geschatte bouw van de forten, en slechts in één document, de zogenaamde *Notitia Dignitatum*.

³ Andrew Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts* (Oxford: Archaeopress, 2003), 27.

⁴ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 10.

Vervolgens wil ik het idee evalueren dat de forten zouden gediend hebben tegen piraten. Het is met name dit idee dat het in de jaren '90 te verduren heeft gekregen door schrijvers zoals Cotterill.⁵ Pearson bracht ook verschillende argumenten aan om de piraterijthese aan de kant te schuiven. Deze kritieken worden hernomen, geëvalueerd en aangevuld. Deze revaluatie zal onder andere gebeuren op basis van comparatief onderzoek naar andere, contemporaine dreigingen van piraten, namelijk de Goten aan de Zwarte Zee, de Franken op de Middellandse zee en de latere Vandalen. Het is opvallend dat die mogelijkheid nog niet benut is geweest in het onderzoek naar piraterij en de Britse forten. Kijken hoe omgegaan is met deze dreigingen kan ons wat vertellen over de waarschijnlijkheid van onze theorieën met betrekking tot piraterij in het Kanaal. De tweede theorie zag de forten als doorvoerhavens, maar heeft daar niet veel meer over te zeggen dan dat het bevoorrading naar het binnenland moest vergemakkelijken. Ook de these dat ze de Rijn grens diende te ondersteunen werd in het verleden al gepostuleerd.⁶ Hier is dus nog veel ruimte voor concreet onderzoek om een dergelijke stelling te onderbouwen of te verwerpen. In dit onderzoek wordt ook nog een derde denkrichting voor de forten geopend. De forten zijn namelijk te situeren in een periode waarin over het hele Rijk veel werd gebouwd en versterkt, hierover volgt later meer. Een mogelijke verklaring voor de forten kan dus gevonden worden in een evaluatie van deze trend.

Het hernemen van deze discussie is bijzonder relevant. Zo blijft de piraterijthese, ondanks overtuigende kritieken, veruit de meest populaire. Daarnaast is het alternatief dat ervoor naar voren wordt gebracht niet zeer onderbouwd en is nog te weinig aandacht besteed aan de forten binnen de bredere bouwcontext van het Rijk. De gekozen tijdsperiode, ca. 260 tot ca. 410, slaat op de (momenteel aangenomen) oprichting van een groot deel van de forten tot aan het einde van keizerlijke controle over Brittannië. Een anderhalve eeuw geschiedenis mag lang lijken, maar in feite zijn er grote delen van deze tijdsperiode waarvoor weinig tot niets kan gezegd worden met betrekking tot de forten, vandaar dit relatief groot bereik.

⁵ John Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," *Britannia* 24 (1993): 232-6.

⁶ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 27; Pearson, *The Roman shore forts*, 132.

II. Methodologisch

De methodologie die voor dit onderzoek gehanteerd zal worden, is comparatief onderzoek en schaalvergroting. Dit heeft als voordeel dat dit onderzoek niet volledig afhankelijk is van de restanten van de forten zelf. Het lijkt immers niet waarschijnlijk dat zij in de nabije toekomst nog veel informatie zullen prijsgeven. In de plaats daarvan wordt er dus gekeken naar vergelijkbare piraterijdreigingen en de wijze waarop daarmee is omgegaan. Er wordt ook gekeken naar de vermoedelijke piraten zelf en wat hun rol is of kan zijn in het verhaal. Daarnaast wordt de mogelijkheid dat de forten de Rijn grens dienden te ondersteunen ook benaderd vanuit zowel Brits perspectief als vanuit dat van de Rijn. Kon de Britse landbouw de Rijn wel ondersteunen? Had de Rijn die steun eigenlijk wel nodig? De forten worden ook in hun bredere context geplaatst als slechts één van vele bouwprojecten van de periode. Dit maakt het mogelijk om enkele van de theorieën die in de jaren '90 naar voren werden gebracht te toetsen op hun waarschijnlijkheid. Niettemin moeten we ons ook bewust zijn van de problemen die de methode stelt. Een voor de hand liggende kritiek is dat er niet zomaar van kan worden uitgegaan dat bijvoorbeeld de omgang met piraten in alle delen van het Rijk hetzelfde zou zijn geweest. Noch is het mogelijk om betreffende de handelscontacten met enige zekerheid te kunnen aantonen dat de forten er rechtstreeks mee verbonden waren. Betreffende de mogelijke link met de Rijn grens, stelt zich ook het probleem van een tekort aan bronnen alsook dat van een moeilijke archeologie. De beste bron om handel te kunnen aantonen is de aanwezigheid van geïmporteerd aardewerk, maar hoe het daar terecht is gekomen ligt niet altijd voor de hand. Ook het bekijken van de algemene bouwrend van het Late Keizerrijk stelt problemen, aangezien het zich uitstrekt over een heel lange periode en veel uiteenlopende aspecten omvat. Het is geen trend die zich zomaar even laat verklaren.

Daar moet ook nog de opmerking bij gemaakt worden dat mijn focus zal liggen op de forten aan de Britse zijde van het kanaal, hoewel het vanzelfsprekend is dat de Gallische onmogelijk genegeerd kunnen worden. Aangezien echter de locatie van de drie forten van de *Dux Belgicae Secundae* voornamelijk niet vastligt en er nog maar weinig van de Armoricaanse forten is opgegraven, kan er niet veel meer mee gedaan worden dan ze proberen te verklaren in relatie tot de Britse forten of de historische context.⁷ Ik ben er mij van bewust dat dit geen ideale situatie is, en waar mogelijk probeer ik ook die forten mee te nemen in de redenering. Daar kan aan worden toegevoegd dat ook het probleem van de Welshe forten zich stelt, die zelfs niet geattesteerd zijn in de *Notitia Dignitatum*.⁸ Ook hen opnemen in het onderzoek zal moeilijk vallen en ze moeten wellicht eerder in een onderzoek betreffende problemen met de Ierse stammen in de late derde en vroege vierde eeuw geplaatst worden.

⁷ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 73-87.

⁸ Pearson, *The Roman shore forts*, 130.

III. Bronnen

Er werd reeds aangehaald dat de bronnensituatie voor de forten niet zeer indrukwekkend is. Niettemin wordt van dit onderdeel toch gebruik gemaakt om iets te zeggen over wat we wél hebben. Daarbij wordt (kort) ingegaan op wat verschillende antieke auteurs te zeggen hebben over Brittannië in de voor ons relevante periode. Daarnaast moet ook ingegaan worden op de auteurs zelf. Hun achtergrond, maar ook hun afstand in tijd en ruimte, zijn belangrijke zaken om in het achterhoofd te houden bij het interpreteren van wat ze ons vertellen. In het volgende bronnenoverzicht worden enkel bronfragmenten aangehaald die op de een of andere manier kunnen gerelateerd worden aan de forten. Andere fragmenten van deze of andere auteurs die doorheen het onderzoek relevant zullen blijken te zijn, worden in de tekst zelf opgenomen wanneer dat van belang is.

Voor het overzicht van de geschreven bronnen worden de auteurs chronologisch geordend. Daarbij moet opgemerkt worden dat veel van de gebruikte vertalingen in het Engels zijn, bijgevolg zullen ook quoteringen in het Engels zijn. In voetnoten wordt steeds verwezen naar de klassieke auteurs zelf (bv. Amm. Marc. 20.1.3) en de gebruikte tekst- en vertalingsedities kunnen in de bibliografie teruggevonden worden. Er wordt in dit eerste deel nog niet al te veel aandacht besteed aan het interpreteren van de passages in het licht van de onderzoeksvraag, de bedoeling is slechts een overzicht te bieden van het beschikbare materiaal. Na deze literaire bronnen wordt ook ingegaan op de archeologische resultaten die de forten hebben opgeleverd. Archeologie is natuurlijk per definitie interpreterend, waar de inhoud van de teksten min of meer vast staat (met ruimte voor interpretatie waar er ambigüiteiten zijn). Interpretatie en mogelijke wijzigingen in de toekomst ten spijt, wordt hier gewerkt met de meest recente data over de forten. Ten slotte wordt ook enige aandacht geschonken aan numismatische bronnen, hoewel ze voor het achterhalen van het gebruik van de forten van beperkte waarde zijn.

1. Geschreven bronnen

1.1 Panegyrici Latini

De Latijnse panegyriek tien, gericht aan Maximianus (286-305, de medekeizer van Diocletianus), werd geschreven door een zekere Mamertinus. Van hem kunnen we niet veel meer zeggen dan dat het een Galliër was, mogelijk uit Trier. Het lofdicht werd ook voorgedragen in Trier, bij gelegenheid van de verjaardag van de stichting van Rome. De datum wordt geplaatst op het jaar 289.⁹ Het is verder belangrijk te onthouden dat panegyrieken lofdichten zijn voor diegene aan wie ze gericht zijn. Een kritische blik op de inhoud ervan is dus nodig. In de panegyriek lezen we hoe Maximianus op dit moment bezig is met het bouwen van schepen om Carausius uit Brittannië te verdrijven. Zijn troepen hebben echter wel al de kusten van de oceaan bereikt. De Gallische delen van Carausius' rijk, mogelijk reikte dit tot Rouen, lijken dus reeds gevallen. Deze melding in Mamertinus is de enige reden om een vroege overwinning van Maximianus op Carausius te veronderstellen, later won Carausius waarschijnlijk delen van Gallië terug. Ook wordt er melding gemaakt van het verslaan van een 'verraderlijk ras van barbaren', waarmee waarschijnlijk op de Franken wordt gedoeld. Vermoedelijk gingen deze een alliantie aan met Carausius. Carausius wordt echter niet bij naam genoemd en enkel beschreven als 'die piraat'. Er werden vloten gebouwd die de zee zouden bereiken, 'via elke rivier'. Een overwinning wordt gezien als vanzelfsprekend.¹⁰

Enige tijd na deze panegyriek, volgt een tweede. Panegyriek elf is opnieuw gericht aan Maximianus en is mogelijk opnieuw afkomstig van Mamertinus. Ze werd gegeven in Trier voor de 'verjaardag' van de Keizer. Het is niet duidelijk of het gaat om zijn geboortedatum of de datum van zijn keizerschap, er wordt aangenomen dat we dit lofdicht moeten plaatsen in 291.¹¹ Er wordt opnieuw melding gemaakt van zijn overwinning op de Franken, ditmaal expliciet vernoemd, die ervoor zorgde dat de piraten onderdrukt werden. Over de campagne die in 289 nabij leek wordt echter met geen woord gerept. De uiteindelijke overwinning wordt wel nog steeds gezien als een zekerheid, lezen we later in het lofdicht.¹² Hierna komt panegyriek acht, gericht aan Constantius Chlorus bij gelegenheid van de herovering van Brittannië. De panegyrist was een oudere man die al lange tijd voor Constantius en Maximianus werkte. Hij was aanwezig in Trier, waar het lofdicht werd uitgesproken, als vertegenwoordiger van Autun. Waarschijnlijk komt deze speech uit 297, maar het kan evengoed 298

⁹ C.E.V. Nixon en Barbara Saylor Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors: the Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors* (Berkeley: University of California Press, 1994), 41-3.

¹⁰ Paneg. Lat. 10.11-12; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 71-3; Anthony R. Birley, *The Roman Government of Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 375.

¹¹ Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 76-9.

¹² Paneg. Lat. 11.7, 11.19.4-5; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 92, 102.

zijn. Brittannië werd heroverd in 296 of 297, meestal wordt 296 aangenomen.¹³ In deze panegyriek krijgen we een uitgebreide beschrijving van de herovering van Brittannië. Dit begon met het innemen van Boulogne, een deel van Carausius' continentale bezittingen.¹⁴ Er wordt ook gelegitimeerd waarom de inname van Brittannië zo een belangrijke zaak is, wat we kunnen verwachten aangezien het doel van de spreker is om Constantius zo veel mogelijk glorie toe te kennen. Enige overdrijving dus in rekenschap genomen, wordt Brittannië beschreven als:

"[...] terra tanto frugum ubere, tanto laeta numero pastionum, tot metallorum fluens riuus, tot uectalibus quaestuosa, tot accincta portibus, tanto immensa circuitu."¹⁵

"[...] a land so abundant in crops, so rich in the number of it's pastures, so overflowing with veins of ore, so lucrative in revenues, so girt with harbors, so vast in circumference."¹⁶

Er wordt ook ingegaan op de voorgeschiedenis van de usurpatie door 'de piraat'. In zijn 'vlucht' nam Carausius de vloot mee die ooit de Galliërs had bewaakt. Hij bouwde er nog schepen bij, voegde nog een legioen toe aan zijn troepen en verzamelde Gallische koopmannen rond zich. Daarnaast nam hij ook heel wat 'barbaren' op in zijn leger. We horen ook dat voorgaande pogingen om het eiland te heroveren mislukten door een wilde zee. Waarmee waarschijnlijk is opgehelderd hoe het Maximianus' vloot uit 289 is vergaan.¹⁷ In de zesde panegyriek, gericht aan Constantijn I, wordt ook nog wat gesproken over de daden van zijn vader Constantius. Daar lezen we dat deze, tijdens het voorbereiden van zijn vloot om Brittannië te veroveren, ook actief was in Batavia. Daar schakelde hij diverse Frankische stammen uit die zich aan Carausius hadden verbonden.¹⁸ Hieruit kunnen we dus afleiden dat Maximianus, in zijn eerdere slagen met de Franken, hen nog niet definitief had verslagen. Uiteindelijk kwam er de aanval op Brittannië, met Maximianus op de Rijn om te voorkomen dat de stammen daar van de gelegenheid zouden gebruik maken om binnen te vallen.¹⁹ Constantius' vloot vertrok vanop twee punten, Boulogne en de Seine.²⁰ Door dichte mist kon de vloot van 'de vijand' worden ontweken en de usurpator werd samen met zijn 'barbaarse huurlingen' verslagen in een gevecht op land. De usurpator is intussen Allectus, maar de panegyriek vermeldt het niet. De tweede vloot, verloren geraakt in de mist, kwam uiteindelijk aan te Londen. Daar werden de overlevende huurlingen van de eerdere slag gedood en werd de plundering van de stad vermeden.²¹ Deze

¹³ Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 104-6.

¹⁴ Paneg. Lat. 8.6.1-2; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 118.

¹⁵ Paneg. Lat. 8.11.1; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 548.

¹⁶ Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 126.

¹⁷ Paneg. Lat. 8.12.1-2; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 128.

¹⁸ Paneg. Lat. 6.5.3; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 224.

¹⁹ Paneg. Lat. 8.13.2-4

²⁰ Paneg. Lat. 8.14.4

²¹ Paneg. Lat. 8.15-17

panegyrieken bieden ons dus de primaire informatie over Carausius' usurpatie, zij het natuurlijk vanuit het oogpunt van zijn vijanden met het doel om die zo veel mogelijk eer toe te kennen.

1.2 Keizer Julianus

Voor een beschrijving van wie Julianus is en wat hij gedurende zijn keizerschap heeft gedaan, verwijst ik naar de geschiedenis die later in dit werk wordt voorzien om de forten een context te verschaffen. Hij was een neef van Constantius II, voor wie hij als *Caesar* actief was in Gallië. Deze provincie werd op dat moment geteisterd door invallen van Alamannen. Hij wist Gallië te verlossen van de invallers maar kwam in opstand tegen Constantius II en werd alleenheerser van het rijk eens die laatste, op natuurlijke wijze, kwam te overlijden in 361.²² Het spreekt voor zich dat bronnen die hij over zichzelf geschreven heeft positief zullen zijn. Hier gaat het om een brief aan de senaat en het volk van Athene. Hierin poogt Julianus zijn rebellie te legitimeren.²³ De rebellie is voor dit onderzoek van weinig belang, maar Julianus biedt wat uitleg over graantransporten uit Brittannië naar de Rijn:

“Τὸ δὴ μετὰ τοῦτο δεῦτερος ἐνιαυτὸς καὶ τρίτος, καὶ πάντες μὲν ἀπελήλαντο τῆς Γαλατίας οἱ βάρβαροι, πλεῖστοι δὲ ἀνελήφθησαν τῶν πόλεων, παμπληθεῖς δὲ ἀπὸ τῆς Βρεττανίδος ναῦς ἀνήχθησαν. ἑξακοσίων νηῶν ἀνήγαγον στόλον, ὧν τὰς τετρακοσίας ἐν οὐδὲ ὄλοις μῆσι δέκα ναυπηγησάμενος πάσας εἰσήγαγον εἰς τὸν Ῥῆνον, ἔργον οὐ μικρὸν διὰ τοὺς ἐπικειμένους καὶ παροικοῦντας πλησίον βαρβάρους. ὁ γοῦν Φλωρέντιος οὕτως ᾤετο τοῦτο ἀδύνατον, ὥστε ἀργύρου δισχιλίας λίτρας ὑπέσχετο μισθὸν ἀποτίσειν τοῖς βαρβάροις ὑπὲρ τῆς παρόδου, καὶ ὁ Κωνσταντίος ὑπὲρ τούτου μαθὼν ἐκοινώσατο γὰρ αὐτῷ περὶ τῆς δόσεως· ἐπέστελλε πρὸς με τὸ αὐτὸ πράττειν κελεύσας, εἰ μὴ παντάπασιν αἰσχρὸν μοι φανείη. πῶς δὲ οὐκ ἦν αἰσχρὸν, ὅπου Κωνσταντίῳ τοιοῦτον ἐφάνη, λίαν εἰωθότι θεραπεύειν τοὺς βαρβάρους; ἐδόθη μὴ αὐτοῖς οὐδέν· ἀλλ’ ἐπ’ αὐτοὺς στρατεύσας, ἀμυνόντων μοι καὶ παρεστώτων τῶν θεῶν, ὑπεδεξάμην μὲν μοῖραν τοῦ Σαλίων ἔθρους, Χαμάβους δὲ ἐξήλασα, πολλὰς βοῦς καὶ γύναια μετὰ παιδαρίων συλλαβών. οὕτω δὲ πάντας ἐφόβησα καὶ παρεσκεύασα καταπτῆξαι τὴν ἐμὴν ἔφοδον, ὥστε παραχρῆμα λαβεῖν ὁμήρους καὶ τῆς σιτοπομπῆς παρασχεῖν ἀσφαλῆ κομιδὴν.”²⁴

“Then followed the second and third years of that campaign, and by that time all the barbarians had been driven out of Gaul, most of the towns had been recovered, and a whole fleet of many ships had arrived from Britain. I had collected a fleet of six hundred ships, four hundred of which I had had built in less than ten months, and I brought them all into the Rhine, no slight achievement, on account of the neighbouring barbarians who kept attacking me. At least it seemed so impossible to Florentius that he had promised to pay the barbarians a fee of two thousand pounds weight of silver in return for a passage. Constantius when he learned this—for Florentius had informed him about the proposed payment—wrote to me to carry out the agreement, unless I thought it absolutely disgraceful. But how could it fail to be disgraceful when it seemed so even to Constantius, who was only too much in the habit of trying to conciliate the barbarians? However, no payment was made to them. Instead I marched against them, and since the gods protected me and were present to aid, I received the submission of part of the Salian tribe, and drove out the Chamavi and took many cattle and women and children. And I so terrified them all, and made them tremble at my approach that I immediately received hostages from them and secured a safe passage for my food supplies.”²⁵

²² Jeroen Wijnendaele, *Romeinen en barbaren: De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen* (Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2013), 245.

²³ Wilmer C. Wright, *Loeb Classical Library: Julian Volume II- Orations 6–8. Letters to Themistius, To the Senate and People of Athens, To a Priest. The Caesars. Misopogon* (Cambridge: Harvard University Press, 1913), 241.

²⁴ Jul. Ep. ad Athen. 280; Wright, *Julian Volume II*, 270-273.

²⁵ Wright, *Julian Volume II*, 271-273.

Klaarblijkelijk bestond er reeds een vloot van zo'n 200 schepen in deze periode, hoewel niet wordt duidelijk gemaakt waar die gestationeerd was. Julianus beweert er nog 400 te hebben bijgebouwd. Nog een interessante opmerking is dat Julianus de enige is om duidelijk te maken dat de graantransporten de reden waren van zijn oorlog met de Chamavi. Deze episode zal nog bij verschillende van de volgende auteurs naar voren komen en in de loop van dit onderzoek zal blijken dat het geen eenvoudig te interpreteren geval is.

1.3 Sextus Aurelius Victor

Sextus Aurelius Victor werd waarschijnlijk geboren in Noord-Afrika kort na 320 n.Chr. Hij was van lage komaf maar de familie schijnt toch genoeg geld te hebben vergaard om hem een opleiding te geven. Tijdens zijn studies in Rome, ergens tussen 337 en 357, heeft hij veel van de toenmalige gebeurtenissen op de voet kunnen volgen. Hij begon een carrière in de staatsbureaucratie die hem bracht tot een positie als gouverneur van *Pannonia Secunda*. Wellicht was het keizer Constantius II (337-361) die hem initieel een plaats had gegeven binnen de administratie van de provincie *Ilyricum* en die hem aanmoedigde voor het schrijven van zijn werk, '*De Caesaribus*'. Het zou de lofzang over Constantius in het werk alvast verklaren. In 361 werd hij onder keizer Julianus (361-363), die hij ontmoette in Sirmium, gouverneur van *Pannonia*. Julianus moet om de een of andere reden onder de indruk zijn geweest van '*De Caesaribus*'. Na de dood van Julianus en diens opvolger Jovianus liep Victors carrière even op de klippen. Niettemin schopte hij het in 388/9 tot *Praefectus Urbi*, wat doet vermoeden dat hij in de tussentijd toch andere posities zal vervuld hebben. Hij hield de positie zo'n negen maanden, wat kort is maar niet opvallend kort. Wanneer Victor stierf is niet geweten.²⁶ Er wordt verondersteld dat Aurelius Victor en Eutropius (zie III.1.4) beiden met name gebruik hebben gemaakt van de 'Kaisergeschiede' voor hun werk. Dit is een bron die niet meer bestaat maar waarvan het bestaan verondersteld wordt op basis van de overeenkomsten en gelijkenissen tussen Eutropius en Victor. Het moet een eenvoudig werk geweest zijn dat het amper had over derde-eeuwse keizers maar met heel wat aandacht voor usurpatoren. Dat zou zeker een reden kunnen zijn waarom beiden een al bij al niet zo indrukwekkend figuur als Carausius opnemen.²⁷ Bij beiden leren we over wat voorafging aan Carausius' usurpatie.

Van Aurelius Victor leren we dat de 'indrukwekkende militaire overwinningen' van Carausius, die ook Eutropius vermeldt, betrekking hebben op het neerslaan van een opstand van '*Bagaudae*' in Gallië. Dit was het eindpunt van een complexe reeks opvolgingen na de dood van keizer Aurelianus in 275.

²⁶ S.H.W. Bird, *Translated Texts for Historians Volume 17: Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor* (Liverpool: Liverpool University Press, 1994), vii-xi.

²⁷ Bird, *Liber de Caesaribus*, xii-xiii, xxi; Birley, *The Roman Government of Britain*, 373.

Carausius stond op dat moment onder bevel van keizer Maximianus. Aangezien Carausius bekend stond als een uitstekend schipper, kreeg hij het bevel een vloot samen te stellen om ‘de Germanen (Saksen worden niet expliciet vernoemd) te verdrijven die de zeeën infesteerden’. We lezen zowel bij Aurelius als Eutropius dat hij de invallers liet plunderen om dan de buit voor zichzelf te heroveren. Hierop werd zijn executie bevolen, waarop hij ‘de keizerlijke macht greep en naar Brittannië ging’.

“Quo bello Carausius, Menapiae civis, factis promptioribus enituit; eo que eum, simul quia gubernandi (quo officio adolescentiam mercede exercuerat) gnarus habebatur, parandae classis ac propulsandis Germanis maria infestantibus praefecere. Hoc elatior, cum barbarum multos opprimeret neque praedae omnia in aerarium referret, Hercullii metu, a quo se caedi iussum compererat, Britanniam hausto imperio capessivit.”²⁸

Merk op dat hier niet specifiek wordt vermeld welke kusten Carausius moest beschermen. Bovendien impliceren de woorden ‘ging naar Brittannië’ niet dat hij dat eiland toen al onder zijn commando had. Het is best mogelijk dat hij Brittannië overnam nadat hij de keizerlijke macht op zich nam. We lezen ook dat er vrede kwam met Carausius omdat hij, volgens Victor, ‘capabel genoeg werd geacht om haar inwoners [van het eiland] te beschermen tegen oorlogszuchtige stammen’. Wie dat zijn en van waar ze komen wordt niet gespecificeerd. Uiteindelijk wordt Carausius verraden door Allectus, die de macht overneemt en op zijn beurt door Asclepiodotus onder het commando van Constantius werd verslagen. Enige jaren later riep de zoon van Constantius, Constantijn I, zich in Brittannië uit tot keizer.²⁹

1.4 Eutropius

We weten dat Eutropius in de vierde eeuw schreef in opdracht van keizer Valens (364-378). Hij droeg zijn werk in elk geval aan hem op. Het grootste deel van zijn leven heeft hij in het oosten doorgebracht, waar hij een prominente carrière had in de staatsadministratie. Eutropius’ werk heeft het ambitieuze doel om een geschiedenis te schrijven van de stichting van Rome tot de dood van keizer Jovianus in 364. Hij weet heel die geschiedenis uit te leggen in slechts tien boeken, vandaar de titel ‘*breviarium*’. Het is een heel beknopt relaas met een focus op militaire geschiedenis. Eutropius laat zich in zijn werk, volgens Werner Portmann, kenmerken door een opmerkelijke objectiviteit.³⁰ Aangezien hij schrijft in opdracht van een keizer, kunnen daar vraagtekens bij geplaatst worden. Ook Bird merkt op dat heel wat van wat Eutropius zegt de keizer zeer gevleed zou hebben. Een andere reden om die objectiviteit in twijfel te trekken is de reden voor het schrijven. Valens, zijn medekeizer en broer Valentinianus en hun generaals waren onopgeleide provincialen met weinig kennis van Romeinse geschiedenis. Het werk moest daar een remedie voor zijn, maar zal dus een geschiedenis zijn zoals de Romeinen ze

²⁸ Au. Vic. 39.20; Franz Pichelmayer, *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae; subsequitur Epitome de Caesaribus* (Leipzig: Teubner, 1911), 118.

²⁹ Au. Vic. 39-40

³⁰ Werner Portmann, “Eutropius,” Brill’s New Pauly, geraadpleegd 24.11.2019, <https://referenceworks.brillonline.com>.

wilden zien. Daarnaast moest het boek ook wijzen op de vele voordelen die men in oorlog kan vinden, waarmee vooral subtiel werd toegewerkt naar een agressieve politiek ten opzichte van de Perzen. Ook op het belang van de senaat wordt vaak de nadruk gelegd.³¹

Bij Eutropius wordt gezegd dat Carausius enkele indrukwekkende overwinningen wist te behalen, ondanks zijn lage afkomst. Bijgevolg kreeg hij de opdracht om de kust van Belgica en Armorica te verlossen van een piratenplaag van Franken en Saksen. Merk op dat Brittannië opnieuw niet genoemd wordt maar de Gallische kusten wel, bij Eutropius worden 'de Germanen' ook geïdentificeerd als Franken en Saksen. Carausius wordt er ook hier van beschuldigd de buit die hij van de piraten afnam niet terug te geven aan de eigenaars. Maximianus veroordeelde hem zodoende ter dood, waarop Carausius zichzelf tot keizer kroonde en de Britse provincies overnam. Carausius was als ervaren bevelhebber niet te verslaan en een vrede werd gesloten, aldus Eutropius. Na zeven jaar werd Carausius door zijn handlanger Allectus vermoord. Deze regeerde daarna zelf drie jaar, tot Brittannië na tien jaar heroverd werd door de Praetoriaanse Prefect Asclepiodotus.

“Per haec tempora etiam Carausius, qui vilissime natus strenuae militiae ordine famam egregiam fuerat consecutus, cum apud Bononiam per tractum Belgicae et Armorici pacandum mare accepisset, quod Franci et Saxones infestabant, multis barbaris saepe captis nec praeda integra aut provincialibus reddita aut imperatoribus missa cum suspicio esse coepisset, consulto ab eo admitti barbaros, ut transeuntes cum praeda exciperet atque hac se occasione ditaret, a Maximiano iussus occidi purpuram sumpsit et Britannias occupavit. [...] cum Carausio tamen, cum bella frustra temptata essent contra virum rei militaris peritissimum, ad postremum pax convenit. eum post septennium Allectus socius eius occidit, atque ipse post eum Britannias triennio tenuit. qui ductu Asclepiodoti praefecti praetorio oppressus est.”³²

1.5 Ammianus Marcellinus

Ammianus Marcellinus leefde in de late vierde eeuw. Hij werd geboren in Antiochië en bracht zijn oude dag door in Rome. Zijn werk, *'Res gestae'*, beslaat de periode van Nerva (96-98) tot Valens (364-378). In theorie zou hij dus iets over de bouwperiode van de forten kunnen vertellen, ware het niet dat de eerste 13 van zijn 31 boeken verloren gegaan zijn. Bijgevolg beschikken we enkel over zijn geschiedenis van de periode 354 tot 378. Dat wil wel zeggen dat hij voor (een deel van) de voor ons bewaarde periode een contemporain was. Voor zijn geschiedenis heeft hij ook met ooggetuigen gesproken.³³

Ammianus' bespreking van wat er zich in Brittannië afspeelde, begint met de vervolging van de volgelingen van de usurpator Magnentius. Daar is evenwel niets in te vinden dat ons meer kan vertellen

³¹ Werner Portmann, "Eutropius," Brill's New Pauly, geraadpleegd 24.11.2019, <https://referenceworks.brillonline.com>; Harold W. Bird, *The Breviarium Ab Urbe Condita of Eutropius: the Right Honourable Secretary of State for General Petitions; Dedicated to Lord Valens, Gothicus Maximus & Perpetual Emperor* (Liverpool: Liverpool University Press, 2011), vii, ix, xii-xiv, xix-xx, xxvii, xliv.

³² Eutr. 9.21-2; H. Droysen, *Eutropius, Breviarium ab urbe condita* (Berlijn: Weidmannos, 1878), 68-9.

³³ Klaus Rosen, "Ammianus Marcellinus," Brill's New Pauly, geraadpleegd 24.11.2019, <https://referenceworks.brillonline.com>.

over de forten. Een volgende passage is interessanter en betreft de periode onder Julianus. Een eerste opmerking betreft Julianus' campagne in *Germania*, daar wordt vermeld hoe Julianus de steden herstelde, alsook de opslagplaatsen om er het graan op te slaan dat in het verleden regelmatig vanuit Brittannië werd aangevoerd.³⁴ Ammianus vermeldt dus dat deze graantransporten in het verleden hadden bestaan en nu heropgericht werden door Julianus. Een dergelijke versie van de feiten zien we verder alleen terugkomen bij Libanus (Oratie 18.83).³⁵ Verder wordt verhaald hoe de keizer Lupicinus, een *magister militum*, enkele jaren later naar Brittannië stuurde om er af te rekenen met invallen van *Scotti* en *Picti* in het noorden. Lupicinus vertrok vanuit Boulogne en kwam toe in Brittannië in het kustfort Richborough.³⁶ In de periode daaropvolgend gebeurde een en ander dat Lupicinus niet te weten mocht komen. Bijgevolg werd iemand in Boulogne geplaatst om ervoor te zorgen dat geen nieuws Lupicinus in Brittannië zou bereiken.³⁷ Verder in het werk horen we, terzijde, ook wat over de werkwijze van de Saksen:

“Nec quisquam adventum eorum cavere poterat inopinum, non destinata sed varia petentium et longinqua, et quoquo ventus duxerat, inrumpentium: quam ob causam prae ceteris hostibus Saxones timentur ut repentini.”³⁸

“No one could guard against their unexpected coming, since they did not assail previously chosen places, but various quarters and those that were far removed, breaking out wherever the wind took them — the same reason that makes the Saxons feared before all other enemies for their sudden raids.”³⁹

Er moeten echter vraagtekens geplaatst worden bij dit dramatisch beeld van Saksische verrassingsaanvallen. De Saksen worden hier vergeleken met de Maratocupreni, actief in Syrië. Het is op zijn minst vreemd te noemen dat Ammianus hier de Saksen bij betreft. Bartholomew, op basis van Ammianus Marcellinus' schrijfstijl, merkt op dat *Saxones* ook kan gelezen worden als *Sagaces*. *Sagax* is een woord dat Ammianus wel vaker gebruikt om “de succesvolle toepassing van denken op militaire zaken” uit te drukken.⁴⁰ De kans bestaat dus dat deze tekst helemaal niet over Saksen gaat. Latere informatie over Brittannië bij Ammianus Marcellinus heeft betrekking op de *Barbarica Conspiratio*. De Britten leden in 367 onder invallen van ‘*Picti, Saxonesque et Scotti et Attacotti*’.⁴¹ Later in het werk wordt het nog een stuk interessanter, eens we te lezen krijgen hoe Nectaridus, ‘*comitem maritimi tractus*’ in Brittannië, door de invallers gedood werd. *Dux Fullofaudes* werd omsingeld, zijn uiteindelijk

³⁴ Amm. Marc. 18.2.3

³⁵ Birley, *The Roman Government of Britain*, 423.

³⁶ Amm. Marc. 20.1.1-3

³⁷ Amm. Marc. 20.9.3-9

³⁸ Amm. Marc. 28.2.12

³⁹ J.C. Rolfe, *Loeb Classical Library: Ammianus Marcellinus, History Volume I-III* (Cambridge: Harvard University Press, 1939-1950), 129.

⁴⁰ Philip Bartholomew, “Fourth-Century Saxons,” *Britannia* 15 (1984): 172-3.

⁴¹ Amm. Marc. 26.4.5

lot is niet gekend. De autoriteiten besloten er de ervaren veldheer Theodosius naartoe te sturen.⁴² Ammianus Marcellinus blijkt verder echter inconsequent in zijn beschrijving van de vijanden. Wanneer hij ze even later herhaald, plaatst hij *Picti*, *Scotti* en *Attacotti* in Brittannië, terwijl hij invallen en plunderingen in Gallië toeschrijft aan '*Franci et Saxones*'.⁴³ Verder wordt door Ammianus Marcellinus beschreven hoe Theodosius, aankomend in Richborough 'een rustige haven aan de andere kant', succesvol een einde maakte aan de chaos en de steden en forten van Brittannië herstelde.⁴⁴ Een laatste relevante passage vond plaats in 370. Toen brak 'een horde Saksen uit' en zij gingen richting de Romeinse grens 'nadat ze de gevaren van de oceaan overwonnen hadden'. Nannenus, de commandant verantwoordelijk voor het gebied, wist de aanval af te slaan, maar zag in dat hij dat niet zou kunnen blijven doen. Severus, *Magister Peditum*, kwam hem te hulp. Er werd een vrede gesloten, maar de Romeinen besloten een hinderlaag te leggen in een vallei waar de Saksen op hun terugtocht door zouden moeten. De hinderlaag mislukte, maar de Saksen werden niettemin tot de laatste man afgemaakt in het resulterende gevecht.⁴⁵

1.6 Eunapius

Eunapius werd geboren te Sardis in 349. Hij stierf er kort na 404. Hij was *rhetor* en zag rond hem allerlei zaken gebeuren die het Rijk aan het wankelen leken te brengen. Uiteindelijk zouden ze leiden tot de val van het West-Romeinse Rijk, maar dat heeft hij zelf niet meer meegemaakt. Niettemin schreef Eunapius met sterke emotionele betrokkenheid over deze gebeurtenissen. Zijn werk begint in 270, daarmee beoogt hij aan te sluiten bij Dexippus, wiens werk tot 270 liep. Het werk van beiden is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Het hier relevante fragment bleef bewaard in de *Excerpta de Legationibus Gentium ad Romanos*.⁴⁶ We lezen er hoe er vrede werd gesloten door Julianus met de Chamavi, iets dat als noodzakelijk wordt gezien om de graantransporten uit Brittannië tot bij de Romeinse garnizoenen te krijgen.⁴⁷

1.7 Vegetius: De Epitoma Rei Militaris

Over Vegetius is weinig tot niks geweten, enkele opvallende zaken zijn dat hij een paardenliefhebber moet geweest zijn, gebaseerd op een werk van hem over paardenverzorging, en dat hij een vrij grote kennis had van de westerse 'barbaren'. Hij was mogelijk werkzaam in de hoogste kringen van de keizerlijke bureaucratie, maar eigenlijk is zijn precieze positie onduidelijk. Het ligt verder voor de hand

⁴² Amm. Marc. 27.8.1-3

⁴³ Amm. Marc. 27.8.5

⁴⁴ Amm. Marc. 27.8.6-7, 28.3.7

⁴⁵ Amm. Marc. 28.5.1-7

⁴⁶ R.C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus* (Liverpool: Cairns, 1981), 1-2.

⁴⁷ Exc. de Leg. Gent. 1

In Blockley's editie is dit: Boek III, fragment 18.6.

dat hij geïnteresseerd was in militaire zaken, gezien de bron in feite een handleiding is voor legeraanvoerders. De datum van dit werk is onzeker, maar moet ergens tussen 383 en 450 geplaatst worden. Het komt uit het West-Romeinse Rijk en werd opgedragen aan een keizer, maar gezien de onzekere datum weten we niet wie. Theodosius, een Oost-Romeinse keizer, is om allerlei redenen een goede kandidaat. Hij verbleef een drietal jaren in Milaan na zijn overwinning op de usurpator Magnus Maximus in 388.⁴⁸ Onderstaand fragment vermeldt het gebruik van kleine schepen, onder andere door de Britten, ter ondersteuning van grotere oorlogsbodems. Het zijn verkenners maar kunnen ook vijanden opmerken en onderscheppen. In de context van kustforten in Brittannië, die mogelijk net deze functie dienden te vervullen, kan dit een zeer onthullende bron zijn. De schepen kunnen echter evengoed gebruikt zijn aan de Welshe forten of aan de kustregio's onder commando van de *Dux Britanniarum*, aan de Muur van Hadrianus. Onder de *Dux* vinden we bijvoorbeeld een regiment *Supervenientes Petueriensium*. Mogelijk is dit afkomstig van *superventus*, 'verrassing', en kan dit dus wijzen op dergelijke verkenningsschepen. Er zijn echter ook redenen om die lezing in twijfel te trekken.⁴⁹

"[...] Scaphae tamen maioribus liburnis exploratoriae sociantur, quae uicenos prope remiges in singulis partibus habeant, quas Britanni picatos uocant. Per has et superuentus fieri et comteatus aduersariorum nauium aliquando intercipi adsolet et speculandi studio aduentus earum uel consilium deprehendi. Ne tamen exploratoriae naues candore prodantur, colore Veneto, qui marinis est fluctibus similis, uela tinguntur et funes, cera etiam, qua ungere solent naues, inficitur. Nautae que uel milites uenetam uestem induunt, ut non solum per noctem sed etiam per diem facilius lateant explorantes."⁵⁰

"[...] But to the larger warships are attached scouting skiffs, having about twenty oarsmen on each side; these the Britons call picati. They are used on occasion to perform descents or to intercept convoys of enemy shipping or by studious surveillance to detect their approach or intentions. Lest scouting vessels be betrayed by white, the sails and rigging are dyed Venetian blue, which resembles the ocean waves; the wax used to pay ships' sides is also dyed. The sailors and marines put on Venetian blue uniforms too, so as to lie hidden with greater ease when scouting by day as by night."⁵¹

1.8 Claudius Claudianus

Claudius Claudianus werd geboren in Alexandrië, waar hij Griekse poëzie schreef. Hij leefde in de late vierde eeuw en is waarschijnlijk vroeg in de vijfde eeuw gestorven. De man wist hofdichter te worden in Milaan onder Stilicho, zijn werk was dan ook met name propagandistisch. Stilicho was na de dood

⁴⁸ N.P. Milner, *Vegetius: Epitome of Military Science, second revised edition* (Liverpool: Liverpool University Press, 1996), xxxi-lxi.

⁴⁹ M.W.C Hassall, "Britain in the Notitia," in *Aspects of the Notitia Dignitatum: Papers Presented to the Conference In Oxford December 13 to 15, 1974*, eds. Roger Goodburn en Philip Bartholomew (Oxford: BAR, 1976), 111-2.

⁵⁰ Vegetius, *Epitoma Rei Militaris* 4.37: A. Önnersfors, *Vegetius, Epitoma rei militaris* (Leipzig: Teubner, 1995), 240.

⁵¹ Milner, *Vegetius: Epitome of Military Science*, 143-4.

van Theodosius in 395 regent voor diens zoon Honorius.⁵² In een van zijn gedichten, *De consulatu Stilichonis II*, lezen we het volgende:

“Inde Caledonio velata Britannia monstro, ferro picta genas, cuius vestigia verrit caeruleus Oceanique aestum mentitur amictus: “me quoque vicinis pereuntem gentibus” inquit “munivit Stilicho, totam cum Scottus Hibernen movit et infesto spumavit remige Tethys. illius effectum curis, ne tela timerem Scottica, ne Pictum tremere, ne litore toto prospicerem dubiis venturum Saxona ventis.”⁵³

“Next spake Britain clothed in the skin of some Caledonian beast, her cheeks tattooed, and an azure cloak, rivalling the swell of ocean, sweeping to her feet: ‘Stilicho gave aid to me also when at the mercy of neighbouring tribes, what time the Scots roused all Hibernia against me and the sea foamed to the beat of hostile oars. Thanks to his care I had no need to fear the Scottish arms or tremble at the Pict, or keep watch along all my coasts for the Saxon who would come whatever wind might blow.’”⁵⁴

En in *In Eutropium* lezen we:

“Quantum te principe possim, non longinqua docent, domito quod Saxone Tethys mitior aut fracto secura Britannia Picto; ante pedes humili Franco tristisque Suebo perfruor et nostrum video, Germanice, Rhenum.”⁵⁵

“Examples near at hand testify to the extent of my [Rome] power now thou art emperor. The Saxon is conquered and the seas safe; the Picts have been defeated and Britain is secure. I love to see at my feet the humbled Franks and broken Suebi, and I behold the Rhine mine own, Germanicus [Germanicus is Stilicho, voor zijn pacificatie van de Rijn grens].”⁵⁶

Uit beide fragmenten blijkt dat in Stilicho's tijd Saksische aanvallen op Brittannië gekend zijn.

1.9 De Notitia Dignitatum

1.9.1 Als bron

De *Notitia Dignitatum* is zowat de belangrijkste bron voor onderzoek naar de *Litus Saxonicum*, zo is het bijvoorbeeld de enige bron die de naam *Litus Saxonicum* überhaupt vermeldt. Het is dan ook enigszins contradictorisch wanneer ik stel dat we er eigenlijk niet zo veel aan hebben. Het document is een lijst van ambten doorheen het Rijk, zowel militair als burgerlijk. Ze bestaat uit twee delen, een voor het West-Romeinse Rijk en een voor het Oost-Romeinse Rijk. Recent werd overtuigend aangetoond dat beide delen rond dezelfde tijd werden opgesteld, hoogstwaarschijnlijk tussen 386 en 394. Het Oost-Romeinse deel toont de situatie zoals ze stond in de periode van keizer Theodosius' dood in 395. Het Westelijke deel is echter voortdurend bijgewerkt tot zeker 419 en mogelijk nog enige tijd daarna. Het westelijke document is dus geen momentopname, maar een combinatie van verschillende ambten aangepast naar verschillende perioden die logischerwijs als geheel een fictie

⁵² Heinz Hofmann, “Claudianus,” Brill's New Pauly, geraadpleegd 11.12.2019, <https://referenceworks.brillonline.com>.

⁵³ Claudianus, *De Consulatu Stilichonis* 2.247-255; Maurice Platnauer, *Loeb Classical Library: Claudian Volume II* (Cambridge: Harvard University Press, 1922), 20.

⁵⁴ Platnauer, *Claudian Volume II*, 21.

⁵⁵ Claudianus, *In Eutropium* 1.392-5; Maurice Platnauer, *Loeb Classical Library: Claudian Volume I* (Cambridge: Harvard University Press, 1922), 168.

⁵⁶ Platnauer, *Claudian Volume I*, 169.

vormt. Het is dus onmogelijk om één datum op de *Notitia* te plakken.⁵⁷ Daarbij komt nog het probleem dat de *Notitia* ons maar bekend is in kopieën van de vijftiende eeuw en later.⁵⁸ Een eerste vraag die we ons dus moeten stellen, maar waarop geen antwoord kan worden gegeven, is hoe goed de overlevering van dit document is geweest doorheen de eeuwen.

Als werkdocument moet ze ten dienste hebben gestaan van de kanselarijen in beide delen van het rijk. Een van de taken van deze *primicerius notariorum* was een klein boekje afleveren aan een nieuw ambtenaar betreffende zijn ambt, inclusief het insigne ervan. Het is best mogelijk dat dit een van de gebruiken was van de *Notitia*. Bijgevolg hoeft het dus helemaal niet anachronistisch of vreemd te zijn dat het document forten bevat die niet langer bezet waren, zoals het geval is voor de *Litus Saxonicum*, aldus Hassall.⁵⁹ De *Notitia* is dan immers slechts een basis om de echte situatie te kunnen overhandigen aan de verantwoordelijke ambtenaar. Een leeg fort blijft staan in de *Notitia* omdat het later opnieuw in gebruik kan worden genomen. Brittannië blijft na 410 in het document staan omdat de *diocese* nooit officieel werd opgegeven en de kans dus bleef bestaan dat ze werd heroverd. In welk geval de *Notitia* opnieuw nodig zou zijn. Wat dan wel regelmatig zou moeten worden aangepast zijn de aanwezige troepen in de forten. Een andere mogelijke functie was dus het vormen van een statusrapport van de beschikbare troepen. Naast het insigne vermeldt de *Notitia* ook wie er allemaal onder het desbetreffende ambt stond.⁶⁰ In dat opzicht is het ook mogelijk dat het Westelijke deel van de *Notitia* op een datum tussen 408 en 428 een werkdocument werd voor de *Magister Peditum*, die het commando had over alle Westelijke grenstroepen.⁶¹ Het document kan ook, in oorsprong, geplaatst worden in de oorlog van Theodosius tegen de usurpator Eugenius in het westen. Het westelijke deel zou dan een soort voorbereiding van het oosten zijn om de troepensituatie in het westen in te schatten.⁶² Waarbij het document dan hoogstwaarschijnlijk de zoveelste versie zou zijn van een dergelijk document te vinden bij de *primicerius notariorum*.⁶³ Daarnaast is echter ook een ideologische functie van het document een mogelijkheid. Zo is het mogelijk dat de versie die wij hebben toch niet

⁵⁷ Michael Kulikowski, "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source," *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 49, nr.3 (2000): 359-360.

⁵⁸ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 63; Peter Brennan, "The Notitia Dignitatum," *Entretiens sur l'Antiquité Classique* 42 (1996): 148.

⁵⁹ Hassall, "Britain in the Notitia," 104; M.W.C Hassall, "The historical background and military units of the Saxon Shore," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 7.

⁶⁰ Hassall, "The historical background and military units of the Saxon Shore," 7; Kulikowski, "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source," 360.

⁶¹ J.C. Mann, "What was the Notitia Dignitatum for?," in *Aspects of the Notitia Dignitatum: Papers Presented to the Conference In Oxford December 13 to 15, 1974*, eds. Roger Goodburn en Philip Bartholomew (Oxford: BAR, 1976), 3-4.

⁶² Kulikowski, "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source," 360.

⁶³ Kulikowski, "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source," 372.

slaat op de periode van Theodosius, voor het oosten althans, maar afkomstig is van het hof van Valentinianus III en zijn moeder Galla Placidia. Niettemin zou ook de, zeer gelijkaardige, Theodosiaanse versie die ideologische waarde kunnen gedragen hebben. Het idee dat het document zou uitgedragen hebben was de eenheid van het Rijk. Die was te zien in de structuren van ambten, commando's, provincies en hiërarchieën. Als was het Rijk één grote geoliede machine. Een ideologie die deze figuren graag zouden uitdragen, want dat was in hun tijd allesbehalve het geval. De eigenlijke desintegratie is zelfs te zien in de Westerse *Notitia*, die in haar huidige vorm zodanig chaotisch is dat ze zelfs als modeldocument voor de eigenlijke documenten niet meer bruikbaar zou zijn geweest.⁶⁴

Een Theodosiaans militair document, een administratief document, een voortdurend aangepast en rommelig westelijk deel, een ideologische lading, het maakt het document zeer moeilijk te interpreteren. Zo vermeldt het dezelfde regimenten op verschillende plaatsen en soms als *limitanei* (grensleger) en soms als *comitatenses* (veldleger). Voor Brittannië blijkt ook dat de *Notitia* maar geschreven is eens verschillende van de forten van de *Litus Saxonicum* reeds buiten gebruik waren. Lympne is een zeker voorbeeld (het stond tegen 395 al decennia leeg), Reculver wellicht een ander. Bijgevolg is dit werkdocument zeker geen weerspiegeling van een ooit reële situatie. Verder zijn de Welshe forten zelfs helemaal niet (meer) aanwezig in het document. Ook tientallen kleinere sites, gelokaliseerd door archeologie en hoogstwaarschijnlijk verbonden aan de forten, werden er niet in opgenomen. Dan hebben we het over signaalposten in bijvoorbeeld Shadwell, maar mogelijk ook in Thornham, Corton en Hadleigh. Bovendien zijn er momenteel al zeker elf forten gevonden aan de oostkust van Brittannië, terwijl de *Notitia* er maar negen vermeldt. Het document komt dus totaal niet overeen met de archeologie. Pearson gaat zo ver om te zeggen dat het in feite een vrij nutteloos werkdocument was, zelfs in de periode waarin het gemaakt werd. Het bevat immers verschillende commando's die tegen 395 niet eens meer bestonden. Maar dat kan, net als de inclusie van onbezette forten, eventueel verklaard worden door de administratieve functie van het document, de rommelige aanpassingen en de ideologie.⁶⁵ Voor de forten aan de Gallische kust gelden dezelfde problemen.⁶⁶

1.9.2 Inhoud

De hiërarchie van de troepen in Brittannië moet er, volgens dit document, als volgt hebben uitgezien. We leren dat de *limitanei* (grenslegers) in het Westen onder commando stonden van *Duces*, die zelf onder de *Magister Peditum* stonden. Betreffende Brittannië staan drie commando's ten dienste van deze magister in de late vierde eeuw. De *Comes Britanniarum* had het bevel over een klein veldleger

⁶⁴ Brennan, "The Notitia Dignitatum," 152, 158-9, 163, 168; Kulikowski, "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source," 359-60.

⁶⁵ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 18, 63, 125-6; Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 9-10; Pearson, *The Roman shore forts*, 48, 129-30.

⁶⁶ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 73-93.

(*comitatenses*) in Brittannië. De *Comes Litoris Saxonici per Britanniam* stond aan het hoofd van de ons intussen bekende reeks forten (zijn insigne is te zien in Appendix A). De *Dux Britanniarum* hield de Muur van Hadrianus in de gaten. Voor die laatste twee krijgen we dan de commandanten, prefecten en tribunen onder hun commando en de forten die zij bezetten met de bijhorende regimenten.⁶⁷ De forten en troepen van de *Comes Litoris Saxonici* staan in de lijst als volgt:

Praepositus numeri Fortensium Othonae (=Bradwell, deze toewijzing is nog onder discussie⁶⁸)
Praepositus militum Tungrecanorum, Dubris (=Dover)
Praepositus numeri Turnacensium, Lemanis (=Lympne)
Praepositus equitum Dalmatarum Branodunensium, Branoduno (=Brancaster)
Praepositus equitum stablesianorum Gariannonensium, Gariannonor (=Burgh Castle, maar Caister-on-Sea is ook mogelijk⁶⁹)
Tribunus cohortis primae Baetasiorum, Regulbio (=Reculver)
Praefectus legionis secundae Augustae, Rutupis (=Richborough)
Praepositus numeri Abulcorum, Anderidos (=Pevensy)
Praepositus numeri exploratorum, Portum Adurni (=Portchester, sommigen suggereren echter Walton Castle⁷⁰)

Walton Castle, indien niet Portus Adurni, is een opvallende afwezige in de lijst, wat mogelijk kan toegeschreven worden aan het feit dat we enkel kopieën ter beschikking hebben van de *Notitia*. Een andere mogelijkheid is dat de golven toen al bezig waren met Walton Castle op te slokken, deze ligt intussen namelijk volledig in zee. Deze verklaring is volgens Pearson niet zeer plausibel. Walton Castle zou een goed kandidaat geweest zijn voor het tweelingfort van Bradwell. Al de forten in de lijst lijken namelijk georganiseerd te zijn in paren: Dover en Lympne in Kent, Brancaster en Burgh Castle in East Anglia, Reculver en Richborough in Kent en dan Pevensy en Portchester op de zuidkust. Het overblijvende Bradwell zou dus goed bij Walton Castle gepast hebben. Een aanwijzing voor een werking in paren is dat we de troepen uit Pevensy en Portchester, de *Abulci* en *Exploratores*, later samen terugvinden onder de *Magister Equitum per Gallias*.⁷¹ Het belangrijkste dat de bron kan vertellen is dat deze forten iets te maken hadden met het leger. Maar wat precies blijft momenteel onduidelijk. Laat ons nu overgaan naar de forten aan de Gallische zijde van het kanaal. De forten van de *Dux Belgica Secunda* zijn:

Equites Dalmatae, Marcis in Litore Saxonico.
Praefectus classis Sambricae, in loco Quartensi sive Hornensi.
Tribunus militum Neruiorum, Portu Epatiati.

En die voor de *Dux tractus Armorici et Nervicani*:⁷²

⁶⁷ Hassall, "The historical background and military units of the Saxon Shore," 7.

⁶⁸ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 67.

⁶⁹ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 10.

⁷⁰ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 67.

⁷¹ Hassall, "The historical background and military units of the Saxon Shore," 8; Pearson, *The Roman Shore Forts*, 109.

⁷² Voor de discussie rond deze namen, zie: Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 76-93.

Tribunus cohortis primae novae Armoricae, Grannona in Litore Saxonico
 Praefectus militum Carronensium, Blabia
 Praefectus militum Maurorum Benetorum, Benetis (=Moet wellicht Venetis zijn, overeenkomend met Vannes.)
 Praefectus militum Maurorum Osismiaco, Osismis
 Praefectus militum Superventorum, Manniatas (=Dit is waarschijnlijk een schrijffout en zou Namnetum kunnen zijn, wat overeen kan komen met Nantes.)
 Praefectus militum Martensium, Aleto (=Aleth)
 Praefectus militum Primae Flaviae, Constantia (=Coutances)
 Praefectus militum Ursariensium, Rotomago (=Rouen)
 Praefectus militum Dalmatarum, Abrincatis (=Avranches)
 Praefectus militum Grannonensium, Grannono

Hier vallen enkele dingen op. Een eerste is dat Boulogne onder de *Dux Belgica Secunda* ontbreekt. Een mogelijke verklaring is dat de Gallische delen van de *Notitia* wel nog werden geüpdatet tot 430 en dat Boulogne tegen dan verlaten was. Deze verklaring is gebaseerd op de aanwezigheid van een eenheid *Placidi Valentiniani Felices* in het westen, dit verwijst naar keizer Valentinianus III (die *Augustus* werd in 425) en doet dus vermoeden dat de *Notitia* zeker nog tot dan werd aangevuld. Een tegenargument voor de redenering dat Boulogne werd weggelaten omwille van leegstand, is dat het commando aan de Britse kust, zoals gezegd, ook forten bevat die leeg waren en dat dit kan gekaderd worden in de functie van de *Notitia*. Een andere curiositeit is dat beide continentale commando's een fort bevatten in *Litore Saxonico*. Op de emblemen van beiden staat ook *Litus Saxoniciani* voor Grannona en *Liti Saxonicum* voor Marcis, niet de namen van de forten zelf. Bovendien lijkt Grannona ook twee keer in de lijst van de *Dux tractus Armorici et Nervicani* te staan. Tenzij Grannono wel degelijk een ander fort is.⁷³ Mogelijk valt Grannona gelijk te stellen aan Le Havre, op basis van enig filologisch bewijs en het feit dat de Seine-monding anders de enige is die open zou blijven. Verder zijn ook Blabia (Blaye?), Osismis (Brest?) en de forten in *Belgica Secunda* moeilijk te identificeren.⁷⁴

1.10 Sidonius Apollinaris

Sidonius werd geboren rond 430 in Lyon. Hij heeft een goede opleiding genoten en heeft doorheen zijn leven heel wat poëzie geschreven. In 469/470 vinden we hem terug als bisschop van Clermont. Hoe hij in die positie is terechtgekomen is onduidelijk. In feite doet zijn achtergrond er voor dit onderzoek niet zo veel toe. Interessant is dat hij brieven geschreven heeft, waarbij moet opgemerkt worden dat hij die (zoals zo vaak gebeurde) wel heeft herschreven voor hij ze publiceerde. Sidonius Apollinaris stierf ergens in 479 of kort daarna.⁷⁵ In de zesde brief van boek acht, gericht aan zijn vriend Namatius, vinden we de volgende passage over Saksische aanvallen op de Gallische kust:

“exceptis iocis fac sciam tandem, quid te, quid domum circa. sed ecce dum iam epistolam, quae diu garrit, claudere optarem, subitus a Santonis nuntius; cum quo dum tui obtentu aliquid horarum

⁷³ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 88-93; Brennan, “The Notitia Dignitatum,” 166.

⁷⁴ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 75-6, 93.

⁷⁵ W.B. Anderson, *Loeb Classical Library: Sidonius Volume I – Poems, Letters 1-2* (Cambridge: Harvard University Press, 1936), xxxii-iii, xlii, lii, lxi.

sermocinanter extrahimus, constanter asseveravit nuper vos classicum in classe cecinisse atque inter officia nunc nautae, modo militis litoribus Oceani curvis inerrare contra Saxonum pandos myoparones, quorum quot remiges videris, totidem te cernere putes archipiratas: ita simul omnes imperant parent, docent discut latrocinari. unde nunc etiam ut quam plurimum caveas, causa successit maxuma monendi. hostis est omni hoste truculentior. inproviusus aggreditur praevisus elabatur; spernit obiectos sternit incautos; si sequatur, intercipit, si fugiat, evadit. ad hoc exercent illos naufragia, non terrent. est eis quaedam cum discriminibus pelagi non notitia solum, sed familiaritas. nam quoniam ipsa si qua tempestas est huc securos efficit occupandos, huc prospici vetat occupaturos, in medio fluctuum scopulorumque confragosorum spe superventus laeti periclitantur. praeterea, priusquam de continenti in patriam vela laxantes hostico mordaces anchoras vado vellant, mos est remeaturis decimum quemque captorum per aquales et cruciarias poenas plus ob hoc tristi quod superstitioso ritu necare superque collectam turbam periturorum mortis iniquitatem sortis aequitate dispergere.”⁷⁶

“Joking apart, let me know at last the news of yourself and family. But, lo and behold! when I was already hoping to close this letter, which has been chattering away for a long time, a messenger suddenly came from Saintes. I spent some hours with him in conversation about you, and he constantly affirmed that you had recently sounded the trump of war in the fleet and, in discharging the duties now of a sailor, now of a soldier, were roving the winding shores of Ocean to meet the curving sloops of the Saxons, who give the impression that every oarsman you see in their crew is a pirate-captain—so universal is it for all of them simultaneously to issue orders and obey orders, to teach brigandage and to learn brigandage. Even now there has cropped up a very strong reason for warning you to be specially on your guard against danger from them. That enemy surpasses all other enemies in brutality. He attacks unforeseen, and when foreseen he slips away; he despises those who bar his way, and he destroys those whom he catches unawares; if he pursues, he intercepts; if he flees, he escapes. Moreover, shipwreck, far from terrifying them, is their training. With the perils of the sea they are not merely acquainted—they are familiarly acquainted; for since a storm whenever it occurs lulls into security the object of their attack and prevents the coming attack from being observed by victims, they gladly endure dangers amid billows and jagged rocks, in the hope of achieving a surprise. Moreover, when ready to unfurl their sails for the voyage home from the continent and to lift their gripping anchors from enemy waters, they are accustomed on the eve of departure to kill one in ten of their prisoners by drowning or crucifixion, performing a rite which is all the more tragic for being due to superstition, and distributing to the collected band of doomed men the iniquity of death by the equity of the lot.”⁷⁷

1.11 Zosimus

Over Zosimus weten we niet zo heel veel. Hij zou *comes* (zie ook V.1.1) geweest zijn en werkte voor de keizerlijke schatkist in de late vijfde eeuw. Zijn werk, *Ἱστορία Νέα* (Nieuwe Geschiedenis), is hevig geïnspireerd door Eunapius, die hij regelmatig kopieert. Verder gebruikt hij ook Dexippus, het werk waar Eunapius een vervolg aan schreef, en Olympiodorus. Hij was waarschijnlijk afkomstig uit het Oost-Romeinse Rijk en zou geschreven hebben ergens in de vroege zesde eeuw.⁷⁸

Ook bij Zosimus lezen we het intussen bekende verhaal over de graanleveringen die Julianus opzette vanuit Brittannië. We lezen hoe Julianus de gevangenen van de barbaarse plunderingen terugkreeg na hen verpletterend te hebben verslagen. Maar aangezien de steden en het land door de oorlog vernield waren, was er nu een tekort aan eten. Maar Julianus realiseerde zich dat:

“τοῦ Ῥήνου πρὸς ταῖς ἐσχατιαῖς τῆς Γερμανίας, ὅπερ ἐστὶν ἔθνος Γαλατικόν, εἰς τὸ Ἀτλαντικὸν πέλαγος ἐκδιδόντος, οὗ τῆς ἥονος ἢ Βρεττανικῆ νῆσος ἐνναοσοῖς σταδίοις διέστημεν, ἐκ τῶν περὶ τὸν

⁷⁶ Sidonius Apollinaris, Epistula 8.6.13-5; Anderson, *Sidonius Volume I*, 428-30.

⁷⁷ Anderson, *Sidonius Volume I*, 429-31.

⁷⁸ Ronald T. Ridley, *Zosimus New History* (Leiden: Brill, 2017), xi-iv.

ποταμὸν ὑλῶν ξύλα συναγαγὼν ὀκτακίδεσσα κατεσκευάσατο πλοῖα μείζονα λέμβων, ταῦτά τε εἰς τὴν Βρεττανίαν ἐμπέμψας νομίζεσθαι σῖτον ἐποίει· καὶ τοῦτον τοῖς ποταμίους πλοίοις ἀνάγεσθαι διὰ τοῦ Ῥήνου παρασκευάζων, τοῦτό τε ποιῶν συνεχέστερον διὰ τὸ βραχὺν εἶναι τὸν πλοῦν, ἤρκεσε τοῖς ἀποδοθεῖσι ταῖς οἰκείαις πόλεσιν εἰς τὸ καὶ τροφῆν χρῆσασθαι καὶ σπεῖραι τὴν γῆν καὶ ἄχρις ἀμητοῦ τὰ ἐπιτήδεια ἔχειν.”⁷⁹

“From where the Rhine flows out into the Atlantic Ocean in the remotest part of Germany to the island of Britain is a distance of nine hundred stades. In the woods around the river he gathered timber and built eight hundred vessels, larger than fast galleys, which he sent to Britain to bring back grain. By doing this continuously, owing to the shortness of the voyage, and bringing the grain up the Rhine in river boats, he kept those who had been returned to their own towns well supplied with food, with seed to sow their ground, and with provisions until the harvest.”⁸⁰

Het is opmerkelijk dat het graan hier lijkt te dienen voor de steden, waar het bij alle voorgaande auteurs bedoeld was om de troepen te voeden. Bovendien zijn de 600 schepen, waarvan 400 ad hoc gebouwd, intussen al opgeblazen naar 800 schepen ad hoc gebouwd. Verder kunnen we bij Zosimus ook lezen dat de Britse usurpatoren Magnus Maximus (383-388) en Constantijn III (407-411) beiden ook het kanaal overvoeren om hun keizerschapsclaim te doen gelden. Constantijn III zou bij zijn aankomst in Gallië geland zijn in Boulogne.⁸¹ Specifieke verwijzingen naar de Britse forten zijn er hier niet te vinden. Maar we kunnen ervan uitgaan dat ze, aankomend in een Gallische versterking, vertrokken zullen zijn uit een van de Britse forten.

1.12 De Angelsaksische Kroniek

Voor de laatste bron begeben we ons in de Angelsaksische periode. De zogenaamde ‘Angelsaksische kroniek’ is in feite een verzameling van verschillende manuscripten. In twee daarvan, het Winchester manuscript en het Peterborough manuscript, zien we enkele interessante gebeurtenissen opduiken met betrekking tot de forten. In typische kroniekvorm is het bijzonder beknopt, en hoewel de passages betrekking hebben tot de jaren 491 en 501 kunnen ze toch voor het huidige onderzoek van pas komen. Nu zijn de kronieken natuurlijk niet zonder problemen, zo zijn de originele waarschijnlijk pas geschreven in de late negende eeuw, hoewel ze zich waarschijnlijk baseerden op oudere bronnen die toen beschikbaar waren.⁸²

De interessante jaarvermeldingen zijn de volgende:

Winchester Manuscript:⁸³

491: Here Ælle and Cissa besieged Anderitum [ms.: Andredes cester], and killed all who lived in there; there was not even one Briton left there.

501: Here Port and his 2 sons, Bieda and Mægla, came with 2 ships to Britain at the place which is called Portsmouth, and killed a certain young British man – a very noble man.

⁷⁹ Zosimus 3.5.2; Ludovicus Mendelssohn, *Zosimi Comitis et Exadvocati Fisci: Historia Nova* (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1963), 117-8.

⁸⁰ Ridley, *Zosimus New History*, 51.

⁸¹ Zosimus 4.35, 6.2

⁸² Michael Swanton, *The Anglo-Saxon Chronicles* (Londen, Phoenix Press, 2000), xviii.

⁸³ Swanton, *The Anglo-Saxon Chronicles*, 14.

Peterborough Manuscript:⁸⁴

491: Here Ælle and Cissa besieged Anderitum [ms.: Andredes cester], and killed all who lived in there; there was not even one Briton left there.

501: Here Port and his 2 sons, Bieda and Mægla, came with 2 ships to Britain at the place which is called Portsmouth, and immediately seized land and killed a certain young British man – very noble.

⁸⁴ Swanton, *The Anglo-Saxon Chronicles*, 15.

2. Archeologie

2.1 Uitdagingen

Wat archeologische bronnen betreft, wordt er natuurlijk gebruik gemaakt van de forten zelf. Het overgrote deel van die forten zijn nog grotendeels in situ, enkel Walton Castle is intussen opgeslokt door de zee. Al deze forten zijn ooit wel eens het onderwerp geweest van opgravingen, zij het niet allen even intens. In 1977 gaf Barry Cunliffe een overzicht van de mate van opgraving van de forten.⁸⁵ Hoewel de forten tot op heden geen ongelofelijk drukke archeologische sites zijn, zijn er sinds 1977 evenwel toch nieuwe opgravingen gebeurd. Bijgevolg moet Cunliffe's overzicht aangepast worden.

Vooraleer een overzicht van de opgravingen wordt aangehaald, moet er eerst gewezen worden op enkele algemene problemen. Het onderzoeksveld, letterlijk, betreft hier de kustregio's. Zoals Walton Castle zo treffend weet aan te tonen, is veel van die kust intussen sterk veranderd. We kunnen bijvoorbeeld verwachten dat ook kuststeden een rol hebben gespeeld in het maritiem netwerk dat we hopen te verklaren, maar die zijn intussen in de golven verdwenen. Een mooi voorbeeld daarvan is de ommuurde stad Sitomago, die zich ooit in East Anglia bevond. Andere sites lagen vroeger een goed stuk landinwaarts maar balanceren vandaag op de rand van een klif.⁸⁶ In East Anglia zijn er drie forten te vinden: Brancaster, Burgh en Bradwell. Brancaster werd in 2012 het onderwerp van een grondig onderzoek. Hoewel dit gebeurde in de context van een populair programma, Time Team (S20E2), hoeft dat geen afbreuk te doen aan de resultaten van het onderzoek. Het gebruik van scantechnologie maakte het bijvoorbeeld mogelijk om de omliggende gebieden én, belangrijk, ook de binnenkant van een kustfort in kaart te brengen.⁸⁷ In 2013 heeft Wessex Archaeology de resultaten van die opgravingen geëvalueerd en gepubliceerd (in 2014).⁸⁸ In Burgh Castle zijn sinds Cunliffe's overzicht geen nieuwe opgravingen gebeurd, hoewel de toen nog ongepubliceerde resultaten van Green (1958-61) intussen zijn gepubliceerd (1983). Voor Bradwell zijn er geen updates, het blijft weinig onderzocht.⁸⁹ In Kent zijn Reculver en Richborough zeer intensief onderzocht geweest, maar in het geval van Richborough is dat gebeurd in een periode waarin technieken nog niet op punt stonden, met als gevolg dat kennis van de bovenste lagen (de derde en vierde eeuw) incompleet is gebleven. Verder is er in Kent nog Dover, waar een *Litus Saxonicum* fort is gevonden bovenop een ouder fort van de

⁸⁵ Barry Cunliffe, "Some problems and misconceptions," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 1-6.

⁸⁶ Pearson, *The Roman shore forts*, 47.

⁸⁷ David Gurney, "Time Team excavations at Brancaster Roman fort," *Norfolk Heritage Explorer*, geraadpleegd 30.11.2019, <http://www.heritage.norfolk.gov.uk/>.

⁸⁸ S.N., *Brancaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results* (Salisbury: Wessex Archaeology, 2014).

⁸⁹ Cunliffe, "Some problems and misconceptions," 1.

Classis Britannica (zie IV.2). Aan beiden werd sinds 1977 niet verder gewerkt.⁹⁰ Nog een ander fort in Kent, Lympne, werd onderzocht in 1976-78. Een fort in East-Sussex, Pevensey, is onderzocht geweest in 1993-95. Portchester is in 1975 grondig onderzocht maar sindsdien niet meer.⁹¹

Betreffende de forten aan Gallische zijde zijn er heel wat problemen te vermelden. Zo is nog geen van de drie forten onder de *Dux Belgica Secunda* gelokaliseerd. Er is mogelijk een fort gelokaliseerd te Aardenburg, archeologisch materiaal werd ook gevonden in Adegem-Balgerhoeke, maar het bewijs is zwak. Romeinse militaire aanwezigheid is ook mogelijk voor Brugge en er zijn zwakke aanwijzingen voor Damme. Oudenburg is dan weer zonder enige twijfel de site van een militaire nederzetting.⁹² Met drie voorgangers sinds de late tweede eeuw, kwam er in 260 een eerste stenen fort. Het bleef bezet tot ca. 275/280 en werd opnieuw in gebruik genomen in het tweede kwart van de vierde eeuw.⁹³ Voor de forten onder de *Dux tractus Armorici et Nervicani* is er het probleem dat het geen forten zijn, maar versterkte steden. Ook hier zijn nog niet alle sites gelokaliseerd en de meeste toewijzingen gebeurden op basis van plaatsnamen. Het gaat om plaatsen als Vannes, Rouen en Aleth.⁹⁴ Deze namen klinken bekend in de oren en daarin ligt een probleem. De steden bestaan nog en de mogelijke resten liggen er natuurlijk onder. Dat maakt archeologische opgravingen van deze forten/versterkte steden quasi onmogelijk. Grannona en Marcae waren wellicht wel forten, mogelijk is dat de reden dat zij verdwenen eens de soldaten het verlieten en mogelijk liggen ze intussen zelfs in zee. De versterkte steden bleven ook na de soldaten immers gewoon hun stedelijke functie vervullen.⁹⁵

2.2 De forten van de *Comes Litoris Saxonici per Britanniam*: datering, vorm en locatie

In dit onderdeel is het de bedoeling om wat basisinformatie over de forten mee te geven. Het is niet zo dat alle resultaten van het archeologisch onderzoek hier zullen worden aangehaald. De significantie van bepaalde vondsten wordt doorheen de paper naar voren gebracht waar dat relevant is. De resultaten die hier worden gebracht zijn met name afkomstig uit het werk van Andrew Pearson. Voor de omgeving van de forten is dat volledig nieuwe informatie. Voor de bouwdata van de forten zijn in het verleden andere mogelijkheden gesuggereerd geweest, maar het lijkt niet zinvol om dergelijke

⁹⁰ Cunliffe, "Some problems and misconceptions," 1.

⁹¹ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 20, 137.

⁹² J. Mertens, "Oudenburg and the northern sector of the continental Litus Saxonicum," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 53-7.

⁹³ Sofie Vanhoutte, "The late Roman coastal fort of Oudenburg (Belgium): Spatial and functional transformations within the fort walls," in *Roman Military Architecture on the Frontiers: Armies and their Architecture in Late Antiquity*, eds. Rob Collins, Matt Symonds en Meike Weber (Oxford: Oxbow Books, 2015), 66-7.

⁹⁴ Pearson, *The Roman Shore Forts*, 64.

⁹⁵ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 124-5.

oudere visies te hernemen. Vooruitgang in archeologie en nieuwe opgravingen maken de huidige data voorlopig de meest nauwkeurige. Echte discussie lijkt er bovendien ook niet over te bestaan.

2.2.1 Datum

Op basis van bouwjaar zijn er drie groeperingen mogelijk. Reculver, Brancaster en Caister-on-Sea worden, op basis van hun vorm, beschouwd als forten uit de vroege derde eeuw. De late tweede eeuw is ook mogelijk. Indien het gaat om de vroege derde eeuw, wordt een bouwcontext in de Schotse campagnes van Septimius Severus verondersteld. Burgh Castle, Walton Castle, Bradwell, Richborough, Dover, Lympne en Portchester worden in een tijdsperiode na 260 geplaatst. Pevensey werd wat later, rond 290, gebouwd.⁹⁶

In Brancaster zijn sporen te vinden van een eerdere gemeenschap die er geleefd heeft in de tweede eeuw. Het fort kwam er later bij. Archeologie suggereert dat de bezetting van het fort met name moet gezien worden tussen het midden van de derde eeuw en de late derde eeuw. Op basis van muntvondsten lijkt de late derde eeuw de meest intensieve periode van bezetting te zijn geweest. Niettemin komt het fort vormelijk overeen met Caister-on-Sea en Reculver en met andere forten van de late tweede en vroege derde eeuw. Het fort lijkt dus vroeger te zijn gebouwd dan dat het bezet is. Voor Caister-on-Sea zijn er geen sporen van eerdere bezetting dan het fort zelf, dat er waarschijnlijk kwam in de vroege derde eeuw. Doorheen de vierde eeuw zien we afbraakwerken of mogelijk verval. Het fort werd na 380 verlaten. Reculver werd gebouwd rond de jaren 220, maar direct na de bouw is ook hier weinig tot geen activiteit te zien. De site werd halverwege de derde eeuw versterkt, maar tegen 300 verkeerde ze in vervallen staat en het garnizoen was zeker weg na 360. Burgh Castle is een moeilijk geval om te dateren. Er is enkel bewijs te vinden dat duidt op pre-Constantijnse bezetting. Ook dit fort werd na 380 verlaten. Walton Castle is, gezien haar locatie in de zee, niet langer te dateren, maar is waarschijnlijk van na 260. Dit werd gebaseerd op een zeventiende-eeuwse tekening van de resten van het fort. Ook Bradwell is problematisch, er zijn slechts enkele munten gevonden (van de Gallische keizers en van de usurpatoren Carausius en Allectus) en geen daarvan heeft een context. Portchester heeft dezelfde muntsituatie. Op basis van de munten wordt Portchester op de periode 260-268 geplaatst, maar de vroege bezettingslaag toont munten van Tetricus (Gallisch keizer 271-274) en Carausius (286-293) wat ook duidt op een latere bezetting van het fort dan direct na het bouwen. Portchester is een van de forten waarvoor een bouwdatum startend onder Carausius mogelijk blijft. In zijn werk van 2003 gaat Pearson namelijk voor een bouwdatum tussen 285-290. De gelijkaardige

⁹⁶ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 28; Pearson, *The Roman Shore Forts*, 53-5; Wouter Dhaeze, "The military occupation along the coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior, from ca. AD 170 to 275," in *Limes XX: Roman Frontier Studies Volumen 13*, eds. Ángel Morillo, Norbert Hanel en Esperanza Martín (Madrid: consejo superior de investigaciones científicas, 2009), 1237; S.N., *Brancaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results*, 18.

muntsituatie is echter niet genoeg om Bradwell diezelfde datum te geven. Portchester is ook het enige fort waarvoor we een enigszins duidelijk beeld hebben van de bezettingsgeschiedenis. Na de veronderstelde bouw in 290 werd het een decennium lang niet bezet. Tussen 300 en 325 werd ze wel weer enige tijd bezet en in 325 werd de site opgeruimd. Daarna bleef de site verder bezet tot 345, in welk jaar de binnenkant werd gereorganiseerd en herstelt. Tot 364 blijft de site geordend bezet, waarop een intensieve slordige bezetting van de site volgt tot 378. Daarna neemt de intensiteit af, maar de bezetting blijft ongeordend tot 400 en mogelijk daarna. Richborough, werd waarschijnlijk gebouwd tussen 273 en de vroege Carausius-periode en is de opvallende vindplaats van 56.000 munten. Dover is een speciaal geval, daar zijn drie forten te vinden. Twee ervan zijn oude *Classis Britannica* forten, waar later nog op wordt ingegaan (zie IV.2), het derde fort dateert waarschijnlijk uit de periode 253-275. In een later werk gaat Pearson echter voor 275-280. Ook opvallend is dat deze herbemanning van Dover komt nadat het minstens 50 jaar heeft leeggestaan. In de late vierde eeuw verschijnt er heel wat gedumpt afval op de wal van het fort, wat doet vermoeden dat de bezetting in deze periode chaotischer was. Lymne werd begonnen ergens in de jaren 270, als een nieuw fort nadat ook deze site lange tijd verlaten was geweest. Een Carausiaanse datum is mogelijk, maar net iets vroeger is waarschijnlijker. Kort na 348 was het fort compleet verlaten. Pevensey is lang aanzien als een fort uit de vierde eeuw. Tegenwoordig wordt 293, of kort daarna, op basis van dendrochronologie aanzien als een waarschijnlijker datum.⁹⁷

Betreffende de bezetting van de forten, wordt voor de andere forten een gelijkaardig beeld verondersteld als te zien is in Portchester. Reculver en Caister-on-Sea lijken dat beeld bovendien te bevestigen. Dit beeld van de forten als afwisselend bezette plaatsen, de ene periode al wat netter dan de andere, kan vreemd lijken. Maar het is in feite een situatie die we voor alle forten uit de Late Oudheid in Brittannië zien terugkomen.⁹⁸

2.2.2 Vormgeving

Nauw samenhangend met de datum van de forten, is hun vorm. De oudste drie vertonen het klassieke grondplan dat we associëren met Romeinse forten. Een nette rechthoek, afgeronde hoeken met torens, een aarden wal die tot aan de borstwering reikt, simpele poorten en binnenin rechte wegen met ergens in het midden de *Principia*, het hoofdkwartier van het fort. Voor de latere acht is het echter een ander verhaal. Portchester en Richborough blijven rechthoekig, maar verder zien we dat de latere

⁹⁷ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 12-26; Pearson, *The Roman shore forts*, 58-9, 163-4, 167-8; Hugh Elton, "Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius, A.D. 284-423: the Rhine Frontier and the Western Provinces," in *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. Alexander Sarantis en Neil Christie (Leiden: Brill, 2013), 670.

⁹⁸ Pearson, *The Roman shore forts*, 157, 165; David J. Mattingly, *An Imperial Possession: Britain In the Roman Empire, 54 BC-AD 409* (London: Penguin, 2007), 242.

forten groter zijn en een onregelmatiger vorm hebben. Dit met dikkere en hogere muren (ongeveer zes meter, Richborough en Pevensey tot wel negen meter). Er verschijnen ook torens langs de muren, in plaats van enkel op de hoeken. De poorten worden een stuk steviger en strenger bewaakt. Maar zelfs dan is er nog veel onderling verschil tussen de acht. Mogelijk is dit een gevolg van variatie doorheen de tijd, maar waarschijnlijker is het een gevolg van verschillende bouwteams en architecten. Waarschijnlijk werd gewoon de opdracht gegeven om 'een fort' te bouwen en ging iedereen volgens zijn visie op 'een fort' te werk. Dit nieuwe type fort uit de Late Oudheid, dat bastions bevatte, was nog vrij nieuw en ongezien in Brittannië, terwijl de Gallische stadsmuren al langere tijd zo gebouwd werden. De onervaren architecten gingen dus met weinig kennis van zaken van start, wat een verklaring kan zijn voor het feit dat de forten er nogal rommelig uitzien, hoewel de ene beter is dan de andere (wellicht door ervaring met Gallische projecten). Deze visie veronderstelt echter wel dat de architecten Britten waren, en dat hoeft niet per se het geval te zijn. Enkele van de forten vertonen verder ook verschillende bouwfasen door meerdere groepen. Niettemin zijn ze wel allen vakwerk. De meeste van deze forten zijn ook met lokaal materiaal in elkaar gestoken. De implicatie van dit alles is volgens Pearson dat de forten los van elkaar werden gebouwd, mogelijk wel rond ongeveer dezelfde tijd, maar niet als één gigantisch project. Enkel Bradwell werd gebouwd met materiaal van tot wel 100km verderop.⁹⁹

Voor de forten bestaat er doorgaans geen duidelijk idee van het grondplan omdat voor velen geen binnenkant bewaard is gebleven.¹⁰⁰ Dit is veelal een gevolg van vernieling door latere bezetting en door ploegen, maar de mogelijkheid van grotendeels houten bebouwing moet ook in acht worden genomen. Bovendien zijn er ook hier opvallende evoluties in fortbouw.¹⁰¹ Voor Brancaster is er, sinds de Time Team episode, wel een duidelijk grondplan en het is niet al te optimistisch om iets gelijkaardigs te veronderstellen voor de andere twee vroeg derde-eeuwse forten, Reculver en Caistor-on-Sea. Voor een idee van het grondplan van Brancaster verwijs ik naar figuur 10 in het rapport van Wessex Archaeology.¹⁰² Voor deze vroege forten zien we een grondplan zoals te verwachten is: rechthoekig, vol barakken en andere gebouwen. Later in de derde eeuw, toen de andere forten gebouwd werden, is echter de gewoonte ontstaan om gebouwen tegen de muren te gaan plaatsen en alle gebouwen die vroeger buiten stonden, zoals badhuizen, stonden nu binnen de muren. Het resultaat was een grote open ruimte in het midden van het fort. Slechts in enkele gevallen vinden we daar wat gebouwen, waarvan het gebruik onduidelijk is. De *Principia* (het hoofdkwartier) staat niet

⁹⁹ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 62-94.

¹⁰⁰ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 10.

¹⁰¹ Pearson, *The Roman shore forts*, 139.

¹⁰² S.N., *Brancaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results*, fig.10.

langer centraal en lijkt soms zelfs afwezig. Wellicht is dit een gevolg van verandering in legerorganisatie. Vroeger waren forten autonoom, in de latere derde eeuw niet meer. Bijgevolg zijn veel gebouwen met administratieve functie niet langer nodig.¹⁰³ Over het algemeen werden niet veel gebouwen in de forten gevonden en dit kan het onderzoek dus niet veel verder helpen.

Om ten slotte nog kort iets te zeggen over de bouwers, lijkt het aannemelijk dat het leger hier een grote rol in speelde. Zij hebben de arbeidskracht en de *knowhow*. Bovendien zijn in Brancaster en Reculver tegels gevonden met de namen van troepen, hoogstwaarschijnlijk de bouwers. Respectievelijk zijn dit *Cohors I Aquitanorum* en *Cohors I Baetasiorum*.¹⁰⁴ Beiden zijn natuurlijk oudere forten, naar het einde van de eeuw toe was het leger kleiner geworden en zaten er al heel wat *numeri* in, barbaarse troepen. Mogelijk had dit een invloed op de bouwcapaciteiten van het leger. Indien we een lange bouwtermijn veronderstellen kan het het leger geweest zijn die de latere forten bouwde, voor een kortere moeten we hulp van de bevolking veronderstellen.¹⁰⁵ Voor verschillende theorieën omtrent de duur van de bouw verwijs ik opnieuw naar Pearson (2003). Aangezien het al bij al moeilijk te zeggen is hoelang de bouw van een fort zou geduurd hebben, is het mogelijk dat verschillende werden afgewerkt onder Carausius. Maar zoals aangetoond, is er weinig bewijs voor startdata onder Carausius.

2.2.3 Locatie

Een laatste belangrijk element is de locatie van de forten. Ik heb ervoor gekozen, zoals u kunt zien, een kaart over te nemen uit Pearson (2003, figuur 2).

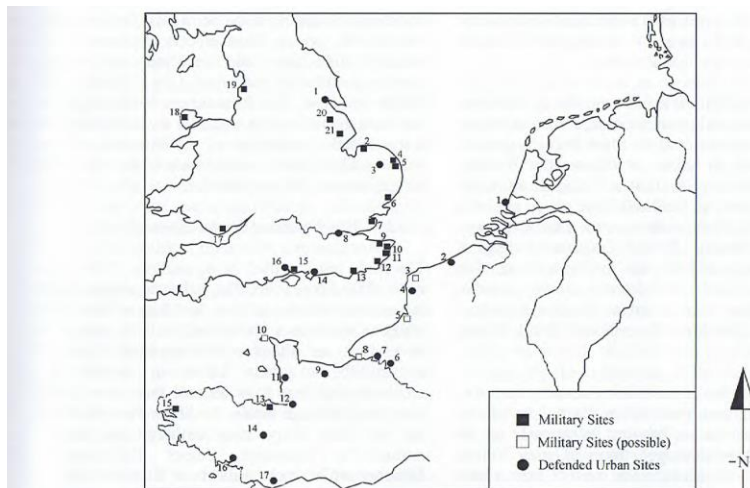

Figure 2. Late Roman coastal defences in Britain and Gaul

Key to site numbers (Britain): 1 Brough-on-Humber, 2 Brancaster, 3 Caistor-by-Norwich, 4 Caister-on-Sea, 5 Burgh Castle, 6 Walton Castle, 7 Bradwell, 8 London, 9 Reculver, 10 Richborough, 11 Dover, 12 Lympne, 13 Pevensey, 14 Chichester, 15 Portchester, 16 Bitterne, 17 Cardiff, 18 Caer Gybi, 19 Lancaster, 20 Caistor, 21 Horncastle

Key to site numbers (Continent): 1 The Brittenburg, 2 Oudenburg, 3 Marck, 4 Boulogne, 5 St Valery, 6 Rouen, 7 Lillebonne, 8 Le Havre, 9 Bayeux, 10 Alderney, 11 Coutances, 12 Avranches, 13 Aleth, 14 Rennes, 15 Brest, 16 Vannes, 17 Nantes

¹⁰³ Pearson, *The Roman shore forts*, 140-1.

¹⁰⁴ Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 100.

¹⁰⁵ Pearson, *The Roman shore forts*, 91-2.

Naast de locatie op de kaart, moet echter ook ingegaan worden op hun locatie in het landschap. Deze wordt besproken in twee delen. Enerzijds de natuurlijke omgeving, aanwezige waterwegen, moerassen, hoogten en dergelijke en anderzijds de menselijke aanwezigheid bij de forten. Velen ervan beschikken namelijk over een zogenaamde *vicus*, een gemeenschap die zich bij het fort heeft gevestigd (hoewel we reeds zagen dat in het geval van Brancaster de *vicus* er al kan geweest zijn voor het fort).

Om te beginnen, de natuurlijke omgeving van de forten. Pearson heeft zich in zijn werk uit 2002 uitvoerig beziggehouden met het reconstrueren van de omgeving van de forten. Het spreekt voor zich dat zijn resultaten schattingen zijn, niettemin kunnen ze ons iets leren over hun gebruik. Zo lag Brancaster aan een strook ondiep water, ca. drie meter diep. Een haven is er niet gevonden, maar een vlot of schepen met een lage kiel konden prima op het strand getrokken worden. Bovendien lag de locatie afgeschermd van de Noordzee. Caister-on-Sea en Burgh Castle lagen aan weerszijden van de 'Great Estuary' (tegenwoordig het park 'The Broads', in Norfolk) op ca. zeven kilometer van elkaar. In het midden van deze grote vaargeul lag een zandbank. Beide forten vertonen geen sporen van een haven en kunnen op dezelfde manier als Brancaster gewerkt hebben. Er werden wel ankers gevonden, grote schepen hebben er dus mogelijk voor anker gelegen terwijl kleinere losten en laadden. Walton Castle is vanzelfsprekend een moeilijk geval. Het zou op een klif van ca. 30 meter gestaan hebben, waarschijnlijk uitkijkend over een afgeschermd bassin dat bereikbaar was voor scheepsvaart. Bewijs voor een haven of geschikte strandingsplaats werd niet gevonden. Bradwell stond op een uitstulping tussen twee inhammen in de kustlijn. Ze stond op enige afstand van de noordelijke inham, maar de zuidelijke lag vrij dichtbij. Bovendien werd deze inham door banken beschermd voor de zee en zou dus de te verkiezen landingsplaats zijn geweest. Reculver en Richborough liggen aan weerszijden van het 'Wantsum Channel'. Beiden werden opnieuw beschermd door banken en beiden lagen ook op zekere hoogte boven de zeespiegel. Reculver balanceert momenteel op een klif, maar zou aanvankelijk enige afstand landinwaarts hebben gelegen. Beiden vertonen opnieuw geen sporen van een echte haven. Het fort te Lympne ligt ook in beschut gebied, op 90 à 100m boven de zeespiegel, met twee mogelijke landingsstranden aan de voet. Pevensey was omringd door een ondiep moeras, ze werd niet beschermd door banken maar genoot niettemin vrij rustig water. Door het moeras moeten kanalen gelopen hebben, een dergelijk kanaal is gelokaliseerd vlak langs het fort. In Portchester is er tot vandaag weinig veranderd. Het fort lijdt, net als alle andere trouwens, onder erosie, maar is bij zowel hoog als laag water nog steeds per boot bereikbaar. Dover is het enige fort dat een diepwaterhaven lijkt te hebben gehad, of althans de enige waar er tot nu toe een gevonden werd. De locatie van al deze forten is met andere woorden prima uitgekozen, in beschermde baaien onder invloed van het getij, dicht bij open zee zonder er de nadelen van te ondervinden. Op Dover na waren deze baaien echter niet te bevaren door een klassiek koopvaardijship. Kleinere scheepjes waren nodig voor laden

en lossen en dergelijke scheepjes zijn ook gevonden in Brittannië. De mogelijkheid bestaat dat grote schepen bepaalde forten zelfs helemaal nooit zouden bezocht hebben. Die zouden volgens Pearson dan naar Dover gaan, van waaruit kleinere schepen zich naar de forten begaven. Een voorbeeld van zo een onbereikbaar fort is Pevensey. Verder zouden de forten wel bereikbaar gebleven zijn voor handel en kleinere oorlogsbodems.¹⁰⁶ Het is opvallend dat Pevensey aangehaald wordt als een vrij onbevaarbaar fort, aangezien het nu net het enige fort is waarvoor een vloot bekend is. Ofwel moeten we vraagtekens stellen bij Pearsons reconstructie, ofwel is dit veelzeggend over de aard van de *Classis Anderetianorum*, die dan haast niet uit grote schepen kan bestaan hebben. Pevensey was bereikbaar voor Willem de Veroveraar, die in 1066 daar landde voor zijn verovering van Brittannië, maar dat is natuurlijk ongeveer 600 jaar later en de kustlijn kan tegen dan alweer ingrijpend veranderd zijn.¹⁰⁷ Dat de keuze van de locatie niet lukraak is, valt ook op te maken uit het feit dat de forten steeds belangrijke riviermondingen en estuaria controleren. Brancaster controleerde de Wash, Burgh Castle de Norfolk Broads en de rivieren Bure, Yare en Waveney. Tussen Walton Castle en Bradwell liggen verschillende estuaria en de forten in Kent controleerden de Thames. Pevensey controleert eigenlijk niets, het gebied is op zichzelf onbegaanbaar en hoeft dus in feite niet bewaakt te worden, als dat de functie was. Portchester controleert Southampton Water.¹⁰⁸

Het tweede aspect van de omgeving betreft de *vicus*. Veel van de forten hebben er een, ze zouden een kleine industrie hebben bevat met daarnaast ook wat lokale handel en wat agricultuur ter ondersteuning van het fort. De grootste bekende *vicus* is in Brancaster, ze ontstond al in de late 2^e eeuw nog voor het huidige fort er stond. Er zijn in feite 2 *vici*. Eentje werd van het fort gescheiden door een geul halverwege de derde eeuw en kwam zodoende aan haar einde. De andere bleef mogelijk functioneren tot ver in de vierde eeuw. Ook Burgh Castle leverde bewijs voor een flinke *vicus*, voor de andere forten is het minder duidelijk en moeten we ons baseren op luchtfoto's en beperkte archeologie. Er zijn lichte bewijzen voor Caister-on-Sea. Er is bewijs voor een *vicus* te Bradwell en te Reculver, hoewel grote delen van de *vicus* er intussen in zee liggen. Er is ook hier bewijs voor bewoning voor het fort er was. Richborough levert bewijs voor een grote *vicus*, inclusief tempels en amfitheater. Dit is te linken aan de haven die er al was sinds de verovering van Brittannië, die toen ook nog voor burgers diende. Er is echter geen dateerbaar materiaal en de toestand van de *vicus* voor het militaire fort Richborough is bijgevolg onzeker. Een *vicus* te Walton Castle is vanzelfsprekend onbekend. Het is opvallend dat we voor de zuidelijke forten, Dover, Lympne, Pevensey en Portchester, geen enkel bewijs voor een *vicus* hebben. Mogelijk vernielde de bouw van fort Dover de resten van de *vicus* die er stond

¹⁰⁶ Pearson, *The Roman shore forts*, 104-24.

¹⁰⁷ Swanton, *The Anglo-Saxon Chronicles*, 199.

¹⁰⁸ Donald A. White, *Litus Saxonicum: the British Saxon Shore in scholarship and history* (Madison: State Historical Society of Wisconsin for Dept of History University of Wisconsin, 1961), 39-40.

tijdens de periode van het vorige *Classis Britannica* fort. Lympne was ook ooit gelinkt aan de *Classis Britannica* maar wellicht ging daar veel archeologie verloren door de voortdurende aardverschuivingen. Er is enig bewijs dat men in Portchester binnen het fort mocht wonen, maar de reden is onduidelijk. Het gaat om al bij al vrij eenvoudige *vici*. Er zijn geen stenen gebouwen of grote structuren zoals die wel in Vindolanda of Housesteads, beiden aan de Muur van Hadrianus, werden gevonden.¹⁰⁹ Cottrell vermeldt in zijn werk dat al deze forten doorgaans niet dicht bij wegen lagen en dat communicatie tussen hen dus via de zee zou verlopen.¹¹⁰ Gezien de aanwezigheid van burgergemeenschappen lijkt dat vrij moeilijk om aan te nemen. White besteedde aandacht aan de aanwezigheid van wegen bij de forten en wist voor zo goed als allen een weg aan te duiden. Cottrell's opmerking is vreemd, aangezien hij White wel degelijk gebruikt heeft. Brancaster heeft inderdaad geen wegen, maar er passeren er twee dicht in de buurt. Burgh Castle was mogelijk via een weg verbonden met Caistor-by-Norwich. Voor Walton valt het moeilijk vast te stellen. Bradwell heeft een weg en Reculver was via een weg verbonden aan Canterbury. Hetzelfde geldt voor Richborough en Lympne. Lympne was daarnaast ook verbonden met Rochester en mogelijk Dover. Voor Dover valt het moeilijk te zeggen, aangezien ze onder het huidige Dover ligt. Pevensey heeft een weg die in de richting van Hardham loopt. De weg tussen Chichester en Bitterne/Claesentum loopt net ten noorden van Portchester. Er zijn dus wel degelijk wegen verbonden aan de meeste forten, zij het niet zeer goed in sommige gevallen, niettemin stelt ook White dat communicatie tussen de forten over zee zou verlopen. Mogelijke uitzondering daarop zijn de forten Richborough, Dover en Lympne.¹¹¹

2.2.4 Enkele algemene opmerkingen

Een belangrijke opmerking die moet gemaakt worden, heeft betrekking op de bouwdatum van de forten. In dezelfde periode zien we namelijk een ware bouwgekte over het Romeinse Rijk heen.¹¹² Zo zien we eind tweede of begin derde eeuw aarden wallen verschijnen rond Oudenburg. In 200-250 gebeurt hetzelfde te Aardenburg en mogelijk ook in Domburg, de Oude Wereld (een gebied in Nederland dat intussen in zee is verdwenen), Oostvoorne en Brittenburg. In de tweede helft van de derde eeuw verschijnen er ook stenen stadsmuren in Brittannië en Gallië. In de late derde en vroege vierde eeuw gebeurt hetzelfde in Spanje en in de vierde eeuw ook in de Balkan. Ergens in de derde en vierde eeuw, datering is moeilijk, zien we ook murenbouw in Italië, zoals de Aureliaanse Muur rond Rome zelf. En er is in de derde eeuw en vroege vierde nog meer te bouwen in Brittannië naast de besproken forten: Claesentum/Bitterne, muren rond Chichester en Rochester, de post te Shadwell,

¹⁰⁹ Pearson, *The Roman shore forts*, 149-156; S.N., *Brancaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results*, 34.

¹¹⁰ Leonard Eric Cottrell, *The Roman Forts of the Saxon Shore* (Londen: HMSO, 1964), 5.

¹¹¹ White, *Litus Saxonicum*, 34-39.

¹¹² Pearson, *The Construction of the Saxon Shore Forts*, 10.

nieuwe bastions aan het fort Brough-on-Humber en te Cardiff een fort dat sterk lijkt op Portchester. Op het continent verschijnen verder ook veel versterkingen tussen de Rijn en de Loire. Opnieuw in Brittannië verschijnt in Lancaster nog een fort ca.330/350 en aan de kust van Yorkshire een reeks signaalposten ca.380, op een moment dat oudere posten aan de Cumbrische kust werden hersteld. De Rijn grens werd versterkt onder de Gallische keizers en later verder onder Diocletianus, Constantijn, Julianus en Valentinianus. Niettemin werd het nergens zo een dichtbebouwd militair netwerk als aan de Britse zuidoostkust.¹¹³

Het is een opvallend gegeven dat deze bouwgekte net plaatsvindt in de derde eeuw, een periode die in het algemeen beschouwd wordt als een van crisis. De muren die rond de steden verschenen waren enorme bouwwerken die aan honderden werkkrachten miljarden manuren zou gekost hebben. Bachrach weet de schaal van dit fenomeen goed aan te tonen door Bordeaux als casus te nemen, maar zoals Bordeaux waren er nog 100 Gallische steden die in de late derde eeuw en de daaropvolgende eeuwen van stadsmuren werden voorzien. Die hoeveelheden worden enkel groter als ook de forten in rekenschap worden genomen en vanaf de vroege vierde eeuw ook duizenden kerken. Met deze kennis in het achterhoofd wordt de vraag gesteld waar Gallië deze massa aan middelen vandaan haalde, als zij verondersteld wordt hevig te hebben geleden onder de crisis. Het wordt al snel duidelijk dat het beeld van bevolkingsachteruitgang, verarming en plattelandsvlucht langzamerhand verouderd aan het worden is. In plaats daarvan verschijnt een welhaast tegengestelde visie van plattelandsbloei en een groei van de landbouw. Rekening houdend met het gegeven dat 'landbouwer' voor de antieke periode op zowat 90% van de bevolking slaat, lijkt de crisis van de derde eeuw minder ingrijpend dan lang is aangenomen. Een bloeiend platteland laat groeiende steden en massale bouwprojecten toe.¹¹⁴

2.3 Munten

Munten zijn reeds aangehaald in dit archeologisch deel vanwege hun nut om sites te dateren en interpreteren. Naast hun dateerbaarheid bieden munten nog andere informatie, zo waren ze een prima propagandamiddel. Op de munten van Carausius en Allectus kan dus wat teruggevonden worden over hun politiek, visies, overwinningen of zelfs gewoon hun uiterlijk. Daarbij moet echter opgemerkt worden dat het interpreteren van munticonografie net dat is, interpreteren. De betekenis van een afbeelding ligt zelden voor de hand.

Het gros van de munten van Carausius zijn van een type die de tekst *Pax Aug(usta)* vermelden. Een dergelijke boodschap van vrede onder zijn heerschappij draagt maar weinig propagandistische waarde,

¹¹³ Pearson, *The Roman shore forts*, 55-6, 61-5; Alexander Sarantis en Neil Christie, "Fortifications in the West: A Bibliographic Essay," in *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. Alexander Sarantis en Neil Christie (Leiden: Brill, 2013), 257, 271-3, 278.

¹¹⁴ Bernard S. Bachrach, "The Fortification of Gaul and the Economy of the Third and Fourth Centuries," *Journal of Late Antiquity* 3, nr.1 (2010): 60-4.

hoewel het wel duidelijk een gevoel wil opwekken van vrede en stabiliteit. De besproken literaire bronnen tonen echter goed aan dat er van vrede niet kan gesproken worden onder Carausius' korte heerschappij, althans niet wat betreft zijn relaties met het continent. Er zijn geen bronnen die verhalen wat er intern gebeurde onder Carausius, maar gezien hij toch zeven jaar regeerde kan een zekere mate van stabiliteit binnen Brittannië zeker aangenomen worden. Er zijn ook munten die een veel duidelijker propagandistische boodschap dragen, maar deze vormen de minderheid. Het is dus duidelijk dat Carausius' muntslag deze functie niet meteen had. Bovendien zijn de munten met propagandistische iconografie net die munten die terechtkwamen bij die groepen van de samenleving waar dat propaganda de meest vruchtbare bodem zou vinden. Ze kwamen terecht bij de troepen via donatieven en bij de elite door distributie op de provincieraad van Camulodunum (het huidige Colchester en de eerste provinciehoofdstad van Brittannië). De boodschap die de munten uitdragen is niet bijzonder verrassend. Carausius wordt voorgesteld als een langverwacht redder die de *romanitas* van Brittannië zou herstellen en op die manier meteen ook het Romeinse Rijk aan zich. Om dat te kunnen bereiken had Carausius de steun van het leger nodig. Het is in die context dat we de munten moeten plaatsen die een legioen vermelden/vieren. In de tweede plaats had hij ook goed geluk nodig. Munten die de *Felicitas Aug(usta)* vermelden zijn steeds munten waarop een schip staat afgebeeld. Carausius' goed geluk wordt dus belichaamd door zijn vloot, de basis van zijn macht. Andere propagandistische munten zijn er die ook Carausius' 'medekeizers' erkennen en vieren, Maximianus en Diocletianus. Die twee zouden echter nooit hetzelfde doen voor de usurpator. Allectus' munten zijn veel minder gericht op dergelijke visies op het Rijk. Er wordt ook niet gesproken over eenheid met de andere keizers. Allectus' munten en administratie lijken zich nergens zorgen over te maken en wekken de indruk van een stabiel Brits Rijk, wat een extra argument kan zijn voor de oprechtheid van de *Pax Aug(usta)* munten van Carausius. Latere gebeurtenissen tonen natuurlijk aan dat Allectus' onbezorgdheid misplaatst was.¹¹⁵

¹¹⁵ P.J. Casey, *Carausius and Allectus: The British Usurpers* (Londen: B.T. Batsford Limited, 1994), 58-69.

3. Tussentijdse conclusie: het bronnenmateriaal

De conclusie betreffende het beschikbare bronnenmateriaal kan vrij kort gehouden worden, aangezien de precieze implicaties van het bovenstaande materiaal doorheen deze scriptie zullen worden uitgewerkt. Enkele belangrijke opmerkingen zijn de volgende. De contemporaine literaire bronnen beperken zich in feite tot de panegyrieën, die gezien hun aard geen al te goed beeld van Carausius kunnen schetsen. Latere bronnen voegen al bij al weinig toe aan deze episode uit de Romeinse geschiedenis. Verder zien we dat de forten slechts weinig expliciet voorkomen in het bronnenmateriaal en dat het ook moeilijk is om de hand te leggen op de Saksen. Hun rol in de *Barbarica Conspiratio* is omstreden en het is eigenlijk pas in Stilicho's tijd dat een ondubbelzinnige verwijzing wordt gemaakt naar conflicten met de Saksen in Brittannië. Het belangrijkste document met betrekking tot de fortenreeks, de *Notitia Dignitatum*, is slechts van beperkt nut. Een gevolg van de chaotische aard van het document en de vele theorieën rond wat het eigenlijk moet voorstellen. Andere maritieme episodes uit de Britse geschiedenis zijn Julianus' graantransporten, waarvan het niet geheel duidelijk is of dit een noodoplossing in crisissituatie of een herstel van de status quo is, en verschillende overtochten over het Kanaal. Archeologisch blijkt dat de forten in feite ouder zijn dan Carausius, hoewel een Carausiaanse bouwdatum voor Portchester en Pevensey niet uitgesloten is en een afwerkingsdatum onder Carausius voor de andere forten ook niet onwaarschijnlijk is. Bijgevolg kunnen we ons de vraag stellen hoe gerechtvaardigd de focus op Carausius is als we het hebben over de kustforten. Ook is gebleken dat de forten niet als één groot project geconcipeerd zijn, maar dat ze wel allen aan nuttige locaties liggen wat betreft hun contact met de zee, ondanks het ontbreken van een echte haveninfrastructuur. Enkele opvallende zaken met betrekking tot de forten zijn hun sporadische bezetting, het ontbreken van *vici* in het zuiden en het gegeven dat ze relatief vroeg alweer verlaten werden. Ook mag niet uit het oog worden verloren dat de forten geplaatst moeten worden binnen een bredere bouwcontext. Wat betreft het numismatisch bewijs viel er niet veel te leren over de functie van de forten, enkel een zekere mate van stabiliteit onder Carausius viel vast te stellen.

IV. Historische Context:

Nu de bronnen gekend zijn, is het ook nodig om de forten in de context van het Romeinse Rijk te plaatsen. Dat is immers hoe deze scriptie beoogt een bijdrage te leveren aan de discussie, door de context van de forten open te trekken en ze te bestuderen. Wat gebeurde er in het Rijk in de derde en vierde eeuw? Daarbij is het natuurlijk niet de bedoeling om een uitgebreide geschiedenis van twee eeuwen te geven. De focus ligt op gebeurtenissen die implicaties hebben voor de forten, hun bouw, hun gebruik, hun bezetting... In de eerste plaats bekijken we de bredere politieke context. In de tweede plaats komt er een korte geschiedenis van de Britse vloot, de *Classis Britannica*. Het is immers mogelijk dat deze ons wat kan vertellen over het gebruik van de, veronderstelde, latere vloten bij de kustforten.

1. Politiek

Deze geschiedenis moet starten met een woord dat haast synoniem is geworden voor de derde eeuw: crisis. Hoewel reeds werd aangehaald dat het dramatisch beeld ervan langzamerhand wordt bijgesteld, kan er niet worden ontkend dat het Rijk het bijzonder te verduren kreeg gedurende deze decennia. De zogenaamde 'crisis van de derde eeuw' wordt doorgaans geplaatst tussen de jaren 235-285. Ze begint in feite met de opkomst van de Sassaniden in Perzië. De opkomst van deze sterke dynastie betekende voor Rome dat ze voor het eerst in lange tijd opnieuw te maken had met een geducht rivaal en het Rijk leed opnieuw nederlagen. Tegelijkertijd werd in 235 Alexander Severus vermoord. Het vermoorden van een keizer is op zich geen unicum, maar het maakte wel een einde aan de Severische dynastie waarna het een tijd zou duren vooraleer er opnieuw een stabiele dynastie werd ingesteld. Dat alleen maakt natuurlijk geen crisis. Het Romeinse Rijk had de brute pech dat tegelijkertijd kleinere stammen aan de Rijn zich begonnen te groeperen in grotere confederaties. Dan hebben we het over groepen als Franken, Alamannen, maar ook de Saksen. Deze laatsten bestaan in feite uit Angelen, Saksen, Jutten en Friezen. Naast de Rijn grens kregen de Romeinen het ook bijzonder hard te verduren aan de Zwarte Zee, waar de Goten en Herulen Griekse koloniën in het noorden van de Zwarte Zee veroverden en zo in het bezit kwamen van een vloot. Het resultaat was een ongeziene piraterij-oorlog. Naast Perzen, moordenaars, Rijnconfederaties en oostelijke piraterij, leek ook de natuur het op Rome gemunt te hebben. Halverwege de derde eeuw brak ook nog eens de pest uit.¹¹⁶ In de decennia na 235 volgden keizers en usurpatoren elkaar op. Al bij al waren het er ongeveer zestig. Stuk voor stuk kwamen ze op gewelddadige wijze om, met uitzondering van Claudius II, die stierf aan voornoemde pest. Voor velen zag het scenario er als volgt uit: de druk op de grenzen maakte militaire interventie noodzakelijk. Een generaal wordt eropaf gestuurd en weet de vijand te verslaan. De legioenen roepen hem vol vertrouwen uit tot keizer en de kersverse 'usurpator' trekt met die troepen op tegen zijn rivaal. Dit laat

¹¹⁶ Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 28-9; Guy Halsall, *Barbarian Migrations and the Roman West 376-568* (New York: Cambridge University Press, 2007), 389.

de grens verzwakt achter, de druk herbegint. Militaire interventie is opnieuw nodig en het proces herbegint. In het jaar 260 krijgt het keizerrijk echter een mokerslag te verwerken. Keizer Valerianus werd gevangengenomen door de Sassaniden en er is nooit meer wat van hem gehoord. De gevolgen ervan waren desastreus, usurpatoren stonden op en het rijk viel uiteen. We zien verschillende delen opduiken. In de literatuur durven we ze wel eens het 'Gallisch keizerrijk', dat Gallië, Brittannië en Spanje bevatte en het 'Palmyreens koninkrijk', dat de Levantijnse provincies bevatte, te noemen. Een misleidende naam, daar de respectievelijke keizers wel degelijk het hele rijk claimden, al hadden ze slechts delen. Naast deze twee was er natuurlijk het 'legitieme' keizerrijk van Valerianus' zoon en opvolger Gallienus. Dit deel bestond uit Italië, Noord-Afrika en Dalmatië. De enige niet geclaimde provincies waren die van de Balkan, waar zodoende een machtsvacuüm heerste. Stammen ten noorden van de Doneau profiteerden ervan om de provincies te plunderen en de steden in de Balkan vormden hun eigen milities.¹¹⁷

Gezien deze situatie en de geschatte bouwdatum van de forten, moeten we de vroege geschiedenis van de kustforten plaatsen in het 'Gallisch keizerrijk'. Zodoende focust dit deel zich op de geschiedenis van dit rijkdeel. De usurpatie van de westelijke provincies gebeurde door Postumus. Dit was waarschijnlijk een gevolg van een conflict dat hij had met Silvanus, de Praetoriaanse Prefect, zo weten we van de twaalfde-eeuwse schrijver Zonaras. Postumus zelf was militair commandant aan de Rijn. Het conflict betrof de strategie die gevoerd moest worden tegen de binnenvallende Franken en Alamannen. Postumus had besloten om de barbaren telkens pas te onderscheppen op hun terugkeer, na de plundering. Schijnbaar waren ze dan kwetsbaarder en bovendien vochten de troepen beter als ze een deel van de buit van de barbaren beloofd kregen. Ondanks zijn afkeur, vroeg Silvanus wel aan Postumus om de buit die hij van Frankische plunders had verkregen af te leveren aan hemzelf en Saloninus, de zoon van Gallienus. Postumus deed alsof hij dat ging doen, anticiperend dat zijn troepen daarop zouden revolteren. Zo gebeurde het ook en Silvanus en Saloninus werden belegerd in Keulen, het duurde niet al te lang en beiden werden gedood.¹¹⁸ Postumus kreeg in 262-3 opnieuw te maken met druk op de Rijn grens. In 265 zag Gallienus zijn kans schoon om de provincies te veroveren, maar dat mislukte.¹¹⁹ In 269 moest Postumus zelf een usurpator neerslaan, Laelianus. Zijn weigering om Mainz, dat Laelianus had gesteund, te laten plunderen door zijn troepen zorgde voor een deuk in zijn

¹¹⁷ Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 27, 30; Pearson, *The Roman shore forts*, 41.

¹¹⁸ Zon. 12.24.10-12; Zos. 1.38.2; J.F. Drinkwater, *The Gallic Empire: Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire A.D. 260-274* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, 1987), 23-7, 89. Zonaras wordt verondersteld gebruik te hebben gemaakt van bronnen die wij niet langer ter beschikking hebben. Hij wordt zodoende doorgaans beschouwd als een betrouwbare en onmisbare bron voor heel wat gebeurtenissen uit de derde eeuw. Thomas Banchich en Eugene Lane, *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great* (London: Routledge, 2009), 1-2.

¹¹⁹ Zon. 12.24.13-18; Drinkwater, *The Gallic Empire*, 27-30.

populariteit.¹²⁰ Postumus werd vermoord en Marcus Aurelius Marius volgde hem op. Hij werd zeer snel zelf vermoord en na twee dagen opgevolgd door Victorinus.¹²¹ Het Rijk mocht van geluk spreken dat in dit jaar van crisis de situatie aan de Rijn rustig bleef en Victorinus zou nooit oorlog moeten voeren met Germaanse stammen. In zijn heerschappij verloor het rijk wel Spanje aan de nieuwe centrale keizer, Claudius II. Dit kan afgeleid worden uit het feit dat er veel inscripties kunnen gevonden worden in Spanje die Claudius II vieren, maar geen voor Victorinus en zijn opvolgers. De provincie liep waarschijnlijk zelf over. Er kwam ook een opstand in Autun tegen de Gallische keizers, ze vroegen hulp aan Claudius II maar deze reageerde niet. De opstand werd in 270 neergeslagen.¹²² Victorinus werd vroeg in 271 vermoord, waarschijnlijk door zijn kwartiermeester Attitianus om persoonlijke redenen (Victorinus had een affaire met zijn vrouw).¹²³ Victorina, zijn moeder, nam het even over alvorens Tetricus tot opvolger te benoemen.¹²⁴ Deze had echter eerst weer af te rekenen met invallen vooraleer hij zijn hoofdstad, Trier, kon bereiken.¹²⁵ In 274 viel Aurelianus, de nieuwe centrale keizer, het Rijk aan en versloeg Tetricus, die zich meteen had overgegeven.¹²⁶ Dit riep een jaar vrede in en de Gallische provincies maakten weer deel uit van het Rijk. In 275 werd Aurelianus vermoord.¹²⁷

Probus (276-282) was een van de opvolgers van Aurelianus, na Tacitus en Florianus. Probus had opnieuw problemen met de Goten in Oost-Anatolië en in 276 vielen de Alamannen opnieuw binnen. Daarnaast waren er ook problemen met Franken in *Belgica Secunda*. Probus wist de Germaanse stammen echter opnieuw uit Gallië te verdrijven en ging in 278 zelfs de Rijn over. Daar stichtte hij forten en koloniën en zo werd een zekere vrede met de stammen verzekerd. Ook Raetia en Illyricum werden gestabiliseerd en de Goten in Thracië gaven zich over. Dit klinkt allemaal zeer indrukwekkend, maar we moeten er rekening mee houden dat de enige reden voor al de voorgaande aanvallen van de verschillende stammen de zwakheid van het Rijk was. Met Probus was er een sterke heerser en hielden de stammen zich bijgevolg rustig. Na Probus' dood begon het gewoon opnieuw, hij had hen dus zeker niet 'gebroken' of iets dergelijks.¹²⁸ Bovendien had de keizer ook gedurende zijn heerschappij voortdurend te maken met opstanden en usurpaties, mogelijk ook een korte in Brittannië.¹²⁹ Probus had zijn Rijk zeker niet onder een ijzeren controle. Hij deed verder met het versterken van de Rijn grens

¹²⁰ Au. Vic. 33.8; Drinkwater, *The Gallic Empire*, 32-5.

¹²¹ Au. Vic. 33.9-12

¹²² Drinkwater, *The Gallic Empire*, 34-7.

¹²³ Au. Vic. 33.12; Drinkwater, *The Gallic Empire*, 38.

¹²⁴ Au. Vic. 33.14; Drinkwater, *The Gallic Empire*, 39.

¹²⁵ Drinkwater, *The Gallic Empire*, 40-1.

¹²⁶ Au. Vic. 35.1-5; Drinkwater, *The Gallic Empire*, 42-3.

¹²⁷ Paneg. Lat. 5.4.1; Drinkwater, *The Gallic Empire*, 120; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 270.

¹²⁸ Zos. 1.67-71; J.H.E. Crees, *The Reign of the Emperor Probus* (Roma: Bretschneider, 1965), 12, 21, 88-106.

¹²⁹ Zon. 12.29; Zos. 1.66.2; Crees, *The Reign of the Emperor Probus*, 106, 116.

en bouwde de muren rond verschillende Gallische steden. Hij staat erom bekend zijn soldaten verschillende bouwprojecten te hebben laten uitvoeren. Hiermee rekening houdend, alsook met de bouwdata van de forten, is ook betrokkenheid van Probus in hun bouw niet uitgesloten.¹³⁰ Op Probus, die in onduidelijke omstandigheden gedood werd door zijn soldaten, volgden nog Carus en zijn zonen. Deze hadden allen nog te maken met problemen aan de Rijn.¹³¹ Diocletianus wist uiteindelijk het Rijk te stabiliseren in 284. Om de controleerbaarheid van het Rijk te verzekeren, besloot hij om het administratief te verdelen. Zijn Caesar werd Maximianus, die later Augustus werd. Beiden kregen dan nog een caesar en zo werd de tetrarchie geboren.¹³² Het zou echter verkeerd zijn om het jaar 285 te gaan beschouwen als een soort magische grens, waarna de crisis van de derde eeuw eindelijk ten einde kwam. Het is immers net dit jaar dat voor Brittannië een nieuwe usurpator toont, Carausius.

In 284 kwamen de Gallische provincies niet zonder kleerscheuren uit een periode van usurpaties en barbareninvallen. Het hoeft niet te verrassen dat dit resulteerde in opstanden van zogenaamde *Bagaudae*. Diocletianus stuurde Maximianus om een einde te maken aan de opstanden. In de daaropvolgende campagne wist Carausius zich te onderscheiden. Bijgevolg kreeg hij de opdracht om de kusten van Belgica en Armorica te zuiveren van een piraterijplaag in 285/6. Hoe groot zijn commando precies was is moeilijk vast te leggen. Hij wordt er echter van beschuldigd plundering toe te laten, om vervolgens de plundersaars te onderscheppen en de buit voor zich te houden. Daarop werd hij ter dood veroordeeld en begaf hij zich naar Brittannië, waar hij zich tot keizer uitriep in 286/7. Of deze loop van de feiten als waar moet worden aangenomen is twijfelachtig, er is geen enkele bron die Carausius genegen is en bijgevolg moeten we voorzichtig zijn met dergelijke beschuldigingen. Zo was Carausius bijvoorbeeld vrij geliefd gedurende zijn heerschappij, het idee dat hij plundersaars losliet op zijn subjecten is daar moeilijk meer te verzoenen.¹³³ Zelfs als het waar is, zagen we reeds bij Postumus dat dit een valabele tactiek kan geweest zijn. Maar ook toen was ze reeds gecontesteerd. White stelt een andere reden voor de usurpatie voor. Volgens hem is het de promotie van Maximianus die Carausius niet kon verkroppen, beiden zouden namelijk een gelijkaardige positie hebben bekleed toen Maximianus plots keizer werd. Het stelen van buit, als het klopt, is dan louter een actie om zijn reeds geplande usurpatie voor te bereiden. Daarnaast maakt hij ook de opmerking dat een usurpatie maar

¹³⁰ Au. Vic. 37.1-3; Pearson, *The Roman shore forts*, 43, 113; Crees, *The Reign of the Emperor Probus*, 141, 158, 154; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 5.

¹³¹ Au. Vic. 37.4; Au. Vic. 38.1-2

¹³² Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 31, 35; Crees, *The Reign of the Emperor Probus*, 125-33; Alan K. Bowman, "Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305," in *Cambridge Ancient History. 12: The Crisis of Empire, A. D. 193-337. 2nd ed.*, eds. Allan Keir Bowman, Averil Cameron en Peter Garnsey (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 69, 74-5.

¹³³ Au. Vic. 39.17-21; Eutr. 9.21-2; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 23-6; Pearson, *The Roman shore forts*, 45.

succes kan hebben als er een vruchtbare bodem voor is. Die was zeker aanwezig in Gallië, alsook in Brittannië. Er heerste onrust door de invallen van de voorgaande decennia, beiden hadden een betere munt gekend onder de Gallische keizers en zaten nu opnieuw met de slechte munt van het centrale keizerrijk en de mogelijkheid bestaat dat er een embargo zat aan te komen op handel met Germaanse stammen, wat niet voordelig zou zijn voor deze provincies. Een revolte zou dus steun vinden bij de bevolking.¹³⁴ Casey heeft een enigszins andere visie, jaloezie jegens Maximianus verwerpt hij als reden. Dat Carausius steun genoot in Brittannië verklaart hij door te stellen dat hij er al enige naambekendheid had. Mogelijk door mee te vechten in campagnes in Brittannië die plaatsvonden onder Carinus ergens tussen 283 en midden 284 en later ook onder Diocletianus. Diocletianus' campagne was er mogelijk een die al begonnen was onder Carinus maar die door hem werd afgewerkt.¹³⁵

Gedurende zijn keizerschap genoot Carausius naast de steun van de Britse troepen ook die van Gallische handelaars, waarschijnlijk vanwege zijn productie van een sterke munt, tegenover de zwakke munten van het centrale keizerrijk. De precieze omvang van Carausius' Rijk is moeilijk vast te leggen. Het bevatte Brittannië, maar hoeveel van de Gallische kust door hem bezet werd is onduidelijk. Een bereik tot aan Rouen is aannemelijk. In 288 viel Maximianus de continentale delen van Carausius' Rijk aan en behaalde een bescheiden overwinning waarbij hij diens Frankische bondgenoten wist te verslaan. Later begon Maximianus met het bouwen van een vloot, maar dat gebeurde op zijrivieren van de Rijn.¹³⁶ De implicatie is dat nog niet de gehele kustregio in zijn handen was. In de latere panegyriek lezen we niets over een overwinning, enkel de belofte dat die er in de toekomst zouden komen.¹³⁷ Er kan aangenomen worden dat Maximianus' maritieme aanval was mislukt. De latere panegyriek aan Constantius Chlorus vermeldt dat de vloot verwoest werd door een storm.¹³⁸ Dat kan waar zijn, maar de mogelijkheid bestaat dat ze het gewoon niet wisten te halen van Carausius. Casey gelooft dat deze mislukte aanval ertoe leidde dat Carausius delen van zijn Gallisch territorium wist te heroveren. Hierop volgt een periode van vrede. Hoe dat geïnterpreteerd moet worden is opnieuw moeilijk. Carausius' munten wijzen er in elk geval op dat hij hoopte erkenning te krijgen van Maximianus en Diocletianus. De munten van die laatste twee zwijgen. Carausius' sterke munt werd wel op hetzelfde niveau gebracht als die van het centrale Rijk, een mogelijk teken van toenadering.¹³⁹

¹³⁴ White, *Litus Saxonicum*, 25-6.

¹³⁵ Casey, *Carausius and Allectus*, 50-1, 100-3.

¹³⁶ Paneg. Lat. 10.11-12, Paneg. Lat. 10.7; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 26-27; Pearson, *The Roman shore forts*, 45; White, *Litus Saxonicum*, 26-30; Birley, *The Roman Government of Britain*, 375.

¹³⁷ Paneg. Lat. 11.19.4-5; Birley, *The Roman Government of Britain*, 379.

¹³⁸ Paneg. Lat. 8.12.1-2; White, *Litus Saxonicum*, 30.

¹³⁹ Casey, *Carausius and Allectus*, 89-91, 130-1; White, *Litus Saxonicum*, 31.

Hoe het ook zij, het conflict lag vier jaar stil.¹⁴⁰ In 293 werd Constantius Chlorus echter *Caesar* en hij had wel succes, in 293 viel Boulogne.¹⁴¹ Carausius werd in 293 vermoord door Allectus, een link met de val van Boulogne en een deuk in het prestige van Carausius dringt zich op, maar is niet te bewijzen. Casey wijst, als enige, op de mogelijkheid dat Carausius reeds dood was toen Boulogne viel. Allectus blijft drie jaar regeren en behield mogelijks nog delen van Gallië na 293, zoals blijkt uit muntvondsten. Het centraal keizerrijk wou intussen op het continent eerst Allectus' bondgenoten, de Franken, verslaan vooraleer op te trekken naar Brittannië.¹⁴² Constantius viel in 296 vanuit Boulogne Brittannië aan, de Praetoriaanse Prefect Asclepiodotus vertrok uit Rouen. Asclepiodotus wist Allectus' vloot te ontwijken door de mist en landde met zijn schepen ergens op de kust van Hampshire. Hij beval zijn troepen de schepen te verbranden en trok op. Allectus, die gebruik maakte van Germaanse troepen, trok op uit het oosten waar hij op Constantius aan het wachten was maar werd verslagen. Constantius kwam intussen aan in London, waar hij enkele overlevende Franken versloeg en zo de plundering van de stad nog kon vermijden. Daarmee kwam een einde aan de usurpatie.¹⁴³

Met de crisis van de derde eeuw is de ontstaanscontext van de forten besproken, met Carausius een opvallende gebeurtenis in haar vroege geschiedenis. Voor de periode van 296 tot ca.410 zal de geschiedenis korter worden gehouden, aangezien ook de geschiedenis van de forten hier slechts sporadisch de kop op steekt. In de eerste plaats is er het verdere verloop van de tetrarchie. Daarbij was het de bedoeling dat een Caesar later Augustus werd en een nieuwe Caesar koos als opvolger. Toen Constantius Chlorus Augustus werd, ging hij opnieuw naar Brittannië vanwege problemen in het noorden. Hij werd vergezeld door zijn zoon Constantijn. Constantius kwam echter onverwacht te overlijden in York in 306 en de troepen riepen Constantijn uit tot keizer waarop deze terug overstak naar Gallië. Het gevolg was een reeks burgeroorlogen die zouden eindigen met Constantijn als alleenheerser van het Rijk in 324.¹⁴⁴ Toen Constantijn in 337 stierf, volgde een periode van conflict. Zijn zonen Constantijn II en Constans vochten het met elkaar uit in 340 en uiteindelijk bleef Constans over als enige heerser over het West-Romeinse Rijk. Hij werd later echter zelf vermoord door de usurpator Magnentius die op zijn beurt verslagen werd door de derde zoon, Constantius II. Zodoende werd Constantius II tegen 353 alleenheerser. Het Rijk was echter te groot en hij duidde Gallus, een van zijn weinig overlevende neven, aan als Caesar. Hij liet hem echter executeren in 354 waarop Gallus' halfbroer Julianus Caesar werd. Julianus had een drukke militaire carrière voor de boeg. Aan de Rijn

¹⁴⁰ White, *Litus Saxonicum*, 31.

¹⁴¹ Paneg. Lat. 8.6.1-2; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 30.

¹⁴² Paneg. Lat. 8.13.2-4; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 31; White, *Litus Saxonicum*, 32; Birley, *The Roman Government of Britain*, 385-7; Casey, *Carausius and Allectus*, 114, 130-1.

¹⁴³ Paneg. Lat. 8.15-17; Pearson, *The Roman shore forts*, 46; Birley, *The Roman Government of Britain*, 388-90.

¹⁴⁴ Eutr. 10.1.3; Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 36; Bowman, "Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305," 87-8, 90-4; Birley, *The Roman Government of Britain*, 406.

had hij problemen met de Franken en Alamannen. Zijn herstel van Britse graanbevoorrading moet in deze context worden gezien. Constantius beval Julianus' troepen om zich naar het oosten te begeven om daar te gaan vechten. De troepen weigerden hun thuis te verlaten en riepen Julianus uit tot Augustus. De twee trokken tegen elkaar op in 361, maar Constantius kwam plots te overlijden en Julianus bleef achter als alleenheerser.¹⁴⁵ In 363 stierf hij, getroffen door een speer tijdens zijn Perzische campagne.¹⁴⁶

Hij werd opgevolgd door Jovianus, die slechts acht maanden regeerde en werd opgevolgd door Valentinianus I en Valens. In het westen had Valentinianus opnieuw te maken met Franken en Alamannen aan de Rijn.¹⁴⁷ Een opvallende episode uit deze tijd is de zogenaamde *Barbarica Conspiratio* in 367. Brittannië kreeg te maken met *Picti*, *Scotti* en *Attacoti*. Gallië, maar mogelijk ook Brittannië (gezien Ammianus' onduidelijkheid hier), kreeg te maken met Saksen en Franken. Het was uiteindelijk Theodosius die tegen 368/9 orde op zaken stelde en het leger reorganiseerde en forten en steden herstelde.¹⁴⁸ De weergekeerde rust werd reeds in 383 opnieuw verstoord. Het Brits leger riep Magnus Maximus uit tot keizer uit onvrede met de regeerstijl van Valentinianus' opvolger Gratianus en een gevoel van verwaarlozing toen de keizerlijke regering in 381 teruggetrokken werd uit Trier. Maximus stak over naar het continent en nam heel wat van zijn troepen met zich mee. Vooraleer Brittannië achter te laten kwam er een militaire reorganisatie. De Hooglanden kwamen in handen van regionale leiders, delen van de westkust werden mogelijk overgegeven aan de Ieren. Het was dus eigenlijk enkel Laagland Brittannië dat onder zijn controle bleef. Mogelijk haalde Maximus ook Saksische huurlingen binnen om het eiland te verdedigen. Of dat de eerste Saksische huurlingen in Brittannië waren is moeilijk te zeggen, noch is het duidelijk waartegen het eiland moest beschermd worden. Als het was tegen andere Saksen, dan kunnen we de oostkust veronderstellen. Als het gaat om invallen in het noorden, dan plaatsen we ze natuurlijk bij de Muur van Hadrianus. Maximus verloor zijn gevechten op het continent in 388 en Brittannië werd kortstondig weer deel van het Rijk.¹⁴⁹ In 392-4 was er een kortstondige usurpatie door Eugenius, maar deze werd door Theodosius I (de zoon van de eerder vermelde generaal Theodosius) neergeslagen. Deze stierf zelf aan hartfalen in 395.¹⁵⁰ Het Rijk bleef

¹⁴⁵ David Hunt, "The successors of Constantine," in *Cambridge Ancient History. 13: The Late Empire, AD 337–425. 2nd ed.*, eds. Averil Cameron en Peter Garnsey (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 5, 14-22, 24-5, 28-9, 40-3.

¹⁴⁶ David Hunt, "Julian," in *Cambridge Ancient History. 13: The Late Empire, AD 337–425. 2nd ed.*, eds. Averil Cameron en Peter Garnsey (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 76-7.

¹⁴⁷ John Curran, "From Jovian to Theodosius," in *Cambridge Ancient History. 13: The Late Empire, AD 337–425. 2nd ed.*, eds. Averil Cameron en Peter Garnsey (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 83-7.

¹⁴⁸ Pearson, *The Roman shore forts*, 127-8; Amm. Marc. 26.4.5, 27.8.5-6, 28.3.7.

¹⁴⁹ Martijn Calleeuw, "De val van Romeins Brittannië? Continuïteit en discontinuïteit in de 5^e eeuw" (bachelorproef, Universiteit Gent, 2019), 3-4.

¹⁵⁰ Zosimus 4.54.4, 4.58.4; Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 75-6; Pearson, *The Roman shore forts*, 128.

daarmee achter in handen van zijn kinderen, Honorius en Arcadius. Over de twee valt weinig interessants te zeggen aangezien de grote figuur van deze periode de regent Stilicho was. Hij is voor dit onderzoek met name interessant in de context van zijn oorlogen met Alarik. Toen deze Milaan belegerde in 402, toen de hoofdstad van het West-Romeinse Rijk, trok Stilicho troepen terug uit o.a. Brittannië om de stad te ontzetten.¹⁵¹

In 406 staken de Vandalen, Alanen en Sueven de Rijn over. De Britse troepen riepen een reeks keizers uit, met Constantijn III als eindpunt om ze af te slaan en in de hoop om de banden met het Rijk te herstellen. Die lagen intussen al een tijd stil. Het is ook mogelijk dat Constantijn reeds overstak voor de Vandaalse inval, ten gevolge van sociaaleconomische crisis door het verdwijnen van de centrale autoriteiten in de regio. In dat kader is de oversteek louter in het teken van het uitbreiden van zijn dominantie. Ook Constantijn III stief in 411 in de burgeroorlogen die deze periode tekenden. Dit was ook voor Brittannië het einde van Romeinse controle. Met Maximus, Stilicho en Constantijn waren ook heel wat troepen uit Brittannië verdwenen. De aankomst van de Angelsaksen wordt dan ergens geplaatst in de periode 408-410.¹⁵²

2. De Britse vloot: *Classis Britannica*

Een onderzoek naar de *Litus Saxonicum* moet beseffen dat dit niet de eerste maritieme structuur was voor het eiland. Een oorsprongsdatum voor de *Classis Britannica* pinnen is niet makkelijk. Toen grote delen van Brittannië door Gnaeus Julius Agricola veroverd werden in jaren 80 n.Chr. was er zeker een vloot in operatie. Ook daarvoor, onder Nero, zijn er aanduidingen voor het bestaan van een dergelijke vloot. Toen een begin werd gemaakt aan de verdere verovering van Brittannië onder Nero's voorganger Claudius, had die de intentie om te vertrekken naar Brittannië vanuit Boulogne. Of zijn vloot daar gebouwd werd, of dat hij hem zou hebben meegenomen vanuit Italië, is niet geweten. Boulogne was in de tweede eeuw zeker een basis voor de *Classis Britannica*, maar of Claudius' acties hier moeten impliceren dat dat van het begin zo was is moeilijk vast te leggen. Over het algemeen wordt een oorsprongsdatum onder Claudius als aannemelijk aanzien.¹⁵³

De functie van deze *Classis Britannica* zal waarschijnlijk voornamelijk bestaan hebben uit troepentransport en de aanvoer van voorraden en materiaal. Hetzelfde geldt trouwens voor vele andere vloten die door de Romeinen werden gebruikt in de veroveringsjaren van het Keizerrijk. Het gaat dus niet om oorlogsvloten, hoewel Agricola zijn vloot wel eens offensief gebruikt heeft bij de

¹⁵¹ Claudianus, *De bello Gothico* 26.415; Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 89-91.

¹⁵² Calleeuw, "De val van Romeins Brittannië?," 4-5.

¹⁵³ D.B. Saddington, "The Origin and Nature of the German and British Fleets," *Britannia* 21 (1990): 229; Henry Cleere, "The *Classis Britannica*," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 16.

invasie van *Caledonia*. Elk schip had namelijk twee parallelle structuren, waardoor het van zijn ondersteunende activiteit vlot kon overschakelen naar gevechtsoopdrachten. Elke zeeman had dus feitelijk twee functies, één binnen elke structuur, die hij naargelang de situatie diende uit te voeren. Een ander bewijs voor de, met name, ondersteunende rol van de *Classis* kan gezien worden in haar verspreiding. De *Classis* maakte tegels met de stempel CLBR vanaf de tweede eeuw, door de locatie van die tegels uit te tekenen kan haar werkingszone geïdentificeerd worden. Daaruit blijkt dat ze actief was in Boulogne en nabijgelegen Desvres en sites in Zuidoost Engeland. Specifiek gaat het over Dover, Richborough, Lympne en Pevensey. In de tweede eeuw nam Dover het waarschijnlijk over van Richborough als belangrijkste basis. Verder is er ook Folkestone, gelegen tussen Dover en Lympne, een villa met verschillende CLBR-tegels. Mogelijk was dit het verblijf van de prefect van de *Classis*. Ten slotte werden tegels ook gevonden op enkele sites in het Engelse binnenland. Daarnaast werden ook drie CLBR-tegels gevonden in Londen, maar de implicaties daarvan zijn niet geheel duidelijk. Tegels werden niet gevonden in het noorden en niet in het westen, waar een militaire vloot kan verwacht worden tegen de Picten en Ieren. Bijgevolg wordt ervan uitgegaan dat de vloot, hoewel ze er wel de mogelijkheid toe had, doorgaans niet actief was in gevechtsposities.¹⁵⁴

De binnenlandse vindplaatsen van tegels zijn geassocieerd met ijzerindustrie in de Weald, mogelijk werd er ook hout geproduceerd. Vermoedelijk speelde de *Classis Britannica* een rol in deze ijzerproductie, dat waarschijnlijk in handen van de keizer was. De productie van ijzer was zelfs groot genoeg om export naar het continent te vermoeden. De industrie kwam echter ten einde in de periode 235-245. Naast ijzer en hout zijn er natuurlijk ook verschillende bouwprojecten, waar we de vernoemde tegels dan in terugvinden. Ook dat lijkt dus een bezigheid van de *Classis* te zijn geweest. De laatste verwijzing naar de *Classis Britannica* vinden we in Arles, waar een officier aangeduid wordt als commandant van de *Classis Britannica Philipiana*. Daarmee kunnen we de *Classis* dus zeker volgen tot 249, het einde van de regeerperiode van keizer Phillipus.¹⁵⁵ Hierna verdwijnt hij uit de archeologie. Gezien deze datum en de bouwdatum van Caister-on-Sea, Reculver en Brancaster in de vroege derde eeuw, kunnen ook die forten in verband worden gebracht met de *Classis Britannica*. Eventueel kan dit in verband gebracht worden met de Schotse campagnes van Septimius Severus, waarbij die forten en de vloot dan een ondersteunde functie konden uitvoeren. Vreemd genoeg wordt Dover in deze periode echter compleet inactief. Het is een vreemd gegeven dat de rest van de forten gebouwd worden kort na het archeologisch verdwijnen van de *Classis*, het impliceert volgens Pearson dat er wel

¹⁵⁴ Saddington, "The Origin and Nature of the German and British Fleets," 228-9; Cleere, "The *Classis Britannica*," 16-7; N. Crowley en I.M. Betts, "Three 'Classis Britannica' Stamps from London," *Britannia* 23 (1992): 218, 221-2; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 11, 14.

¹⁵⁵ CIL XII 686; Cleere, "The *Classis Britannica*," 18-9; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 12; Pearson, *The Roman shore forts*, 50.

nog steeds een vloot aanwezig was. Niettemin is de eerstvolgende keer dat er nog eens iets te horen valt over een Britse vloot het verschijnen van de *Notitia Dignitatum*. We zitten dus eigenlijk met anderhalve eeuw stilte betreffende de Britse vloot en haar bezigheden.¹⁵⁶ En zelfs dan, vermeldt de *Notitia* strikt genomen eigenlijk geen Britse vloot, enkel Britse kustfortificaties.

¹⁵⁶ Pearson, *The Roman shore forts*, 54-6.

V. De functie van de 'Litus Saxonicum'

In de voorgaande hoofdstukken werden de beschikbare bronnen uiteengezet, daaruit blijkt dat er nergens een duidelijke vermelding is van de functie van de forten. Een blik op de archeologie was bijgevolg nodig om de forten zelfs maar een, geschatte, bouwdatum te geven. Op basis daarvan zijn ze in een historische context geplaatst die liep van de crisis van de derde eeuw tot ca.410, het jaar waarin Keizerlijk Brittannië beschouwd wordt als beëindigd. Als randopmerking vermeld ik hier dat die breuklijn zeker niet te hard moet worden gezien, maar dat is voor dit onderzoek van weinig belang. In een tweede stap werd ook wat aandacht besteed aan de voorloper wat betreft Kanaalcontrole, de *Classis Britannica*. We noemen het een voorloper omdat de vloot archeologisch verdwijnt rond 250, maar eigenlijk kunnen we niet weten of dit echt het geval was. Het is best mogelijk dat de *Classis* enige tijd actief was samen met de forten of dat de forten helemaal geen opvolgersrol hebben gespeeld. We hebben noch de bronnen noch de archeologie om er iets over te zeggen. Met al deze kennis in het achterhoofd strandt de onderzoeker uiteindelijk altijd op de centrale vraag van deze studie: waar dienden deze forten voor?

In de inleiding werden de drie bestaande denkrichtingen reeds aangehaald. Er is de vrij populaire piraterijthese, de onwaarschijnlijke Carausiusthese en de beperkt uitgewerkte ondersteuningsthesen. In de komende hoofdstukken worden de piraterijthese en bevoorradingsthesen getest en, waar mogelijk, aangevuld. De Carausiusthese is archeologisch niet langer mogelijk aangezien de startbouwdatum van het gros van de forten van voor Carausius is. Er zal echter ook een derde denkrichting aangebracht worden, die de forten plaatst in een bredere bouwcontext, mentaliteitswijziging en gewijzigd militair bestel. Alvorens hier echter op in te gaan, is er een voorbereidend hoofdstuk dat belangrijk is voor de evaluatie van de thesen. Dit hoofdstuk behandelt een figuur die we terugvinden in de *Notitia Dignitatum* en die in zekere zin een centrale plaats inneemt in dit onderzoek. De *Comes Litoris Saxonici per Britanniam*. Een dergelijke behandeling van deze figuur is noodzakelijk om duidelijkheid te creëren, of ten minste een beeld, over de forten in de context van de enige bron die ons echt iets concreet over hen weet te vertellen. Namelijk dat ze een militair karakter hadden en dat ze tot eenzelfde commando behoorden. Duidelijkheid over de situatie in deze late periode kan helpen om de vroegere periode, waarvoor geen dergelijke bron bestaat, op te helderen maar tegelijk ook om het onderscheid tussen beide perioden niet uit het oog te verliezen. Er werd reeds aangehaald dat de link tussen de forten en de Saksen immers grotendeels rust op de late benaming van de forten als een *Litus Saxonicum*. Is het mogelijk dat de focus op Saksen in verband met deze forten volledig ongegrond is? Hoe oud is die naam? Wie of wat is een *Comes*? En wat is de implicatie van de woorden *per Britanniam*? Aan de titel die we terugvinden in de *Notitia* is een heel temporeel vraagstuk verbonden. Dat vraagstuk is belangrijk voor de rest van dit onderzoek. Want

hoewel we de functie van de forten willen onderzoeken, is er geen enkele reden om te veronderstellen dat die functie doorheen anderhalve eeuw ongewijzigd is gebleven. Of zelfs om te veronderstellen dat ze op één moment slechts één functie zou hebben uitgevoerd.¹⁵⁷ Om dit temporeel vraagstuk uit te klaren, splitsen we de titel op in drie delen die elk afzonderlijk worden besproken. De *Comes*, de *Litoris Saxonici* en *per Britanniam*.

¹⁵⁷ Pearson, *The Roman shore forts*, 125.

1. Het probleem en de implicaties van de naam *Comes Litoris Saxonici per Britanniam*

1.1 Comes

Verschillende auteurs hebben aangehaald dat de *Comes* hier een vreemde positie inneemt. De *Litus Saxonicum* staat in de *Notitia* vermeldt onder de *limitanei*. We weten dus zeker dat het hier om grenstroepen zou moeten gaan. Maar de *Comes* is een atypische titel voor *limitanei*. Normaal gesproken vinden we hen enkel terug in *comitatenses*, veldlegers.¹⁵⁸ Er hoeft niet aangenomen te worden dat dit steeds het geval geweest is. Het ambt *Comes* werd immers maar gecreëerd onder keizer Constantijn en de *Comes* aan het hoofd van veldlegers zien we pas onder diens zonen.¹⁵⁹ Volgens Johnson moet het commando oorspronkelijk onder een *Dux* gestaan hebben, wat wel normaal zou zijn. Ergens in de vierde eeuw werd dit een *Comes*. Dat verklaart hij door te stellen dat het commando ooit beide kanten van het Kanaal besloeg, daar komen we nog op terug. Een commando dat beide kanten van het Kanaal beslaat moet vrij mobiel geweest zijn, en in dat opzicht zou een *Comes* al bij al niet zo vreemd zijn.¹⁶⁰ De logische gevolgtrekking voor Johnson is dan dat de *Comes* het commando heeft gekregen in een periode waarin het nog beide kusten besloeg. Zo vloeit deze vraag dus over in de vraag wanneer het commando werd gesplitst. De periode tussen Constantijn en die splitsing is dan de periode waarin we de oorsprong van de *Comes* kunnen vinden. Bij het schrijven van de *Notitia* was het commando reeds gesplitst, dus het is zeker vroeger dan dat.¹⁶¹ Het probleem is natuurlijk dat deze verklaring veronderstelt dat het commando inderdaad ooit twee kusten besloeg, en daar is al bij al maar weinig bewijs voor.¹⁶²

Een belangrijke gebeurtenis in de discussie over de ouderdom van de positie is de passage in Ammianus Marcellinus waarin Nectaridus *comitem maritimi tractus* gedood wordt in de *Barbarica Conspiratio*. De dood van Nectaridus kan op verscheidene manieren geïnterpreteerd worden. In de eerste plaats kunnen we dit zien als de dood van een '*Comes Litoris Saxonici*'. Daarbij moeten we er dan van uitgaan dat Ammianus die term niet kende, of dat de term nog niet bestond op dit punt in de vierde eeuw. Dat laatste kan dan betekenen dat de forten initieel niets met de Saksen te maken hadden. Daarnaast zouden we Nectaridus evenwel ook kunnen beschouwen als de commandant van de Welshe forten.¹⁶³ In dat geval kan het overlijden van deze man dus geen bewijs zijn voor Saksische

¹⁵⁸ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 70-1.

¹⁵⁹ Stephen Johnson, "Channel Commands in the Notitia," in *Aspects of the Notitia Dignitatum: Papers Presented to the Conference in Oxford December 13 to 15, 1974*, eds. Roger Goodburn en Philip Bartholomew (Oxford: BAR, 1976), 87-8.

¹⁶⁰ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 142-4.

¹⁶¹ Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 88.

¹⁶² White, *Litus Saxonicum*, 24-5.

¹⁶³ Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 89; Jan Den Boeft, Jan Willem Drijvers en Daniël Den Hengst, *Philological and Historical Commentary On Ammianus Marcellinus XXVII* (Leiden: Brill, 2009), 184.

aanvallen. Ondanks een mogelijke Welshe positie, wordt hij doorgaans toch als *Comes Litoris Saxonici* aanzien, wat de meest logische interpretatie van de woorden zou zijn.¹⁶⁴ Ammianus Marcellinus is wel vaker vrij los in zijn omgang met titels met het oog op variëteit.¹⁶⁵ Wat nog niet eerder is aangehaald, is dat deze discussie een zekere contradictie in zich draagt. Als de *Comes* inderdaad een atypische functie is voor de *limitanei*, dan moeten we ervan uitgaan dat deze *comitem maritimi tractus* inderdaad de *Comes Litoris Saxonici* of diens voorganger is. Als we immers aannemen dat hij de Welshe kust verdedigde, dan is een *Comes* aan het hoofd van een grensleger plots niet meer zo atypisch. Of het is ten minste niet atypisch voor Brittannië. Daar komt nog bij dat *Comes* ook een honoraire titel was, vanaf de eerste helft van de vierde eeuw werd deze titel bijzonder vaak uitgedeeld. Het gevolg was een explosie van de klasse van de *comitiva*, hetzelfde gebeurde met de *ordo equester* (de ridders). Zelfs decurions kregen de titel toebedeeld, ze hoopten zo om hun *curia* (de plicht om in de stadsraad te zetelen) te ontlopen. Er bestonden wetten tegen deze praktijk, maar het schijnt niet geholpen te hebben.¹⁶⁶ Een dergelijke oorsprong voor de, in een grenscontext, vreemde titel is dus niet onmogelijk. Naast een militaire verklaring en een honoraire, komt Cotteril met een logistieke verklaring. Cotteril is geen voorstander van het idee dat de fortenreeks zou gebouwd zijn in de strijd tegen piraterij. Volgens hem gaat het om doorvoerhavens, in die context wijst hij op het bestaan van de *Comes Sacrarum Largitionum*, verantwoordelijk voor de wapen- en kledijdepots van de staat, en van de *Comes Stabuli*, verantwoordelijk voor de paarden van het leger. Volgens Cotteril is de *Comes Litoris Saxonici* ook zo een logistieke positie.¹⁶⁷ Maar ook civiele ambten konden aangeduid worden met de titel *Comes*, voor een interpretatie van de forten biedt ze met andere woorden weinig hulp.¹⁶⁸

Johnson haalt aan dat we de *comitem maritimi tractus* niet per se een grensfunctie moeten toekennen. In de *Notitia Dignitatum* zien we voor Brittannië drie commando's verschijnen. Er is de *Comes Britanniarum*, de *Comes Litoris Saxonici per Britanniam* en de *Dux Britanniarum*. Ammianus Marcellinus, in zijn relaas over de gebeurtenissen in 367, vermeldt echter maar 2 commandanten. De *comes* Nectaridus en de *Dux Fullofaudes*. Het is een *argumentum ex silentio*, maar het lijkt te betekenen dat er in deze periode nog maar twee commandanten waren in Brittannië.¹⁶⁹ Ook door andere auteurs is geopperd dat de *Comes Britanniarum* een ontwikkeling van Stilicho kan zijn.¹⁷⁰ Het

¹⁶⁴ Birley, *The Roman Government of Britain*, 428; White, *Litus Saxonicum*, 50.

¹⁶⁵ Jan Den Boeft, Daniël den Hengst en H. C Teitler, *Philological and Historical Commentary On Ammianus Marcellinus XX* (Groningen: Forsten, 1987), 5.

¹⁶⁶ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: a Social, Economic and Administrative Survey* (Oxford: Blackwell, 1964), 526.

¹⁶⁷ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 238.

¹⁶⁸ J.C. Mann, "Duces and comites in the 4th century," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 13.

¹⁶⁹ Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 89-9.

¹⁷⁰ Birley, *The Roman Government of Britain*, 402-3; J.C. Mann, "The Notitia Dignitatum - Dating and Survival," *Britannia* 22 (1991): 217.

idee is dan dat deze de positie van de *Comes Litoris Saxonici* diende te vervangen. Voor de aankomst van de *Comes Britanniarum* had de *Comes Litoris Saxonici* ook het bevel over de veldlegers in Brittannië. Dat zou zijn naam verklaren en de combinatie van zowel veldlegers als grenslegers onder één man met de titel *Comes* is niet ongezien. Ook in Afrika vinden we dergelijke commando's terug. De eerste Britse *Comes* werd dan waarschijnlijk gecreëerd onder Constantijn of zijn zonen. De *Comes Britanniarum* moest in de late vierde eeuw echter overnemen omdat de *Comes Litoris Saxonici* haast geen veldtroepen meer over had. We zagen reeds in de geschiedenis dat Brittannië gaandeweg door Magnus Maximus, Constantijn III en Stilicho zelf van haar legers werd ontdaan. De nieuwe *Comes Britanniarum* nam mogelijk de taken van de vorige *Comes* en *Dux* op zich.¹⁷¹

We kunnen dus aannemen dat bij oprichting de kustforten onder een *Dux* stond. Ergens in de vroege vierde eeuw, na Constantijn, werd dat een *Comes* die tot de late vierde ook in het bezit was van veldlegers. Resten dan nog de vragen of de kuststreek in deze periode reeds *Litus Saxonicum* heette en of onze *Comes* inderdaad ooit beide delen van het Kanaal controleerde. Daarnaast is het echter ook mogelijk dat de commandant een honoraire *Comes* titel had of dat het gaat om een logistieke positie. Als er iets kan vastgesteld worden, dan is het wel dat de titel *Comes* niet vreemd hoeft te zijn. Er zijn in feite verklaringen te over.

1.2 Litoris Saxonici

Johnson, en anderen met hem, wijzen op twee mogelijke betekenissen voor de naam. Mogelijkheid één is een kust die bemand/bevolkt werd door Saksen, mogelijkheid twee is dat het gaat om een kust aangevallen door Saksen.¹⁷² Dat de kust een plaats zou geweest zijn waar Saksen zich vestigden is niet onmogelijk. In de derde eeuw bestond de gewoonte reeds om barbaren te vestigen binnen de rijksgrenzen als buffer en als hulpstroepen maar ook ter ondersteuning van de agricultuur, die doorgaans het zwaarst te leden had gekregen onder invallen. Dergelijke groepen voegden zich dan bij de grenstroepen om het Rijk te verdedigen tegen andere barbaren aan de andere kant van de grenszone. Volgens Johnson is er enig bewijs voor Saksische nederzetting in East-Anglia op het einde van de derde eeuw. Maar hij wijst erop dat dat doorgaans moeilijk aan te duiden is. Germaanse gesptypen zijn gevonden in Brittannië, maar daarmee is niet bewezen dat ze ook door Germanen gedragen werden. Ook zogenaamd Romeins-Saksisch aardewerk werd gevonden, maar dat toont enkel

¹⁷¹Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 87, 89-90, 93.

¹⁷² Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 7-10; Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 81; Michael E. Jones, *The End of Roman Britain* (Londen: Cornell University Press, 1998), 34.

invloed, niet aanwezigheid. In een later artikel wijst hij er ook al op dat de identificatie van de gesptypen en het aardewerk als iets van Germaanse oorsprong twijfelachtig is.¹⁷³

Nederzetting door Saksen is inderdaad een moeilijk te duiden gegeven, al sinds de vroege vierde eeuw bestond het Romeins leger zowel uit Romeinse als Germaanse soldaten en het onderscheid tussen de twee is archeologisch niet te zien.¹⁷⁴ Het gevolg is dat aanwezigheid van Germanen tussen de grenstroepen aan de kust archeologisch ook nagenoeg onzichtbaar is. Het Romeins-Saksisch aardewerk en de Germaanse gespen worden door recentere onderzoekers al helemaal niet meer gezien als mogelijk bewijs voor Germaanse aanwezigheid aan de Britse kust. De gespen blijken doorheen de Romeinse wereld teruggevonden te worden en in Hertfordshire werd een productiecentrum van 'Romeins-Saksisch' aardewerk gevonden, dat dus gewoon Brits bleek. Het was wél een imitatie van wat door Saksen gebruikt werd, maar werd met Romeinse technieken gemaakt.¹⁷⁵ In die zin is contact met de Saksen dus alvast niet uitgesloten, meer nog, handelscontacten met de Germaanse wereld zijn vrij goed gekend. Wat betreft contact met Saksische gebieden zijn er heel wat Romeinse objecten gevonden in Jutland en de Deense eilanden. Waarbij de Friesen mogelijk gezien kunnen worden als een tussenpersoon in de handel met gebieden tot zelfs ver de Noorse kusten op. Verder kan bijvoorbeeld ook Romeinse invloed gezien worden op Germaanse broches. De objecten kunnen op verschillende manieren in de Germaanse wereld terechtgekomen zijn. Ze kunnen teruggebracht zijn door Germaanse huurlingen. Zo zijn er in het moderne Nedersaksen graven gevonden van Saksen met Romeinse militaire artefacten. Ze moeten dus zelfs een zekere status uit hun dienst gehaald hebben. De objecten kunnen daarnaast ook gekocht zijn met Romeins geld waarmee cliëntstaten gesubsidieerd werden. Een andere manier waarop Germanen aan Romeins geld konden raken, was wanneer ze afgekocht werden door de staat. Deze vermeed op deze manier oorlogen met hen te moeten voeren.¹⁷⁶

White is ervan overtuigd dat we de naam moeten lezen als een kust bevolkt door Saksen. Het is zijn overtuiging dat Saksische huurlingen aanwezig waren in Brittannië. Hij wijst bijvoorbeeld op het interessant gegeven dat de Latijnse namen van de forten vrij goed bewaard bleven in het Angelsaksisch. Hij weet zijn argument kracht bij te zetten door te wijzen op de Gallische forten Marcis

¹⁷³ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 7-9; Stephen Johnson, "Late Roman defences and the Limes," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 65.

¹⁷⁴ Halsall, *Barbarian Migrations*, 494-5.

¹⁷⁵ Pearson, *The Roman shore forts*, 131; Jones, *The End of Roman Britain*, 34-6.

¹⁷⁶ Olwen Brogan "Trade between the Roman Empire and the Free Germans," *The Journal of Roman Studies* 26 (1936): 196, 211, 222; Guy Halsall, "Two Worlds become One: A 'Counter-Intuitive' View of the Roman Empire and 'Germanic' Migration," *German History* 32, nr.4 (2014): 252.

en Grannona, die beiden ook beschreven worden als liggend op de Saksische kust. De precieze locatie van de forten is onbekend, maar ze worden geplaatst in de Boulonnais en Bessin regio's. Voor beide regio's zou er bewijs van Saksische nederzettingen zijn.¹⁷⁷ Er is echter geen sluitend bewijs. Het grootste deel van de Saksische vondsten aan de Gallische kust dateert van de zesde eeuw en later en is dus van weinig betekenis voor dit onderzoek. Maar voor de Bessin en Boulonnais regio's is er een strekking die meent dat een oudere Saksische vestiging niet uitgesloten is, onder hen ook Lorren. Er wordt bijvoorbeeld gewezen op de toponymie, waarbij verschillende plaatsnamen eindigen op -tun en -inchtun. Die eerste uitgang wordt geassocieerd met de Saksen voor de *Adventus Saxonicum* (ca. 408-410), de tweede met de latere Angelsaksen. Louter toponymische argumenten zijn natuurlijk niet voldoende om Saksische aanwezigheid te bevestigen. De Bessin regio is daarbovenop echter ook de regio met de meeste latere Saksische vondsten. Wat op zich evenmin bewijs is voor reeds langere aanwezigheid. Een groot probleem is dat er nog geen archeologische vondsten zijn om deze regio's te linken aan de Saksen in een periode voor de zesde eeuw. Maar dat hoeft op zich niet te betekenen dat die er niet kunnen komen in de toekomst. Wat er wel is, is de benaming *Otlinga Saxonia* in verschillende negende-eeuwse bronnen. Het zou betekenen de 'Saksen van Othil' en fonetisch overeenkomen met een oorsprong voor de vierde tot vijfde eeuw. Het idee is dus dat ene Othil zich toen vestigde in Noord-Frankrijk.¹⁷⁸

Op zich zijn de argumenten dus vrij zwak, tezamen maken ze al een sterker punt om Saksen in de regio te plaatsen. Lorren zelf maakt geen verwijzing naar Marcis en Grannona, deze zouden zijn punt dus enkel kunnen versterken. Dit is, toegegeven, een cirkelargument. We kunnen *in Litore* niet verklaren door te wijzen op de Saksische sporen en de naam zelf ook gebruiken als een spoor voor de Saksen. Dan verwachten we immers dat de naam zichzelf verklaard. Niettemin sluit het goed op elkaar aan en is het een prima argument om het addendum bij beide forten te verklaren. De logische deductie zou dan zijn dat *Litus Saxonicum* ook wijst op een dergelijke Saksische nederzetting, hoewel ook daar geen archeologische sporen voor zijn. Als het immers zou moeten wijzen op Saksische aanvallen, zou het maar vreemd zijn dat slechts twee delen van de Gallische kust, die niet aan elkaar grenzen, het slachtoffer werden van dergelijke aanvallen. Johnson wijst erop dat geen van de troepen die we in de vierde eeuw terugvinden op de *Litus Saxonicum* een Saksische achtergrond lijkt te hebben en dat het wantrouwen tegenover de Saksen ertoe zou geleid hebben dat de Romeinen hen niet zouden laten vestigen.¹⁷⁹ Met die tegenargumenten zijn er evenwel ook problemen. Afwezigheid van Saksische

¹⁷⁷ White, *Litus Saxonicum*, 69-81.

¹⁷⁸ Claude Lorren, "Des Saxons en Basse-Normandie au VIe siècle: A propos de quelques découvertes archéologiques funéraires faites récemment dans la basse vallée de l'Orne," in *Studien zur Sachsenforschung 2*, eds. Hans-Jürgen Hässler, Ulla Lund Hansen, Bente Magnus en Leslie Webster (Oldenburg: Isensee, 1980), 254-8.

¹⁷⁹ Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 82.

groepen in de *Notitia* wil op zich niets zeggen, we zagen reeds dat het om een enorm complex document gaat dat commando's bijwerkt naar verschillende perioden en al zeker voor de Britse kust sowieso een fictie voorstelt. Aangezien het ook verlaten forten als bezet aangeeft. Het is zeker niet uitgesloten dat de Saksische huurlingen gewoon nooit werden opgenomen. Archeologisch zou het, zoals reeds aangehaald, sowieso moeilijk zijn om hen te identificeren. Romeins wantrouwen jegens de Saksen komt voort uit een verouderd idee dat de Saksen om de een of andere reden als gevaarlijker zouden beschouwd worden dan andere Germaanse stammen, terwijl daar geen grond voor is.¹⁸⁰ Dat Saksen zich op de kust gevestigd hebben is dus niet uitgesloten, hoewel er weinig bewijs voor is.

De andere mogelijkheid, die veruit de meest populaire is, is dat de kust zou wijzen op haar aanvallers. White haalde al aan dat dat uitzonderlijk zou zijn en hij wordt daarin gevolgd door Johnson en Pearson. Johnson legitimeert de naam niettemin door te stellen dat er ook geen enkele andere regio was in het Rijk die zo consequent door dezelfde stam werd aangevallen.¹⁸¹ De mogelijkheden van deze visie op de benaming worden natuurlijk verder uitgespit in de bespreking van de piraterijthese. Een belangrijke slotopmerking die nog moet gemaakt worden, is dat beide thesen elkaar op zich niet uitsluiten. De kust kan zowel bezet zijn door als aangevallen door Saksen.¹⁸²

Ten slotte moet ook de vraag gesteld worden wanneer de Saksen hun naam gaven aan de kust, hetzij door nederzetting hetzij door aanvallen. Aangezien we de naam *Litus Saxonicum* pas tegenkomen in de late vierde eeuw, kan de eventuele aankomst van de Saksen gezien worden op elk moment tussen die datum en de creatie van de fortenreeks in de tweede helft van de derde eeuw. Zo werd reeds aangehaald dat Magnus Maximus (383-388) mogelijk Saksische huurlingen binnenhaalde, hoewel we niet weten waar hij die zich uiteindelijk heeft laten vestigen. White stelt dat er geen bewijs is voor Saksen in de derde eeuw en dat dat een probleem vormt voor zijn these, maar de aanwezigheid van Saksen zou wel naar de vierde eeuw kunnen verplaatst worden.¹⁸³ Daar valt zelfs een goed argument voor te formuleren dat los staat van de activiteiten van Magnus Maximus. Hier is Eutropius een interessante bron. Er is reeds aangehaald dat het Eutropius is die de 'Germanen', waar Aurelius Victor over spreekt, identificeert als 'Franken en Saksen'. Maar het is in feite enkel Eutropius die in de context van Carausius spreekt over Saksen. De Panegyrieken hebben het enkel over Franken. Aangezien de Saksen wel heel actief waren in de late vierde eeuw, toen Eutropius schreef, is het niet onmogelijk dat hij zijn eigen tijd voor een deel op het verleden heeft geprojecteerd. Nu moet wel voor ogen worden gehouden dat het voor de Romeinen wellicht niet duidelijk of gewoon niet van belang was of een

¹⁸⁰ Bartholomew, "Fourth-Century Saxons," 173.

¹⁸¹ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 10; Pearson, *The Roman shore forts*, 132.

¹⁸² White, *Litus Saxonicum*, 81; Johnson, "Late Roman defences and the Limes," 63.

¹⁸³ White, *Litus Saxonicum*, 78-81.

zeevarende barbaar nu een Frank of een Saks was. Het is dus niet omdat expliciete verwijzingen naar de Saksen van later zijn, dat dat wil zeggen dat er onder Carausius' Franken geen Saksen waren. Een bijkomende implicatie is echter wel dat de naam *Litus Saxonicum* onmogelijk uit Carausius' tijd kan stammen. In dat geval zou het klaarblijkelijk 'Frankische kust' geweest zijn.¹⁸⁴

1.3 per Britanniam

Op dit deel van de naam werd al kort ingegaan toen we het over de *Comes* titel hadden. De essentie van het vraagstuk is in feite of het commando van de *Comes Litoris Saxonici* ooit beide kusten besloeg. Volgens Johnson is de aanwezigheid van twee Gallische forten in *Litore Saxonico* een aanduiding dat de forten van Brittannië en Gallië ooit deel uitmaakten van één groot commando. De forten worden immers beschreven als zijnde 'in litus', niet 'in litora'. Het gaat dus maar om één Saksische kust, die dus beide kanten van het Kanaal moet hebben beslagen. De voor de hand liggende kritiek is natuurlijk hoe hij dan wil verklaren dat slechts twee forten die naam nog zouden dragen. Volgens hem moeten we zoeken naar twee forten in Gallië die tegenover een Brits fort liggen en dus een sterke link zouden hebben met de *Litus Saxonicum*.¹⁸⁵ Zeer overtuigend is dit niet. White kwam al met een alternatieve visie, namelijk dat het zou gaan om gebieden bezet door Saksen, maar zoals gezien is daar evenmin veel grond voor. Niettemin wordt er over het algemeen van uitgegaan dat ooit beide delen van de kust tot hetzelfde commando behoorden. Dan rest de vraag in welke context het dan gesplitst werd. Volgens Casey gebeurde dat na Carausius' rebellie. Om mogelijke toekomstige usurpatoren niet opnieuw een machtige vloot in de schoot te werpen, werd ook die opgedoekt. Na Carausius krijgen we dus een verdeeld commando met kleinere vloten gelinkt aan elk fort in plaats van één groot Kanaalcommando met vloot.¹⁸⁶ Johnson kijkt voor de splitsing eerder naar de periode 370-395, met de usurpatie van Magnus Maximus als een redelijke aanleiding voor de breuk.¹⁸⁷ White ziet dan weer de reorganisaties van Theodosius na diens stabilisering van Brittannië als een aanvaardbare context voor de breuk.¹⁸⁸ Als het commando een opvolger moest zijn voor de *Classis Britannica*, dan zouden we ook in dat geval kunnen uitgaan van een commando op twee kusten. De *Classis* was immers ook aan beide kanten van het Kanaal werkzaam. De discussie op dit gebied draait dus om de vraag wanneer het commando zou gesplitst zijn, in feite zou ze moeten terugkeren naar de vraag of ze inderdaad ooit beide kusten besloeg?

¹⁸⁴ Ian Wood, "The Channel from the 4th to the 7th centuries AD," in *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1988*, ed. Sean McGrail (Londen: Council for British Archaeology, 1990), 94-5.

¹⁸⁵ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 89, 93, 114.

¹⁸⁶ Casey, *Carausius and Allectus*, 9, 98.

¹⁸⁷ Johnson, "Channel Commands in the Notitia," 91.

¹⁸⁸ White, *Litus Saxonicum*, 64-5.

Een letterlijke lezing van de bronnen plaatst enkel *Belgica* en *Armorica* onder het commando van Carausius. Het is volgens Johnson vanzelfsprekend dat ook Brittannië leed onder de piratenplaag en dat ook zij dus onder Carausius' commando zou hebben gevallen, maar daar is eigenlijk geen bewijs voor.¹⁸⁹ Zelf ben ik van mening dat Carausius' officiële commando nooit beide kusten heeft bevat. Het was, in mijn ogen, de *Classis Britannica* die als laatste beide kusten van het kanaal bevatte. Eens deze, zoals reeds aangehaald, halverwege de derde eeuw verdween, betekende dat het einde voor een 'Kanaalcommando'. Als Carausius enkele decennia later opduikt, maakt Eutropius heel duidelijk dat hij *Belgica* en *Armorica* diende te verdedigen.¹⁹⁰ Ook de contemporaine Panegyriek maakt duidelijk dat Carausius gebruik maakte van de vloot 'die ooit Gallië beschermdde'.¹⁹¹ Carausius' uiteindelijke vlucht naar Brittannië moet dan ook gelezen worden als een vlucht naar een kust die niet binnen zijn commando lag. Eens de militaire situatie van het Kanaal een kleine honderd jaar later opnieuw opduikt in de *Notitia*, is ze nog steeds verdeeld in stukken. Wat betreft het *in litore*-argument voor de Gallische kust, opteer ik voor de vestiging door Saksen. Het is dus niet nodig om in de verklaring van de kustforten al te veel rekening te houden met de Gallische versterkingen, aangezien ze niet tot hetzelfde commando behoren. Deels een opluchting, aangezien het bestuderen van deze Gallische commando's door het beperkt archeologisch en literair materiaal moeilijk is.

¹⁸⁹ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 112.

¹⁹⁰ Eutr. 9.21-2

¹⁹¹ Paneg. Lat. 8.12.1-2

2. De piraterijthese

Veruit de populairste theorie voor het gebruik van de forten is dat ze zouden gediend hebben tegen piraterij. Verschillende auteurs in algemene werken over Romeins Brittannië zetten de forten dan ook aan de kant met woorden als ‘een reeks forten op de zuidoostkust van Brittannië tegen de groeiende piraterij van de derde eeuw’.¹⁹² Slechts een enkeling stelt dat hun doel een discussiepunt is.¹⁹³ Het is met name Johnson die heeft uitgewerkt hoe die forten dan wel zouden gefunctioneerd hebben tegen deze dreiging. Er zijn echter heel wat argumenten naar voren te brengen om een dergelijke visie op de forten te ontkrachten, of toch ten minste wat betreft hun initiële doel. Het is belangrijk om te letten op het anachronisme, het is immers niet makkelijk om te spreken over de werking van de forten tegen veronderstelde piraten op de Britse kusten in de derde eeuw, als de bron die ons iets vertelt over het militair karakter van die forten, de *Notitia*, stamt uit het einde van de vierde eeuw. Op dezelfde manier zou het ook verkeerd zijn om ervan uit te gaan dat de forten in een later stadium niet alsnog kunnen gediend hebben in de strijd tegen piraterij. Er is zelfs geen reden om te veronderstellen dat de forten zelfs maar één taak op eenzelfde moment hebben vervuld. Vooraleer de verschillende argumenten worden aangehaald die de populaire piraterijthese dienen te ontkrachten, wordt eerst kort Johnsons these hernomen.

Voor de start van zijn argument maakt Johnson duidelijk dat de forten inadequaat zijn als verdediging tegen aanvallen vanop land, dit als reactie op White’s these dat ze als Carausiaans verdedigingsproject tegen het centrale keizerrijk zouden gediend hebben. De forten liggen, aldus Johnson, op de vlakke grond en niet op strategische heuvels. Ze moeten dus in de eerste plaats gediend hebben om havens te beschermen en aanvallen vanop zee op te vangen.¹⁹⁴ In de late derde eeuw zijn er immers getuigenissen genoeg om te wijzen op piraterij in het Kanaal, Carausius’ eigen commando is veruit het beste voorbeeld.¹⁹⁵ Hoewel de bronnen enkel *Belgica* en *Armorica* vermelden als zijn commando, ligt het voor Johnson voor de hand dat ook Brittannië deel zou hebben uitgemaakt van het commando.¹⁹⁶ Johnsons argumenten voor een commando dat beide kusten besloeg werden reeds aangehaald. Een groot probleem voor Johnsons these is echter de afwezigheid van schepen in de forten, of toch tenminste ten tijde van de creatie van de *Notitia*. Afgezien van de *Praefectus Classis Sambricae in loco Quartensi sive Hornensi* te *Belgica Secunda*, zien we niet één vlootcommandant in de fortenreeks.

¹⁹² Jones, *The End of Roman Britain*, 165; A.S. Esmonde Cleary, *The Ending of Roman Britain* (Londen: Taylor & Francis Ltd, 1991), 43; Nicholas J. Higham en Martin J. Ryan, *The Anglo-Saxon World* (New Haven: Yale University Press, 2015), 36; Peter Heather, *The Fall of the Roman empire* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 345-6; Mattingly, *An Imperial Possession: Britain In the Roman Empire*, 135.

¹⁹³ Halsall, *Barbarian Migrations*, 139.

¹⁹⁴ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 104.

¹⁹⁵ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 107.

¹⁹⁶ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 112.

Wellicht waren die bij schrijven reeds allemaal verwijderd? In Parijs zien we in de *Notitia Dignitatum* bijvoorbeeld wel de *Classis Anderetianorum* (Pevensey) liggen. Wellicht hadden al de andere forten ook ooit een vloot? Of had elk fort een detachement van de vloot met een officier die niet hoog genoeg in rang stond om de *Notitia* te halen?¹⁹⁷ Dit zijn allemaal mogelijke verklaringen van Johnson voor de afwezigheid van een vloot, als fervent voorstander van het gebruik van de forten tegen piraten is het immers van groot belang voor hem dat er schepen zijn. De infanterie die aanwezig is in de forten, verklaart hij als een extra verdedigingslinie voor het geval dat er toch piraten zouden weten te landen op de kusten. Om het hele systeem ook te laten functioneren moesten de forten natuurlijk ook met elkaar in verbinding staan, daarvoor wijst hij op de aanwezigheid van signaalposten te Corton, Shadwell en mogelijk te Thornham en Hadleigh. Dit hele systeem was in Johnsons ogen in staat om het Kanaal te vrijwaren van piraterij door het dunste stuk tussen Dover en Calais, niet toevallig het best verdedigd, te controleren. Verder beschermden de andere forten ook de belangrijkste riviermondingen. Alle forten op zowel de Britse en Gallische kust die voorbij de nauw van Calais liggen, zijn daar in geval van nood.¹⁹⁸

Er zijn ruwweg twee invalshoeken of strekkingen te onderscheiden van waaruit Johnsons these kan benaderd worden. De eerste gaat kijken bij de zogenaamde 'vijanden', de Saksen. Welk bewijs is er om te stellen dat zij in de derde eeuw de Britse kusten onveilig zouden gemaakt hebben? Daarvoor kan enerzijds gekeken worden naar het (ontbreken van) tekstueel bewijs, alsook naar archeologisch bewijs. Daarmee wordt dan voornamelijk gedoeld op de maritieme capaciteiten van de Saksen. Saksische raids op de Britse kusten vereisen namelijk dat de Saksen het Kanaal konden oversteken, en dat is op zich niet vanzelfsprekend. De tweede invalshoek start vanuit het Romeins perspectief. Wat is de strategische waarde van de forten? Zijn ze geschikt voor het onderhouden van vloeten? Is hun locatie de best mogelijke voor hun doel? Hoe gingen de Romeinen doorgaans om met piraterij? Deze vragen en bedenkingen worden in de komende bladzijden uitgewerkt.

2.1 Germaanse maritieme capaciteiten in de late derde eeuw

In de eerste plaats moet beargumenteerd kunnen worden dat de Saksen en Franken inderdaad raids uitvoerden op de Britse kusten. Tekstueel is het bewijsmateriaal voor Saksische raids in de vierde eeuw slechts mager. Sextus Aurelius Victor vermeldt dat het Carausius' opdracht was om 'de Germanen' uit 'de zeeën' te verdrijven.¹⁹⁹ Bij Victor valt met andere woorden niets te leren over de identiteit van de plunderaars, noch over de locatie van hun plundertochten. Eutropius stelt het duidelijker, hij maakt duidelijk dat Carausius de kusten van *Belgica* en *Armorica* diende te verdedigen tegen Franken en

¹⁹⁷ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 122-3.

¹⁹⁸ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 125-8.

¹⁹⁹ Au.Vic. 39.20

Saksen.²⁰⁰ Tekstueel valt er dus eigenlijk geen punt te maken dat er raids plaatsvonden op de kusten van Brittannië. Betreffende beide bronnen is het natuurlijk wel zo dat het gaat om iemand die een kleine 100 jaar later schrijft aan de andere kant van het Rijk. Een eventuele reddende zin zou bij Victor kunnen teruggevonden worden. Hij vermeldt dat er uiteindelijk vrede werd gesloten met Carausius, omdat hij aanzien werd als iemand die capaciteiten genoeg had om het eiland te verdedigen tegen vijandige stammen.²⁰¹ Dit is interessant, aangezien het impliceert dat er wel degelijk invallen waren in Brittannië. Alleen kunnen we hier niet uit afleiden of dat dan 'Germanen'/Saksen en Franken, Ierse stammen of stammen van voorbij de Muur van Hadrianus waren, of zelfs of de vijanden van zee kwamen.

Aangezien de literaire bronnen geen grond bieden voor aanvallen in de derde eeuw, moeten voorstanders van dit idee hun toevlucht zoeken tot archeologisch bewijsmateriaal. Wat dat betreft valt er echter ook niet veel te zeggen voor derde-eeuwse raids. Johnson gaat op zoek naar materiaal dat kan aantonen dat er al Saksische raids waren voor de eerste literaire vermeldingen. Hij wijst daarvoor op de aanwezigheid van muntschatten in Oost-Brittannië, het ommuren van steden, sporen van vernieling door vuur op de kust van Essex en het opgevuld raken van defensieve geulen te Chelmsford en andere sites tussen Colchester en Londen.²⁰² Al deze sporen zijn echter voor interpretatie vatbaar. Het begraven van muntschatten wijst inderdaad veelal op perioden van crisis, deze kan echter ook volledig los staan van piraterij. In de derde eeuw, een periode van vele munthervormingen en -devaluaties, moet er niet lang gezocht worden naar redenen om munten op te potten.²⁰³ Het ommuren van steden werd reeds besproken als een fenomeen dat over het hele Rijk gezien wordt en hoeft dus ook niets te maken te hebben met piraterij. Dat er brandvernieling is te Essex zegt op zich ook niet veel. Haywood haalt diezelfde vernieling aan en plaatst ze tussen 170 en 200. Ook hij gebruikt ze als spoor van piraterij, maar dan van de *Chauci*. Hij wijst op de wijde verspreiding van het vuur over verschillende rurale sites en kleine nederzettingen. Hetzelfde patroon was zichtbaar in *Belgica*. Volgens hem is het duidelijk dat dit geen toeval kan zijn.²⁰⁴ Esmonde Cleary haalt dan weer aan dat gevallen van grootschalige vernieling door brand ook gekend zijn in de archeologie van de eerste en tweede eeuw. De brand van Rome in 64 is wellicht het ultieme voorbeeld.²⁰⁵ Betreffende het opvullen van

²⁰⁰ Eutr. 9.21-2

²⁰¹ Au. Vic. 39.39

²⁰² Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 15-6.

²⁰³ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 229; Andrew Pearson, "Piracy in Late Roman Britain: a Perspective from the Viking Age," *Britannia* 37 (2006): 346.

²⁰⁴ John Haywood, *Dark Age Naval Power: A Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity* (Norfolk: Anglo-Saxon Books, 2006), 24.

²⁰⁵ A.S. Esmonde Cleary, *The Roman West, AD 200-500: an Archaeological Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 32.

defensies lijkt dit een averechts argument voor het aantonen van invallen. Bovendien lijkt de late derde eeuw verder vooral een bloeiperiode voor de bouw van privéwoningen in het zuiden van Engeland, zij het vooral in het binnenland.²⁰⁶

Archeologie staat hiermee dus ook ten dienste van zij die willen aantonen dat er geen Saksen waren in derde-eeuws Brittannië. Verschillende onderzoekers hebben zich over de maritieme capaciteiten van de Saksen gebogen om aan te tonen dat piraterij op Brittannië niet vanzelfsprekend zou geweest zijn voor de middelen die zij ter beschikking hadden. Het betekent immers dat de Saksen het Kanaal zouden moeten oversteken. Reeds in de vroege jaren 90 werden vraagtekens geplaatst bij die mogelijkheid. Cotterill haalt berekeningen aan die aantonen dat de Saksen, rekening houdend met slecht weer, ziektes, een gebrek aan vertrouwdheid met de lokale wateren en andere problemen er haast twee maanden over zouden doen om Brittannië te bereiken. Een oversteek van de Saksische thuislanden rechtstreeks naar Brittannië zou onmogelijk geweest zijn. Zelfs in de vijfde-eeuwse migraties gebeurde dat niet en zien we dat de Saksen vaak rustpauzes nemen in Nederland. Als de Saksen al de oversteek zouden maken, dan moesten ze dat doen aan het Nauw van Calais, wat hen zeker zestien uur zou kosten. Na een oversteek van zestien uur zou een lange rustpauze absoluut nodig zijn vooraleer de plunderaars dan ook daadwerkelijk zouden gaan plunderen. Een dergelijke rustpauze zou dan nog moeten plaatsvinden in een veronderstelde militaire zone.²⁰⁷

Ook Jones benadert de maritieme capaciteiten van de Saksen vanuit de migratieperiode. Ook hij ziet het als onwaarschijnlijk dat Saksen een rechtstreekse oversteek naar Brittannië zouden kunnen verwezenlijken. Kustvaart daarentegen was perfect mogelijk. Betreffende de boten zelf zegt Jones dat het vroegste archeologisch bewijs voor het gebruik van zeilen door de Saksen gezocht moet worden bij de Oseberg en Äskekärr schepen, beiden van ca. 800. Het vroegste iconografische bewijs zijn de Gotlandstenen, die afbeeldingen hebben van schepen met zeilen. Deze stenen worden gedateerd in de zevende eeuw. Potscherven uit Trier uit de eerste helft van de vierde eeuw tonen mogelijk ook Saksische schepen en lijken gepeddeld te worden in plaats van geroeid en hebben evenmin een zeil. Een vierde-eeuws schip zoals dat gevonden in Nydam, dat wel een roeischip was en dus mogelijk al gesofisticeerder dan wat in de derde eeuw werd gebruikt, zou niet tegen de golven van de Noordzee op kunnen en wordt dus door Jones geëvalueerd als een bijzonder onbetrouwbaar vervoersmiddel voor zeereizen. Daarbij maakt hij wel nog de kritische opmerking dat we in feite geen schepen van Saksen hebben binnen het archeologisch materiaal. Ze zijn afkomstig van Angelen en Jutten, maar gezien de etnische en materiële vermenging van deze volken met de Saksen, Friezen en Franken, is er geen reden om een groot verschil tussen hun scheepstechnologie te veronderstellen. Niettemin

²⁰⁶ Pearson, "Piracy in Late Roman Britain," 345.

²⁰⁷ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 227-8.

concludeert Jones dat de Saksen in staat waren om een maritieme dreiging te vormen voor Romeinse kusten. Maar in het kader van zijn eigenlijke onderzoek naar de migratie uit de vijfde eeuw, besluit hij dat de schepen verre van geschikt waren voor grootschalige verplaatsingen.²⁰⁸

Jones lijkt het dus niet onmogelijk te achten dat de Saksen, in kleine aantallen, Brittannië konden bereiken. Ook Pearson, hoewel geen voorstander van het idee dat de forten tegen piraterij gebouwd waren, gelooft dat de Saksen in theorie de oversteek zouden kunnen maken.²⁰⁹ Ze worden hierin gesteund door Haywood, die in zijn werk 'Dark Age Naval Power', wil aantonen dat de maritieme capaciteiten van de Saksen zeker niet onderschat dienen te worden. Zijn onderzoek botst zelfs wat met dan van Jones, want Haywood schrijft de Saksen veel meer mogelijkheden toe dan Jones. Het archeologisch materiaal blijft natuurlijk hetzelfde, maar Haywood kijkt naar de bredere context en besluit dat het bijzonder onwaarschijnlijk is dat de Saksen geen zeil kenden in de derde eeuw. Zo wijst hij op de piraterijactiviteiten van de *Chauci*, een van de stammen die later de Saksen zouden worden. Raids door *Chauci* zijn bekend voor de jaren 41 en 47. Ze namen ook deel aan de Bataafse opstand van 69-70. Of zij daarin op zee vchten kunnen we niet weten, maar zeeslagen zijn bekend voor de opstand. Bij één daarvan verzamelden de opstandelingen hun buitgemaakte Romeinse schepen aan de Rijnmonding, uitgerust met zeilen van mantels. Al zeker op dit moment hebben de Germaanse stammen uit dit gebied dus wel kennis gemaakt met zeilen, aangenomen dat ze ze inderdaad zelf nog niet hadden. In de late tweede eeuw waren de *Chauci* actief op het Kanaal, met een hoogtepunt tussen 170-175. Haywood vindt het aannemelijk dat ze waarschijnlijk endemisch bleven tot ze vervangen werden als grootste dreiging op het Kanaal door de Franken en Saksen in de derde eeuw.²¹⁰ We zagen echter reeds dat dit mogelijk een vertekening van latere auteurs is en dat we in de eerste plaats naar de Franken moeten kijken als 'opvolgers' van de *Chauci*.

Ook in de archeologie vindt Haywood sporen van een zekere vertrouwdheid met zeilen. Zo wijst hij op het gebruik van zeilen op de schepen die gebruikt werden verder op de Rijn. Stevige mastvoeten op de schepen Zwammerdam 3 en 4, beiden uit de tweede helft van de tweede eeuw, tonen aan dat ook hier al kennis was genomen van het zeil. Dat hoeft op zich nog niets te bewijzen, want de scheepsbouwtechnieken van de stammen in het binnenland en die aan de Noordzee en Baltische Zee verschillen van elkaar. Daarnaast is ook geweten dat de Kelten reeds zeilen gebruikten rond 100 v.Chr., de Romeinen zelf hadden reeds naar de kusten van *Germania* en Denemarken gezeild in expedities in

²⁰⁸ Jones, *The End of Roman Britain*, 97-8, 75-6, 82-4, 86; Detlev Ellmers, "Shipping on the Rhine during the Roman period: the pictorial evidence," in *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, eds. Joan du Plat Taylor en Henry Cleere (Londen: The Council for British Archaeology, 1978), 9-10.

²⁰⁹ Andrew Pearson, "Barbarian piracy and the Saxon Shore: a reappraisal," *Oxford Journal of Archaeology* 24, nr. 1 (2005): 80.

²¹⁰ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 17, 21, 23-4.

12 v.Chr. en 5 en 12 n.Chr. Germaanse stammen uit het gebied hadden dus zeker al eens zeilen gezien. Bovendien is het Germaanse *segel* (zeil) afkomstig van het Keltisch *seklo*, we kunnen dus aannemen dat Germaanse stammen reeds voor de eerste eeuw n.Chr kennis namen van het zeil via hun Keltische burenen. Kunnen we dan aannemen dat het zeil gekend was bij de noordelijke stammen, maar niet gebruikt tot de zevende eeuw? Dit terwijl andere Germaanse stammen ten zuiden van hen en de Kelten ten westen van hen dat wel deden? Haywood verwijst naar de *Suiones*, een Baltische stam waarvan Tacitus in *Germania* 44 vermeldt dat zij hun schepen voort peddelden. Maar dat dat de moeite van het vermelden waard is, doet vermoeden dat zij daar eerder de uitzondering dan de regel in waren. Dat de *Chauci* geen zeilen hadden is mogelijk, dat zeilen bij de Germanen nog niet waren opgenomen in de tweede eeuw wordt onwaarschijnlijk en tegen de derde eeuw zullen plundersaars waarschijnlijk wel toegang gehad hebben tot zeilschepen.²¹¹ De afbeeldingen op de potscherven uit Trier van peddelende plundersaars, wijzen dan volgens Haywood veeleer op een oversteek van de Rijn, waar peddelen de te verkiezen wijze zou zijn.²¹² Verder is een van de meest aangehaalde ‘bewijzen’ voor een vroeger gebruik van zeilen dan de zevende eeuw, een stuk uit Sidonius Apollinaris. Zijn brief aan Namatius werd reeds aangehaald in het bronnenoverzicht. Er wordt expliciet vermelding gemaakt van het gebruik van zeilen door de Saksen, daar staat tegenover dat hij in zijn werk wel vaker de schepen van verschillende volkeren door elkaar lijkt te slaan.²¹³

Er lijkt dus al bij al wel heel wat contextueel bewijs te zijn om het gebruik van zeilen te veronderstellen, maar archeologisch of iconografisch bewijs lijkt er niet te zijn. Bovendien zit er in het gebruik van Haywood voor dit onderzoek een methodologisch probleem. Het wordt in de loop van zijn werk namelijk duidelijk dat zijn overtuiging dat de Saksen toegang hadden tot zeilschepen deels rust op zijn overtuiging dat zij inderdaad Brittannië aanvielen en dat de migratieperiode uit de vijfde eeuw een massamigratie was, waarvoor zeilschepen nodig zijn.²¹⁴ Waar dit onderzoek dus bij Haywood te rade gaat om na te gaan of het mogelijk is dat de Saksen Brittannië plunderden, bevestigt Haywood die mogelijkheid deels op basis van de overtuiging dat ze het effectief deden. Zelfs met die kritiek in het achterhoofd blijft zijn argument wel standhouden. Als iedereen rond de Saksen zeilen gebruikte, en zij er al eerder mee in aanraking kwamen, dan is er in feite geen reden om te veronderstellen dat zij dat niet zouden overgenomen hebben. Het is dus in theorie mogelijk dat de Saksen Brittannië konden

²¹¹ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 32-7.

²¹² Haywood, *Dark Age Naval Power*, 73-4.

²¹³ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 104; Jones, *The End of Roman Britain*, 91.

²¹⁴ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 105-6.

bereiken. Waarbij we ons echter wel de vraag moeten stellen of hun navigatietechnieken dat ook toelieten, iets waar maar weinig over geweten is.²¹⁵

Er is echter nog een aspect aan deze discussie waar Haywood minder aandacht aan besteedt. De gevonden schepen die in deze discussie worden gebruikt zijn niet enorm groot. Voor de vijfde-eeuwse migratieperiode wordt tegenwoordig uitgegaan van een kleine groep immigranten die uiteindelijk dominant zouden worden, zoals reeds kort aangehaald bij Jones' visie op Saksische maritieme capaciteiten, eerder dan een massamigratie (hoewel die discussie nog niet definitief is afgerond, zoals gezien bij Haywood²¹⁶). Als er dus raids plaatsvonden in de derde eeuw, dan zal dat niet door enorme hoeveelheden plundersaars gebeurd zijn. Daarbij moet ook rekening worden gehouden met het verschil tussen beide perioden. Er werd reeds aangehaald dat het Romeins-Brittannië van de vroege vijfde eeuw haast volledig gedemilitariseerd was. Magnus Maximus, Constantijn III en Stilicho hebben langzamerhand alle veldtroepen naar het continent gebracht, veel *limitanei*/grenstroepen bleven wellicht wel ter plaatse. Saksische migranten in de vijfde eeuw hoefden dus alvast niet te vrezen voor even zware militaire tegenstand, wat voor eventuele derde-eeuwse plundersaars wel het geval zou zijn als we aannemen dat dat de functie van de forten was.²¹⁷ Bovendien maken migranten enkel de heenreis, waarin grotere groepen mensen wellicht al meer durven te riskeren. Als je ook nog moet terugkeren naar je thuisland, ben je er wellicht minder happig op om de gevaarlijke overtocht meerdere keren te moeten maken. Met dit verschil in het achterhoofd kunnen we ervan uitgaan dat eventuele derde-eeuwse groepen nog kleiner zouden geweest zijn dan vijfde-eeuwse migrantengroepen. Pearson voegt daaraan toe dat eventuele raids dan waarschijnlijk ook enkel voor de zomermaanden zouden zijn geweest, net zoals dat het geval was voor de latere Vikingen, en waarschijnlijk zelfs niet eens elk jaar. Ook Haywood, toegevend dat sporen van vernieling in Brittannië een stuk minder zijn dan in Gallië, erkend dat de invallen waarschijnlijk slechts op kleine schaal gebeurden.²¹⁸ In dat geval kan de vraag gesteld worden of een systeem zoals de *Litus Saxonicum* geen overdreven reactie zou zijn.

Een bijkomend argument om vraagtekens te plaatsen bij de maritieme dreiging van Germanen, zijn de derde-eeuwse munten van Carausius en Allectus. We zagen reeds dat beiden voornamelijk gebruik

²¹⁵ Ole Crumlin-Pedersen, "The boats and ships of the Angles and Jutes," in *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1988*, ed. Sean McGrail (Londen: Council for British Archaeology, 1990), 113.

²¹⁶ Zie ook Calleeuw, "De val van Romeins Brittannië?," 14-6.

²¹⁷ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 228; Wijnendaele, *Romeinen en barbaren*, 112; J.F. Drinkwater, "The Usurpers Constantine III (407-411) and Jovinus (411-413)," *Britannia* 29 (1998): 275.

²¹⁸ Pearson, "Piracy in Late Roman Britain," 348; Haywood, *Dark Age Naval Power*, 53.

maken van munten met het opschrift *Pax Aug(usta)* en dat met name Allectus' munten de indruk wekken van een vrij onbezorgde periode. Als er al propaganda gemaakt werd op de munten, dan heeft die niks te maken met het verslaan van plunders. Nochtans zou zo iets een geweldig middel zijn om de eigen macht uit te drukken en zichzelf voor te stellen als beschermheer. Afbeeldingen van krijgers, keizers en onderworpen gevangenen zijn bijvoorbeeld wel populair bij de Tetrarchen, de officiële keizers van dat moment.²¹⁹ Het ontbreken van dergelijk propaganda bij de usurpatoren en Allectus' onbezorgdheid lijken te impliceren dat de Britten geen last hadden van invallen op een schaal die een commando van negen à elf forten zou rechtvaardigen.

2.2 De defensieve mogelijkheden van het fortensysteem

In de evaluatie van de piraterijthese biedt een onderzoek naar de maritieme capaciteiten van de Saksen dus slechts een gedeeltelijk antwoord. Het argument dat gemaakt wordt voor Saksen zonder zeilen, die dus heel veel moeite zouden moeten doen om Brittannië te bereiken, staat wat betreft bronnen vrij sterk. Haywoods onderzoek naar de maritieme geschiedenis en context van de Saksen geeft evenwel ook een sterk argument om wél uit te gaan van zeilschepen, waarbij de Saksen wel Brittannië konden bereiken als we aannemen dat ze daar de navigatietechnieken voor hadden (iets wat je niet meteen nodig hebt als je louter de kust afvaart). Waar meer consensus over kan gevonden worden, is dat de eventuele plunders niet in grote hoeveelheden zouden zijn gekomen, althans niet in de derde eeuw. Voor de latere migratieperiode is daar weer wel meer discussie over. Het reeds aangehaalde argument, dat de fortenreeks dan een enigszins overdreven reactie zou zijn, lijkt dan vrij overtuigend. Niettemin vallen er wel enkele opmerkingen over te maken.

Haywood, hoewel hij toegaf dat het slechts om kleine groepen zou gaan in deze periode, blijft overtuigd van een defensieve functie voor de forten. Dergelijke verdedigingen ziet hij al de kop op steken in de tweede eeuw, tegen de Chauci. Een soort 'Chaucische kust' zoals hij zelf zegt. Zo wijst hij op het verschijnen van een wal te Chelmsford en Brough-on-Humber en een stenen muur te Caistor by Norwich ca. 200 en versterkingen te Voorburg. Daarnaast is er ook het bouwen van Aardenburg rond 170-3 en van de vroegste fasen van fort Oudenburg met wellicht nog een derde fort tussen deze twee te Brugge. Ten slotte ziet hij ook vroeg derde-eeuwse sites met militaire connecties verschijnen te Walcheren, de Oude Wereld en Brittenburg. Daar komen dan ook de vroegste Britse kustforten bij: Reculver, Brancaster en Caister-on-Sea. De status van Lympne als *Classis Britannica* fort op dat moment is onbekend, terwijl Dover met zekerheid verlaten was rond 210. De uitbreiding van deze versterkingen later in de derde eeuw met de rest van de forten bewijst voor Haywood de dreiging van

²¹⁹ Christopher W. Malone, "Violence on Roman Imperial coinage," *Journal of the Numismatic Association of Australia* 20 (2009): 64-5.

de Saksen. Voor kleine raids zijn ze inderdaad overdreven, zo stelt hij, bijgevolg moeten de Romeinen de Franken en Saksen capabel hebben geacht voor een grootscheepse invasie. Dat verklaart de forten.²²⁰ We zien hier opnieuw hoe Haywood zijn overtuiging over het gebruik van de forten voor zich laat spreken. Betreffende het precieze functioneren van de verdedigingsgordel, loopt zijn theorie vrij gelijk aan die van Johnson.²²¹ De vraag dringt zich op waarom we zouden veronderstellen dat de Romeinen dergelijke indrukwekkende verwachtingen hadden van de Saksen, en daarbij mogen de forten zelf geen bewijs vormen, zoals Haywood dat doet. Er is natuurlijk geen enkele reden om de Saksen in het bijzonder, maar ook de Franken, een of andere inherente woestheid toe te schrijven. Dit idee is in deze scriptie al eerder aangehaald en blijkt een vastgeroest cliché te zijn, zoals Bartholomew overtuigend wist aan te tonen.²²² Haywoods overtuiging dat de forten niet buiten proportie met de dreiging zijn, steunt in feite op een 'bijzondere plaats in de geschiedenis' voor de Saksen waar weinig grond voor is. Niettemin valt er ook vermelding te maken van een paradox in de argumentatie tegen piraterij. Naast het idee dat de hoeveelheid forten buiten proportie is, is er namelijk ook het idee dat het er te weinig zijn. De veronderstelling is dan dat het systeem, om doeltreffend te zijn, forten zou moeten hebben op elke rivier. Wat natuurlijk niet het geval is.²²³ Intuïtief valt wel te begrijpen dat beide stellingen op zich niet fout zijn, het zijn er tegelijk te veel en veel te weinig. Hoewel het duidelijke vraagtekens helpt plaatsen bij de piraterijthese, moet toch ook enige aandacht geschonken worden aan dit botsen van argumenten. Welk van de twee is doorslaggevend? De overdreven reactie van de fortenreeks, of de ontoereikendheid ervan?

Naast de opmerkingen rond de maritieme capaciteiten van de plundersaars en de hoeveelheid versterkingen, zijn er nog argumenten naar voren te brengen die pleiten tegen de piraterijthese. Verder bouwend op de opmerking dat het er te veel zijn, wordt gewezen op de enorme hoeveelheid grondstoffen die in een dergelijk project moeten geïnvesteerd worden. Waarbij het dan ook enkel kan werken als de forten permanent bezet worden. Schattingen voor het aantal troepen op de *Litus Saxonicum* spreken over 2000 tot 3000 man. Daar komt nog bij dat in het archeologisch gedeelte van het bronnenoverzicht reeds werd aangehaald dat de forten niet de indruk wekken te behoren tot één groot project. Het lijkt eerder te gaan om een bouw van forten over een langere periode, los van elkaar. Dat de drie vroegste forten gebouwd werden rond dezelfde periode dat Dover voor langere tijd werd verlaten (ca.210-260) is ook vreemd. Strategisch is de plaats van die vroege forten niet bijzonder zinvol. Het beschermt Norfolk en de Thames maar laat verder alles open. Dat ze bovendien ook slechts sporadisch bezet werden en dat velen vanaf de tweede helft van de vierde eeuw verlaten werden, zijn

²²⁰ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 25-7.

²²¹ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 57.

²²² Bartholomew, "Fourth-Century Saxons," 173.

²²³ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 233.

ook tekenen aan de wand. Bovendien zagen we ook reeds dat verschillende van de forten maar bezet lijken te zijn enige jaren nadat ze gebouwd werden. Het patroon van verlaten lijkt ook geen strategische geest te vertonen. Lympe werd verlaten in de jaren 350 en Reculver in de jaren 360. Waarmee de noordkust en zuidkust van Kent onverdedigd achterbleven. Vervolgens werden in de jaren 380 Caister-on-Sea en Burgh Castle verlaten, waarmee de volledige oostkust van Norfolk plots open was. Dit terwijl Brancaster en Portchester, aan de uiteinden van het systeem, wel tot de late vierde en mogelijk zelfs vijfde eeuw bezet bleven. Samen met Richborough in het midden.²²⁴ White, die bedacht dat de forten een project van Carausius tegen Rome was, meldt dat de forten veel te goed zijn om gebruikt te worden tegen een stelletje zeerovers. Waarbij hij er bijvoorbeeld op wijst dat de Britse kust meer versterkt was dan de Gallische, waarvoor piratenaanvallen wél met zekerheid bekend zijn. Het is zijn overtuiging dat ze tegen de Romeinen werden gebouwd.²²⁵ Archeologisch is het niet mogelijk dat Carausius forten bouwde, hoewel er voor Pevensey en Portchester wel een argument kan gemaakt worden. De vrij precieze bouwdatum van Pevensey, 293 op basis van dendrochronologie, valt immers mooi samen met de val van Boulogne.²²⁶ Dat beiden gelinkt zouden zijn is een aantrekkelijke these. Cottrell voegt nog toe dat maar weinig van de forten echt uitkijken over zee.²²⁷

Op deze kritieken vallen echter gemakkelijk enkele tegenargumenten te maken. Wat betreft de hoeveelheden grondstoffen die erin moeten geïnvesteerd worden, kan verwijzing gemaakt worden naar de algemene bouwgekte van de periode, dat lijkt dus geen probleem te zijn geweest. Wat betreft de permanente bezetting van de forten, maakt Pearson zelf de opmerking dat zijn veronderstelling dat ze sporadisch bezet werden enkel gebaseerd is op Portchester. We zagen reeds in het archeologisch overzicht dat dit het enige fort is waarvoor een dergelijke tijdslijn gemaakt is, hoewel enkele andere forten het beeld wel lijken te bevestigen. Bovendien merkt hij ook zelf een mogelijk verschil op tussen de forten ten westen van Dover en die in het zuiden. Zoals reeds gezien in het archeologisch gedeelte hebben de forten in het zuiden immers geen *vici*.²²⁸ Het zou dan op zich niet gek zijn om te veronderstellen dat forten zonder *vicus* een signaal zijn voor een minder intensief gebruik van het fort. Dat andere forten wel een *vicus* ontwikkelden, is een argument om te stellen dat er vrij permanent soldaten in aanwezig waren, aangezien het bestaan van een *vicus* daar afhankelijk van is. Het feit dat Brancasters tweede *vicus* verdween toen het van het fort gescheiden werd door een geul is daar een

²²⁴ Pearson, "Piracy in Late Roman Britain," 348-9; Pearson, "Barbarian piracy and the Saxon Shore," 75, 80-1.

²²⁵ White, *Litus Saxonicum*, 29-30.

²²⁶ Pearson, "Barbarian piracy and the Saxon Shore," 82; Elton, "Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius," 670.

²²⁷ Cottrell, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 16.

²²⁸ Pearson, "Barbarian piracy and the Saxon Shore," 80, 85.

prima voorbeeld van.²²⁹ Bijgevolg ben ik geneigd om ten minste voor de forten ten oosten van Dover een permanente(re) bezetting te veronderstellen. Zonder permanente bezetting zijn de forten immers niet alleen niet nuttig tegen piraten, maar zijn ze in feite helemaal nergens goed voor. Een idee dat Pearson opperde maar dat mij onwaarschijnlijk lijkt.²³⁰ Maar zelfs als de forten inderdaad slechts sporadische bezet werden, werd ook al aangehaald dat dat al bij al de norm is bij de Laat-Romeinse forten in Brittannië. Wat betreft de 'overdreven' hoeveelheid troepen, staat het vast dat die daar wel zullen geweest zijn. Dat wil echter niet zeggen dat ze allen dienden te vechten tegen plundersaars. Delen kunnen andere functies vervuld hebben. Het beste argument tegen piraterij is dan de vreemde volgorde waarin posities werden ingenomen en weer werden verlaten en de vrij vroege periode waarin ze werden verlaten, aangezien de tweede helft van de vierde eeuw een periode is waarvoor piraterij een stuk waarschijnlijker is. Daarnaast is er ook het gegeven dat de forten niet als één groot project lijken te zijn gebouwd en in enkele gevallen pas intensief bezet werden jaren na de bouw. Het is dus duidelijk geen ad hoc reactie op een sterke dreiging.

2.3 Romeinse strategieën tegen piraterij

Een laatste argument behoeft wat meer aandacht. De nutteloosheid van de forten tegen plundersaars is ook beargumenteerd door het ontbreken van een vloot in de *Notitia*. Een probleem dat, zoals gezien, ook Johnson was opgevallen. Onder andere Cotterill kiest ervoor om de *Notitia* te interpreteren zoals het er staat. Er was geen vloot meer toen de *Notitia* werd samengesteld, en voor de periode ervoor (volgens hem toch zeker de hele vierde eeuw) was de enige vloot die de *Comes* ter beschikking stond die in Pevensey, de *Classis Anderetianorum*. Ikzelf zie het ontbreken van vloeten in een document als de *Notitia* niet als voldoende bewijs om te besluiten dat er verder geen vloeten waren, maar het is niettemin opvallend dat zogenaamde kustforten klaarblijkelijk in het werkdocument geen vloot hebben gekregen of die niet langer hebben. Wat toch heel vreemd zou zijn als het inderdaad om vlootbases gaat. Ook White bracht het argument reeds aan, stellend dat er geen enkel bewijs was voor een actieve vloot in Brittannië.²³¹ Betreffende de vloeten die wel geattesteerd zijn in de *Notitia*, de *Classis Anderetianorum* en *Classis Sambricae*, kan beargumenteerd worden dat ook die niet geschikt waren voor verdediging tegen piraten. Volgens Cotterill zou de *Classis Anderetianorum* een gelijkaardige rol hebben uitgevoerd als de *Classis Britannica*.²³² Reeds in het verleden is gesteld dat de *Classis Sambricae* waarschijnlijk een riviervloot is die op de Somme opereerde.²³³ Het feit dat we de *Classis Anderetianorum* terugvinden op de Seine en dat ze afkomstig is van Pevensey, net het fort dat

²²⁹ Pearson, *The Roman shore forts*, 149-50.

²³⁰ Pearson, "Barbarian piracy and the Saxon Shore," 82.

²³¹ White, *Litus Saxonicum*, 42-3.

²³² Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 233.

²³³ Christian Courtois, "Les politiques navales de l'empire Romain," *Revue Historique* 186, nr.2 (1939): 235.

Pearson beschrijft als moeilijk toegankelijk voor grotere schepen, doet vermoeden dat ook deze vloot een riviervlootje is.²³⁴ Dat zou Pevensey, gelegen middenin een moeras, zeker nodig gehad hebben.

Niet alleen lijkt een bruikbare vloot dus afwezig, we zagen ook reeds dat er geen echte havens aanwezig zijn aan de forten. Of ze zijn ten minste nog niet gevonden. Het overdragen van ladingen op kleinere schepen die dan kunnen stranden is aannemelijk, maar voor een militaire vloot is dat niet werkbaar. In de eerste plaats zou een vloot die daar opereert van tijd tot tijd nood hebben aan onderhoud, zeker als het gaat om een vloot die tegen piraten dient te vechten. Maar er is geen spoor te vinden van installaties die in een dergelijk onderhoud zouden kunnen voorzien.²³⁵ In de tweede plaats zou stranden ook niet mogelijk zijn voor deze schepen, als het signaal immers gegeven wordt voor aankomende plunderaars, dan kunnen zeelieden niet gaan wachten op het getij om weer te gaan drijven en de zee op te gaan. Het alternatief, de schepen op zee laten en gebruik maken van kleine schepen om ze te bereiken is evenmin mogelijk. Niet alleen vraagt dat veel tijd in een crisissituatie, het is ook absurd te veronderstellen dat een oorlogsboot gewoon bleef dobberen in weer en wind. Wellicht moet de invloed van het getij niet overdreven worden. In het bronnenoverzicht vinden we een passage uit de Angelsaksische Kroniek terug voor het jaar 501. Port maakte toen een aanval op Portchester, dat zegt ons dat de forten klaarblijkelijk wel bereikbaar waren voor Saksische schepen in deze periode. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat ook Port op het getij moest wachten, of wellicht heeft Portchester gewoon minder problemen met het getij gezien haar ligging in een inham achter het Isle of Wight. Wat betreft signalen, kan hier ook wat gezegd worden over de veronderstelde signaalposten te Shadwell, Corton, Thornham en Hadleigh. Thornham en Hadleigh zijn altijd al twijfelgevallen geweest, ook Corton is onzeker en meestal wordt voor de signaalposten met name verwezen naar Shadwell. Ook deze wordt tegenwoordig echter ook aangeduid als een mogelijke watertoren, te associëren met het nabijgelegen badhuis. Een stelling die plausibel is, aangezien er ook geen resten zijn gevonden die wijzen op enig militair karakter voor de site.²³⁶ Al bij al is er dus ook maar weinig bewijs voor de signaalposten die verondersteld worden melding te maken van aanvallen.

De volgende vraag moet echter gesteld worden: is het ontbreken van een vloot een groot probleem voor de piraterijthese? Een bijkomende vraag daarbij is of een fortensysteem zoals we dat terugvinden aan de zuidoostkust van Brittannië enig in zijn soort is? De overkoepelende vraag is dus: wat verwachten we te zien in een regio die geplaagd wordt door plunderaars? In het teken daarvan wordt

²³⁴ Pearson, *The Roman Shore Forts*, 118-9.

²³⁵ Pearson, "Barbarian piracy and the Saxon Shore," 81; Henry Cleere, "Roman harbours in Britain south of Hadrian's Wall," in *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, eds. Joan du Plat Taylor en Henry Cleere (Londen: The Council for British Archaeology, 1978), 38.

²³⁶ Richard Hingley en Christina Unwin, *Londinium a Biography: Roman London From Its Origins to the Fifth Century* (Londen: Bloomsbury Academic, 2018), 179-82.

in de komende bladzijden de piraterijthese comparatief benaderd. Hoe is omgegaan met de semi-contemporaine piraterij van de Goten op de Zwarte Zee? En met de kort daaropvolgende exploitatie van Franken, die al plunderend van de Zwarte Zee tot aan hun thuisland voeren. En wat met de Vandalen in de vijfde eeuw? De hoop is dat met het onderzoeken van deze gevallen van piraterij, een veel duidelijker beeld kan gevormd worden van de mogelijkheden van de *Litus Saxonicum*. Momenteel lijkt de ontkenning van de piraterijthese immers nog niet algemeen aanvaard. Zonet werd aangetoond dat ze al bij al op weinig steunt. Er is het gegeven dat de literaire bronnen er niet expliciet naar verwijzen, een (bediscussieerd) tekort aan archeologische sporen voor vernieling door piraterij, de vreemde volgorde van bouwen en verlaten en ten slotte de paradox rond te veel forten voor de dreiging en niet genoeg om succesvol te zijn. Andere argumenten die werden aangehaald, zijn voor discussie vatbaar.

2.3.1 Drie voorbeelden van piraterij

Raids van Goten zijn al bekend van vrij vroeg in de derde eeuw, waarbij natuurlijk gebruik werd gemaakt van de interne chaos die er heerste in de context van de zogenaamde crisis van de derde eeuw. In 238 was er een aanval op Histria, in 249 op Marcianopolis, in 250 waren Philippopolis en andere steden in de Balkan aan de beurt en in 251 werd de toenmalige keizer, Decius, verslagen door de Goot Cniva. Het is ook in de jaren 250 dat de eerste raids komend van de zee verschijnen in de bronnen. Deze vertrokken vanuit het noorden van de Zwarte Zee en gingen tot aan de kusten van Klein Azië, een tiental jaar later werden ook de kusten van de Zwarte Zee zelf slachtoffer van piraterij. Deze eerste fase van raids kwam ten einde in 270, toen de Goten te Naissus verslagen werden door keizer Claudius II. De Goten hebben daarna nog te maken gehad met keizer Aurelianus en er heeft nog een raid plaatsgevonden ca. 275, maar daarna is het rustig gebleven tot de jaren 290.²³⁷

Er zijn enkele interessante parallellen te zien tussen deze Gotische raids en die van de Franken (en Saksen?) op de Gallische kust en wellicht de Britse. In de eerste plaats gebeurde het in ongeveer dezelfde periode, in de tweede plaats kwamen ook de Goten van over zee. Een derde overeenkomst is dat ook in de Zwarte Zee de daar actieve vloot, de *Classis Pontica*, verdwijnt in de nevelen van de derde eeuw. Er is geen enkele aanduiding om haar bestaan na de Severische dynastie te kunnen bewijzen.²³⁸ Een gelijkaardige situatie als met de *Classis Britannica* dus. Daarnaast zijn er echter ook belangrijke verschillen aan te duiden. Zo waren de Gotische raids ongetwijfeld een stuk zwaarder. Voor de raids van de Franken en Saksen zijn er immers geen meldingen van het beleg en de plundering van hele steden. Terwijl de Goten er vele geplunderd hebben. Dat maakt het tweede verschil tussen beide

²³⁷ Michael Kulikowski, *Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric* (New York: Cambridge University Press, 2007), 18-21.

²³⁸ Everett L. Wheeler, "Roman Fleets in the Black Sea: Mysteries of the *Classis Pontica*," *Acta Classica* 60 (2011): 147.

best opmerkelijk, want voor de Zwarte Zee vermeldt de *Notitia* namelijk geen vergelijkbaar maritiem verdedigingsnetwerk.²³⁹ Dat hoeft op zich niet te betekenen dat iets dergelijks niet heeft bestaan, de Welshe forten ontbreken immers ook in de *Notitia*. Zosimus maakt bijvoorbeeld wel melding van een garnizoen gelegerd net langs de kust tussen Chalcedon en een tempel aan de monding van de Zwarte Zee. Aangezien dat garnizoen echter de benen nam bij het zien van de Goten, ondanks hun eigen numeriek overgewicht, kunnen we ons afvragen in welke mate dit garnizoen de mogelijkheid had om het op te nemen tegen de plundersaars.²⁴⁰

Het relaas van de Gotische plundertochten staat beschreven bij Zosimus. Hij baseerde zich ervoor op het werk van Dexippus, die zelf Athene verdedigde tegen een Gotisch beleg maar wiens werk slechts fragmentair bewaard bleef.²⁴¹ Het lezen van zijn relaas maakt al snel duidelijk dat de Goten flink hebben kunnen huishouden. Ze werden niettemin toch verschillende keren verslagen, zoals achtereenvolgens te Tomi, Marcianopolis en Cyzicus, maar op geen enkel moment wordt expliciet verwezen naar een slag op zee. Wel wordt er verwezen naar ene Probus (Tenagino Probus, niet te verwarren met keizer Probus) die de opdracht had gekregen om de zeeën te zuiveren van piraten (net als Carausius) maar die uiteindelijk afgeleid werd van zijn opdracht door de verovering van Egypte door het rebellerende Palmyra.²⁴² Een andere bron met betrekking tot de Goten is George Synkellos, de man schreef vele eeuwen later in de achtste en vroege negende eeuw. Ook hij maakt geen vermelding van acties op zee tegen de Goten.²⁴³ De *Historia Augusta* doet dat echter wel. Ene Venerianus zou onder keizer Gallienus de Goten verslagen hebben in een zeeslag, waarna de Goten in hun aftocht nog Griekenland aandeden maar verslagen werden door Dexippus te Athene.²⁴⁴ Daarbij moet echter wel vermeld worden dat de *Historia Augusta* een notoir onbetrouwbare bron is voor deze periode. Onder keizer Claudius II, die een einde zou gemaakt hebben aan de Gotische Oorlogen, werden zogenaamd 2000 Gotische schepen gekelderd.²⁴⁵

Een volgend geval van piraterij is nauw verbonden aan de Gotische invallen. In 278 vielen de Franken Gallië binnen, ze werden evenwel verslagen door keizer Probus en de gevangenen werden door hem gevestigd aan de kust van de Zwarte Zee, in Pontus. Wellicht was dit in de hoop dat ze nuttig zouden

²³⁹ M. Zahariade, "The Scythian section of the *Notitia dignitatum*: a structural and chronological analysis," in *Roman frontier studies 2009: Proceedings of the XXI international congress of Roman frontier studies. (Limes Congress) held at Newcastle upon Tyne in August 2009*, eds. N. Hodgson, P. Bidwell en J. Schachtmann (Oxford: Archaeopress Roman Archaeology 25, 2017), 152.

²⁴⁰ Zos. 1.34.3

²⁴¹ Kulikowski, *Rome's Gothic Wars*, 19.

²⁴² Zos. 1.32-46

²⁴³ George Synkellos 467

²⁴⁴ *Historia Augusta* 23.13.7-8

²⁴⁵ *Historia Augusta* 25.8.1-4

zijn in het bekampen van de Goten. Het draaide echte heel anders uit, de Franken rebelleerden, kaaptten een vloot en zeilden door de Bosporus. Eens in de Egeïsche zee aangekomen sloegen ze aan het plunderen van Klein-Azië tot Griekenland en verder naar Cyrenaica en Syracuse. In Tunesië aangekomen werden ze echter verslagen door Romeinen, waarop ze de benen namen door de Straat van Gibraltar en klaarblijkelijk behouden toekwamen in hun thuis aan de Rijnmonding.²⁴⁶ Dit is enigszins onthullend over de staat van de Romeinse vloot in deze periode, aangezien de Franken schijnbaar vrij ongestoord een reis doorheen zowat alle Romeinse wateren hebben gemaakt. Haywood haalt deze episode ook aan om te bewijzen dat de Franken flink wat ervaring moeten gehad hebben met zeilen. Niet alleen omwille van de lange reis, maar ook omdat ze succesvol door de Bosporus raakten, terwijl de Goten daar tijdens een van hun plundertochten op de rotsen zijn gesmeten.²⁴⁷ In associatie met de Franken zouden we kunnen veronderstellen dat de Saksen dat ook konden en er dus geen reden is om aan te nemen dat beiden geen zeilen zouden gehad hebben voor de raids waar Carausius enkele jaren later tegen werd ingezet of voor hun uiteindelijke migratie naar Brittannië. Een andere implicatie van dit verhaal heeft betrekking op de verdediging van het Kanaal. Bij het archeologisch deel zagen we immers dat de forten in deze periode er al moeten gestaan hebben of nog in opbouw zouden geweest zijn. Niettemin voeren de Franken dwars door het Kanaal om de Rijn te bereiken. Dit lijkt te impliceren dat er geen patrouillerende oorlogsvloot aanwezig was op het Kanaal op dit moment. Toegegeven, we hebben het over een overgangsmoment tussen het verdwijnen van de *Classis Britannica* en het bouwen van Carausius' vloot. Het ontbreken van een vloot op dit moment in het Kanaal is geen waterdicht argument voor het ontbreken van een vloot voor de rest van de geschiedenis van de *Litus Saxonicum*.

De derde eeuw achterlatend kan ook gekeken worden naar de exploten van de Vandalen. Samen met de Alanen en Sueven staken die in 406 de Rijn over en trokken door Gallië om in 409 Spanje te bereiken. Twintig jaar later, na enige tijd in Spanje te hebben geleefd en geplunderd, staken ze uiteindelijk over naar Afrika. Daar zouden ze de komende tien jaar ook verder plunderen tot ze Hippo bereikten en op weerstand van *Comes Africae* Bonifacius stuitten, in een bijzonder complexe politieke context die voor de opzet van dit onderzoek achterwege wordt gelaten. Deze zag zich later gedwongen om Hippo te verlaten en naar Italië te keren en Carthago viel zodoende in 439 onder de Vandalen. Vanuit Carthago zouden de Vandalen menige plundertocht kunnen starten, aangezien ze nu plots in het bezit kwamen van heel wat schepen, scheepsbouwers en ervaren schippers. Tegen 455 waren ook Sicilië, Sardinië en Corsica Vandaals. Een tegenaanval met een vloot van transportschepen door de Oost-Romeinse keizer

²⁴⁶ Pan. Lat. 8.18.3; Zos. 1.71.2; Haywood, *Dark Age Naval Power*, 49-50.

²⁴⁷ Haywood, *Dark Age Naval Power*, 49-50.

werd afgeblazen en in hetzelfde jaar werden Ostia en Rome zelf geplunderd. In de daaropvolgende twee jaren verloren de Vandalen wel slagen te Sicilië en Corsica (456). Het is echter niet duidelijk of het om zeeslagen gaat of niet.²⁴⁸ In 457 bevocht de Westerse keizer Majorianus ook Vandaalse piraten die naar Campanië waren gereisd, Majorianus' troepen plaatsten zich tussen hen en hun schepen en het hele gevecht vond succesvol plaats op het land.²⁴⁹ Kort daarop, in 458 plande hij een vlootaanval op Mauritië vanuit Cartagena in Spanje. Het kwam de Vandalen echter ter ore en zij vernietigden de vloot terwijl ze in de haven lag. In 467 werd de Peloponnesos geplunderd en keizer Leo reageerde met een grootscheepse tegenaanval, met een vloot die hij bijeenraapte in de oostelijke Middellandse Zee, samen met zijn Westerse collega Anthemius. De gezamenlijke aanval op Carthago had aanvankelijk succes. Maar om onbekende redenen viel ze plots stil en in plaats van de troepen te landen, lagen de Romeinse schepen vijf dagen voor de kust van Afrika. Toen de wind keerde stuurden de Vandalen er vuurschepen op af en het werd een ramp voor de Romeinen. Dit was dan meteen ook de laatste maritieme actie van het Westelijke keizerrijk.²⁵⁰

Deze drie episoden bieden een interessante kijk op Romeinse omgang met piraterij. In het geval van de Goten kan afgeleid worden dat zij al bij al maar weinig met de Romeinse vloot in aanraking zijn gekomen. Aangenomen dat de bronnen exhaustief zijn, zijn er slechts twee gevallen bekend waarin een zeeslag plaatsvond tussen Goten en Romeinen. Aangezien de Goten na de eerste slag nog voldoende schepen moeten hebben gehad om nog te gaan plunderen in het Egeïsche gebied, kan dit geen zeer impactvolle slag geweest zijn. De tweede slag, die in een absolute nederlaag voor de Goten zou eindigen, is dan een stuk significanter. Louter hypothetisch zouden we kunnen stellen dat een vloot werd samengesteld door de Romeinen om dit Gotisch probleem in de kern te treffen, namelijk door de Gotische vloot zelf te vernietigen in plaats van het bevechten van plundersaars op land. Ook zeer opvallend, gezien de vrij grote impact van de plunderingen, is het ontbreken van een kustverdedigingssysteem (op de mogelijke verwijzing bij Zosimus na). Wat betreft de Frankische piraterij op de Middellandse Zee is er geen spoor te bekennen van de Romeinse vloot. Voor de Vandalen zijn er voor de vroege stadia van hun plundertochten geen expliciete aanwijzingen voor een zeeslag en zelfs expliciete verwijzingen naar gevechten op land. De afgeblazen maritieme expeditie bestond uit transportschepen, later zal aangetoond worden dat dit significant is. Voor de tegenaanval

²⁴⁸ Michael Pitassi, *The Roman Navy: Ships, Men & Warfare 350BC – AD475* (Barnsley: Seaforth Publishing, 2012), 157-8; Michael Whitby, "The army, c. 420-602," in *Cambridge Ancient History. 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, eds. Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins en Michael Whitby (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 293-4; Andrew H. Merrills en Richard Miles, *The Vandals* (Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010), 112, 117-9.

²⁴⁹ Sidonius Apollinaris, Carmen V.388-440

²⁵⁰ Procopius, Ὑπὲρ τῶν Πολέμων Λόγοι, 3.5.23, 3.6; Pitassi, *The Roman Navy*, 158; Merrills en Miles, *The Vandals*, 119-22.

na 467 door Leo en Anthemius is er wel een vloot en deze zal ook bestaan hebben uit transportschepen aangezien er gesproken wordt over het landen van troepen. Daarnaast zullen er echter ook oorlogsschepen bij betrokken geweest zijn. Een overgebleven fragment van de geschiedschrijver Priscus vermeldt dat er zeeslagen uitgevochten werden met de Vandalen.²⁵¹ Dat deze vloot moest bijeengeraapt worden en dat ze bovendien ook verloren, is wellicht veelzeggend voor hun vertrouwdheid ermee, maar het initiële succes mag niet genegeerd worden.

2.3.2 De Romeinse oorlogsvloot na de derde eeuw en de *Litus Saxonicum*

Deze punten brengen ons dus eigenlijk tot de vraag in welke mate het Romeinse Rijk na de derde eeuw nog in het bezit was van een functionele, staande oorlogsvloot. Dit is een discussie die al enige tijd aan de gang is en het is dan ook geenszins de bedoeling om deze hier volledig te hernemen. Niettemin is ze wel van enig belang om de omgang met piraterij te kunnen bepalen. Een groot deel van de onderzoekers uit de vorige eeuw is ervan overtuigd dat de Romeinse militaire vloot de derde eeuw niet overleefde. Reeds in dit onderzoek werd het verdwijnen van de *Classis Britannica* en *Classis Pontica* in de derde eeuw aangehaald. Courtois, schrijvend in 1939, is ervan overtuigd dat de oorlogsvloten verdwenen maar dat rivierflottieljes en transportvlooten wel bleven bestaan, waarbij we onder transportvloot het gebruik van de *navicularii* (schippers in dienst van de staat) voor troepentransport moeten verstaan.²⁵² Een dergelijke oorsprong van de transportschepen werd recent nog bevestigd door Charles.²⁵³ Om dit te onderbouwen wijst Courtois erop dat oorlogsvloten die later vermeld worden in het bronnenmateriaal veelal moesten opgericht en bijeen geronseld worden. Dat was bijvoorbeeld het geval in 324 toen Constantijn en Licinius het uitvochten. Voor schijnbaar maritieme functies in de *Notitia Dignitatum*, de *praefecti classium*, haalt hij bewijzen aan om te stellen dat dit niet per se maritieme functies waren. Ook andere vermeldingen van vlooten in de *Notitia* of in andere bronnen worden besproken en bewijzen aangehaald om ze te zien als riviervloten. Courtois maakt daarop zelfs expliciet de bedenking dat de bewaking van kustregio's dus door grondtroepen zou gebeurd zijn.²⁵⁴ Ook Starr, in 1943, is van die mening en ziet de *Litus Saxonicum* als een Diocletiaans project om de kusten te bewaken, aangezien ook hij niet in staat zou zijn geweest om de vloot herop te richten.²⁵⁵

²⁵¹ Theophanes, Chron. a.m. 5961

In Blockley's editie is dit: Priscus Fragment 53.1

²⁵² Courtois, "Les politiques navales de l'empire Romain," 225-6, 256-7.

²⁵³ Michael Charles, "Transporting the Troops in Late Antiquity: Naves Onerariae, Claudian and the Gildonic War," *The Classical Journal* 100, nr.3 (2005): 289-90.

²⁵⁴ Courtois, "Les politiques navales de l'empire Romain," 226-7, 229, 237.

²⁵⁵ Chester G. Starr, "Coastal Defense in the Roman World," *The American Journal of Philology* 64, nr.1 (1943): 69.

Dit idee is evenwel niet volledig te herleiden tot het midden van de vorige eeuw. Ook hedendaagse auteurs hebben een vrij pessimistisch beeld over de staande Romeinse zeemacht in de derde eeuw en later. Pitassi is er zo één, hoewel hij ervan overtuigd is dat de *Classis Britannica* daar de uitzondering op vormt, met Carausius als de bevelhebber van die vloot. Het leidt immers geen twijfel dat Carausius inderdaad wél met een vloot actief was op het Kanaal in de derde eeuw. Deze vloot zou niet permanent gepatrouilleerd hebben volgens Pitassi, aangezien schepen slechts beperkte tijd op zee konden blijven. Vandaar de signaalposten, die piraten konden spotten en er vervolgens de vloot op af sturen.²⁵⁶ Zelf zie ik geen reden om in de *Classis Britannica* een uitzondering te zien. Zoals meermaals aangehaald, verdwijnt ook deze archeologisch in de derde eeuw. Wat betreft de signaalposten, is ook reeds vermeld dat het bestaan van die posten niet onbetwistbaar is. Ten slotte wordt in het bronmateriaal ook duidelijk gemaakt dat Carausius zijn vloot nog moest creëren, waarmee zijn aanpak dus niet verschilt van wat Courtois beschreef en van wat we ook reeds zagen voor de campagnes tegen de Vandalen.²⁵⁷ Ook Elton stelt dat vloten na de derde eeuw naar behoefte snel in elkaar konden worden gestoken en dat transportschepen veeleer gevorderd werden als ze nodig waren.²⁵⁸ Een dergelijke visie is dus vrij breed gedragen, maar behoeft toch enige nuancering. Het feit dat schepen snel gebouwd en bemand konden worden, moet immers wel impliceren dat er wel een blijvende expertise in scheepsbouw was en dat er wel een staande bemanning was om de boten, eens gebouwd, in gebruik te nemen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de zeeslagen die, aanvankelijk succesvol, gevoerd werden tegen de Vandalen na 467. Hoewel we dus kunnen stellen dat er geen staande oorlogsvloot meer was, wil dat niet zeggen dat het Romeinse Rijk niet langer een significante zeemacht was.

Met deze kennis in het achterhoofd kan gekeken worden naar de implicaties ervan voor de *Litus Saxonicum*. In de eerste plaats is er de vloot waar Carausius gebruik van maakte. Het feit dat hij deze zelf heeft moeten maken, is een extra argument om het verdwijnen van de *Classis Britannica* tegen deze datum te veronderstellen. Dat er geen vloot bestond in een regio waar wel al piraterij was, toont aan dat ook in het Kanaal doorgaans niet op zee werd afgerekend met piraten. De forten zouden dus inderdaad kunnen dienen om landende plunderslaan op te vangen. Terugkerend op de argumenten tegen de piraterijthese, is de afwezigheid van een vloot in de *Notitia* dus geen bewijs voor de afwezigheid van piraterij op de Britse kusten. Dat Carausius uiteindelijk wel met een vloot werkte, kan gelinkt worden aan de werkwijze die we zagen bij de Goten en Vandalen. Ook daar vond het gros van de slagen plaats op land, maar werd een vloot uitgerust eens het probleem uit de hand liep. Carausius' vloot moet wellicht ook in een dergelijk licht gezien worden. Zo kan er ook op gewezen worden dat we

²⁵⁶ Pitassi, *The Roman Navy*, 15, 50, 106.

²⁵⁷ Au. Vic. 39.20

²⁵⁸ Elton, "Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius," 674.

na Allectus' dood niets meer horen van deze vloot, die nochtans niet vernietigd werd in gevecht aangezien ze ontweken werd in de mist. We weten wel dat Asclepiodotus zijn schepen verbrandde na aankomst in Brittannië, wellicht maakte hij gebruik van Allectus' schepen om terug te raken. Hoewel, als dit oorlogsschepen waren, dan zouden ze daar niet meteen geschikt voor zijn. Dat we er niets meer van horen is geen argument om te stellen dat ze niet langer bestond, maar gezien het gegeven dat Carausius kennelijk succesvol was geweest in het verslaan van de piraten, zou er geen reden geweest zijn om deze vloot staande te houden. De afwezigheid van een staande vloot in het Kanaal kan bovendien ook gebruikt worden in de discussie rond het bereik van de *Litus Saxonicum*. Reeds eerder werd in deze scriptie aangehaald dat ik niet geloof dat dit commando ooit beide kusten van het Kanaal besloeg. Als er ook geen vloot was om beide kusten met elkaar in contact te houden (op militair niveau), dan wordt dat idee bevestigd.

Dat er op het Kanaal ook op land werd gevochten met piraten, kunnen we ook bij Ammianus Marcellinus lezen. In het bronnenoverzicht werd het relaas gegeven van een aanval van Saksen in 370. Deze vond plaats op de Gallische kust.²⁵⁹ Significant hier is dat de Saksen uiteindelijk, ietwat verraderlijk, verslagen werden op land. Er is geen zeegevecht met hen uitgevochten. Althans, de bron vermeldt het niet. Minder uitgesproken bewijs kan gelezen worden in het relaas over Carausius' technieken. Het feit dat hij ervan beschuldigd wordt de Saksen doelbewust 'toe te laten' om hen achteraf te 'onderscheppen' en hun buit voor zichzelf te nemen, lijkt stilzwijgend aangenomen als 'onderscheppen op zee'. Niettemin zou dat verre van de meest simpele manier zijn. Waarom plunderaars laten inladen en de zee op laten gaan, waar ze met veel geluk nog je schepen zouden kunnen ontwijken, als je ze kunt 'onderscheppen' terwijl ze bepakt en bezakt onderweg zijn naar hun schepen of zelfs tijdens het laden? We zagen reeds dat Postumus dat ook beschouwde als hun meest kwetsbare moment. Bovendien is de meest populaire techniek van de Romeinen in maritieme oorlogsvoering het rammen.²⁶⁰ Pitassi stelt dat een geramd schip niet zinkt, aangezien het van hout is en dus wel zou blijven drijven.²⁶¹ Maar wellicht zou een schip vol buit wel zinken, wat het voor Carausius bijzonder moeilijk zou hebben gemaakt om de 'buit voor zichzelf' te houden. En zelfs als ze niet zonk, zou je zelf nog aan boord van een geramd schip moeten gaan, de overlevende Saksen doden, en de buit overladen. Het alternatief is niet rammen maar enteren, wat ook een stuk moeilijker zou zijn dan een simpele landaanval. Zij het dat enteren op zich niet vreemd was aan de Romeinen.²⁶² Carausius' technieken, of ze nu plaatsvonden in Gallië of in Brittannië, impliceren dus ook

²⁵⁹ Birley, *The Roman Government of Britain*, 441.

²⁶⁰ D.B. Saddington, "Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets," in *A Companion to the Roman Army*, ed. Paul Erdkamp (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 202.

²⁶¹ Pitassi, *The Roman Navy*, 27.

²⁶² Saddington, "Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets," 202.

landaanvallen op de plunderaars, ondanks het gegeven dat hij een vloot ter beschikking had. Dat hij op zijn munten zijn vloot gelijkstelt aan zijn *felicitas* lijkt dus niets te maken te hebben met zijn gebruik ervan tegen plunderaars, maar met het feit dat het waarschijnlijk een uitstekend afschrikmiddel was tegen zijn Romeinse tegenstanders die niet in het bezit waren van een staande vloot. Zoals ook blijkt uit de Pangeyrieken, waar Maximianus ook nog een vloot moest bouwen om er Brittannië mee aan te vallen.

Niettemin zijn er ook bronnen die wél het gebruik van schepen impliceren. Zo is er de brief van Sidonius Apollinaris, gericht aan zijn vriend Namatius. Deze werd opgenomen in het bronnenoverzicht. In de brief worden de Saksen afgeschilderd als bijzonder onbevreesd. We kunnen ons vragen stellen bij het beeld dat van de Saksen geschetst wordt, maar los daarvan wijst deze bron op enkele interessante gegevens. In de eerste plaats dat de Saksen klaarblijkelijk ervaren waren in verrassingsaanvallen, dat kenmerk zagen we ook reeds verschijnen bij Ammianus Marcellinus.²⁶³ Hoewel er in het bronnenoverzicht reeds vraagtekens geplaatst werden bij de interpretatie van die passage bij Ammianus Marcellinus. Niettemin, als Saksische aanvallen inderdaad veelal onverwacht gebeurden, dan kan opnieuw het probleem van getijdenhavens aangehaald worden. Als er inderdaad een militaire vloot aanwezig was in de forten, dan zou die dus volledig afhankelijk zijn van het getij om onvoorspelbare aanvallen af te slaan. Dat is duidelijk niet werkbaar. Permanente patrouillering van het Kanaal is geen oplossing, Pitassi haalde reeds aan dat schepen slechts beperkte tijd op zee konden blijven.²⁶⁴ In de tweede plaats lijkt Namatius het commando te hebben over een kustverdediging. En als de Saksen naar huis gaan, is dat 'weg van het continent'. Dit kan betekenen dat ze terugkeerden naar hun thuislanden, maar het kan ook betekenen dat de piraten afkomstig waren uit Brittannië, dat in de tijd van Sidonius Apollinaris reeds uit het Rijk was gevallen. Als we uitgaan van dat laatste, dan moeten de lokale, intussen Visigotische, autoriteiten in Gallië blijkbaar het belang van een staande vloot hebben ingezien en zullen ze er één gebouwd hebben. Met de piraten slechts aan de overkant van het Kanaal zouden plundertochten immers een stuk frequenter geworden zijn en de dreiging dus een stuk directer. Daar komt echter nog de opmerking bij dat de Saksen klaarblijkelijk mensen gevangen namen en voor vertrek zelfs kruisgingen uitvoerden. Ongeacht de waarheid van die claims, impliceert het dat de Saksen doorgaans gewoon aan land konden komen. Wat dus de precieze functie van de 'vloot' zou geweest zijn is onduidelijk uit het fragment. Hoe dan ook is de situatie van het Kanaal in deze periode volledig anders dan de situatie in de derde, vierde en vroege vijfde eeuw.

Een andere bron die wel eens wordt aangehaald om schepen in het Kanaal aan te duiden, is Vegetius. In het bronnenoverzicht is het fragment opgenomen waar hij vermelding maakt van de *picati*, die naam

²⁶³ Amm. Marc. 28.2.12

²⁶⁴ Pitassi, *The Roman Navy*, 106.

gebruikten de Britten voor verkenningsschepen. Het gaat om blauwgeverfde schepen die ook gebruikt werden voor het onderscheppen van vijandelijke schepen. Hier werd echter reeds de opmerking gemaakt dat het gebruik van die *picati* beperkt kon zijn tot de Welshe kusten en de kustregio's van de Muur van Hadrianus. Voor de Muur werd zelfs gewezen op een regiment die de *picati* zou kunnen bemand hebben. Maar die interpretatie staat niet vast.²⁶⁵ Dat de Britten echter deze naam gebruiken voor die schepen, die wel heel dicht ligt bij hun naam voor de *Picti*, kan echter gewicht verlenen aan de these dat het gebruik van *picati* met name aan de Muur moet gezien worden.²⁶⁶

Een laatste punt dat hier moet besproken worden, is de plaats die de forten zelf dan innemen. Als we aannemen dat de forten mogelijk de piraten konden opvangen op land, gebaseerd op het gegeven dat er geen staande vloot meer was en het gegeven dat de bronnen het argument voor een dergelijke werkwijze kunnen ondersteunen, moeten we ons ook afvragen of de forten zelf die these ondersteunen. Daarvoor kan bijvoorbeeld gekeken worden naar de discussie tussen Johnson en White, waarbij Johnson stelde dat de forten absoluut ongeschikt zijn voor verdediging op land. Dit terwijl White stelt dat ze zelfs té geschikt waren voor een stel piraten en dus dienden tegen de Romeinen.²⁶⁷ Het kan onmogelijk lijken om hier te beslissen welke van de twee het bij het rechte eind heeft. De Angelsaksische Kronieken kunnen echter een oplossing bieden. Het fragment voor het jaar 491 dat werd opgenomen in het bronnenoverzicht geeft ons een waardevol inzicht. De Saksen Ælle en Cissa waren reeds in 477 toegekomen in Brittannië, op een plaats genaamd Cymen's Shore. Zo kunnen we lezen in de ingang voor het jaar 477 in de Angelsaksische Kroniek.²⁶⁸ De implicatie is dat ze in 491 Anderitum/Pevensy hoogstwaarschijnlijk vanaf land hebben aangevallen, aangezien ze er reeds sinds 477 verbleven. Dat lijkt de meest logische manier om een fort, indien louter gericht op zee, makkelijk in te nemen. Dat de Britten zich kennelijk ophielden in het fort, doet dan weer vermoeden dat de forten ook op land prima te verdedigen waren, anders zou het absurd zijn dat de Britten er hun toevlucht zouden zoeken voor Saksen die aanwezig waren op het land. Omgekeerd, als er wel van zee zou zijn aangevallen, moet dat ook een indicatie zijn dat het vanop land (te?) goed verdedigbaar was. Het feit dat de forten dus wél vanop land verdedigbaar zijn en in de *Notitia* enkel grondtroepen bevatten, kan nog een aanduiding zijn dat in Brittannië de piraten aan land werden opgewacht. White's visie op de kwaliteit van de forten lijkt dus de juiste, hoewel we er Romeinse aanvallen niet bij hoeven te betrekken.

²⁶⁵ Hassall, "Britain in the Notitia," 111-2.

²⁶⁶ Jones, *The End of Roman Britain*, 48.

²⁶⁷ Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 104; White, *Litus Saxonicum*, 29-30.

²⁶⁸ Swanton, *The Anglo-Saxon Chronicles*, 14-15.

Verder zijn ruiters onmisbaar om aanvallende Saksen gemakkelijk te onderscheppen op land. Ruitery is in de *Notitia* aanwezig in Brancaster en Burgh Castle en een verkenningseenheid is aanwezig in Portchester. Cotterill haalt aan dat dat niet genoeg mobiele eenheden zijn voor een verdediging en dat ze ook niet in de meest logische plaats verblijven. Als Saksische piraten al in staat zouden zijn om de kust te bereiken, dan zou dat op de dunste plaats zijn. Bijgevolg zou ruitery beter geplaatst zijn te Reculver en Richborough.²⁶⁹ Dit kan kloppen, maar wellicht moet er rekening gehouden worden met de omgeving van de forten. In de vierde en vijfde eeuw werd Brittannië het slachtoffer van overstromingen. In het zuiden werden zowel de Wash, de Fens, de Thamesmonding, de Norfolk Broads, de Solent, de Arun Valley, de moerassen in het noorden van Kent en die rond Lympne het slachtoffer van overstromingen. Een probleem waar ze al sinds de vroege derde eeuw mee te kampen hadden.²⁷⁰ We zagen reeds dat ook Pevensy in vrij moerassig gebied ligt. We kunnen ons dus afvragen of de ruitery op ronduit slechte plaatsen ligt, of op de enige plaatsen die paarden toelaten? Ruiters door moerassen en zompige gronden sturen om plundersaars te onderscheppen zou immers maar al te vlug eindigen in paarden met gebroken benen. Het is een denkrichting voor toekomstig klimatologisch onderzoek, op het eerste zicht lijken de posities met paarden echter ook in overstromingsgebied te liggen en wellicht moet dus een andere verklaring voor de positie van de ruiters gezocht worden. Wat echter niet kan ontkend worden, is dat die ruiters er uiteindelijk wel zijn en dus, ondanks enige afstand, wel ingezet konden worden tegen eventuele plundersaars op land.

2.3.3 De Saksen in de vierde eeuw

In de voorgaande paragrafen is vastgesteld dat de *Litus Saxonicum* al bij al niet ongeschikt is om piraterij af te slaan vanop land. Tegelijk is echter ook al besproken dat de piraterijthese voor de derde eeuw wat betreft Brittannië slechts op weinig steunt. Aangezien het literair bewijs voor aanvallen op de Gallische kusten er een stuk beter voor staat, is het niet onwaarschijnlijk om voor deze twee commando's wel te veronderstellen dat ze inderdaad tegen piraterij zouden kunnen gediend hebben.²⁷¹ In de volgende paragrafen wordt bekeken of de forten in Brittannië een verdediging tegen piraterij kunnen gevormd hebben in de vierde eeuw, wat ook beter aansluit bij de datum van de *Notitia*. In het bespreken van die mogelijkheid komt eens te meer de datum van de naam *Litus Saxonicum* op de voorgrond. Ook in V.1.2 werd al gesproken over de implicaties van *Litoris Saxonici*. Daar is het punt gemaakt dat we die naam hoogstwaarschijnlijk een vierde-eeuwse oorsprong moeten geven en dus is het voor deze periode al makkelijker om Saksische piraterij op de kust te veronderstellen.

²⁶⁹ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 233.

²⁷⁰ Jones, *The End of Roman Britain*, 200-2.

²⁷¹ Dhaeze, "The military occupation along the coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior," 1238-40.

Als we uitgaan van een vierde-eeuwse naam voor het commando, wat zeer waarschijnlijk is, dan moeten we ook Saksen op Brittannië kunnen aanduiden en niet louter veronderstellen op basis van de naam *Litus Saxonicum*. In die context kan de *Barbarica Conspiratio* worden aangehaald, die neergeslagen werd door Theodosius. Daarvan werd reeds in het bronnenoverzicht vermeldt dat Ammianus Marcellinus onduidelijk is over het gegeven of de Franken en Saksen nu actief waren in Brittannië of in Gallië. Bartholomew stelt, op basis van een tekstkritische analyse van Ammianus Marcellinus, dat deze laatste lezing waarschijnlijk de correcte is. Volgens hem hebben er op dit moment dus geen invallen door Saksen en Franken op de Britse kust plaatsgevonden.²⁷² Bijgevolg is onze eerste expliciete vermelding van Saksen in Brittannië dubbelzinnig.²⁷³ Er zijn echter nog andere bronnen, zo vermeldt de panegyriek voor Theodosius I (de zoon van de veldheer Theodosius) dat diens vader de Saksen versloeg in *bellis navalibus*.²⁷⁴ Er is echter maar één manuscript dat deze slagen in Brittannië plaatst, de rest spreekt over Batavia. Er zijn geen andere bronnen die Theodosius in Batavia plaatsen, maar het is wel gekend dat Julianus er in 358 met de Saksen vocht. Mogelijk riep dat oudere gegeven bij de spreker beelden op van zeeslagen van Theodosius tegen Saksen, die al dan niet echt hebben plaatsgevonden in Batavia. Dat is geen onmogelijkheid, volgens Nixon en Rogers. Bartholomew wijst er echter op dat de *bellis navalibus* waarschijnlijk slaat op gevechten op de rivier de Waal in Batavia, wat goed zou passen in de structuur van de tekst. Voor hem verwijzen de zeeslagen dus niet naar een onbekende (Britse?) campagne maar wel degelijk naar een campagne in Batavia.

Ammianus is dus onduidelijk over de geografische spreiding van de Saksische plunderingen en de panegyriek is voor interpretatie vatbaar, maar weer een generatie later vertelt de dichter Claudius Claudianus aan Honorius over de daden van zijn grootvader Theodosius tegen de Saksen in de Orkneys.²⁷⁵ Bartholomew wou aantonen dat er geen enkele reden is om Saksen in Brittannië in de vierde eeuw te veronderstellen en bijgevolg zou er ook geen reden zijn om uit te gaan van Saksische aanvallen op de *Litus Saxonicum*, maar Claudius Claudianus wordt door hem niet besproken.²⁷⁶ Helaas, ook Claudianus kan hier geen bewijs zijn voor gevechten door Theodosius met de Saksen in Brittannië, het kan namelijk ook beschouwd worden als een literaire overdrijving in navolging van gelijkaardige passages over Claudius en Agricola die bij de initiële verovering van Brittannië ook tot in de Orkneys zouden geraakt zijn.²⁷⁷

²⁷² Bartholomew, "Fourth-Century Saxons," 174-7.

²⁷³ Birley, *The Roman Government of Britain*, 428.

²⁷⁴ Paneg. Lat. 2.5.2

²⁷⁵ Claudianus, IV Cons. Hon. 30-31; Bartholomew, "Fourth-Century Saxons," 183-4; Nixon en Rogers, *In Praise of Later Roman Emperors*, 443, 517-8.

²⁷⁶ Bartholomew, "Fourth-Century Saxons," 185.

²⁷⁷ J.G.F. Hind, "The British 'Provinces' of Valentia and Orcades (Tacitean Echoes in Ammianus Marcellinus and Claudian)," *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 24, nr. 1 (1975): 111.

Voor de *Barbarica Conspiratio* kan ten slotte nog gesproken worden over de vermoorde *comitem maritimi tractus* Nectaridus. Ook hier komen we weer terecht bij een reeds besproken vraagstuk, Nectaridus werd immers al aangehaald bij de bespreking van de implicaties van het woord *Comes* in de titel *Comes Litoris Saxonici*. In het licht van de bovenstaande uitleg, zouden we kunnen concluderen dat de zuidoostkust op dat moment niet onder vuur lag door Saksen en dat Nectaridus dus of een andere kust onder zijn bevel had, of dat hij op dat moment ergens anders in Brittannië de veldlegers aan het leiden was (zoals Johnson voorstelde). Een laatste, en wellicht doorslaggevend, argument om de zuidoostkust van Brittannië te beschouwen als een regio waar op dit moment (367 n.Chr.) geen dreiging van Saksen was, is een passage in Ammianus Marcellinus. Eens Theodosius toekomt in Brittannië om er orde op zaken te stellen, vertelt Marcellinus ons immers dat hij toekwam in Richborough ‘een rustige haven aan de andere kant’.²⁷⁸ Hieruit valt duidelijk af te leiden dat dit geen zone onder vuur was en we zouden zelfs kunnen beargumenteren dat ‘een rustige haven’ ook onmogelijk kan slaan op de havens met sterke militaire vloten die de piraterijthese veronderstelt, maar wellicht is dat te veel betekenis achter de woorden zoeken.

De *Barbarica Conspiratio* is dus wellicht geen voorbeeld van Saksen in vierde-eeuws Brittannië. Dat Nectaridus bovendien ook geen *Comes Litoris Saxonici* genoemd wordt, kan ook aantonen dat tot op dit punt er nog steeds geen aanvallen hebben plaatsgevonden door Saksen op de Britse kusten. Maar we zagen reeds dat dat ook kan verklaard worden door Ammianus’ zin voor variëteit of door Nectaridus op een andere kust te plaatsen. Toch ben ik niet geneigd om mij bij Bartholomew aan te sluiten en te verklaren dat er geen Saksen in Brittannië geweest zijn in de vierde eeuw. Zo kunnen we bij Gildas lezen dat ene *tyrannus superbus*, die Beda Venerabilis later Vortigern zou dopen, op een gegeven moment besloot om de Saksen uit te nodigen tegen de Picten.²⁷⁹ Nu is het niet de bedoeling om hier alle eigenaardigheden van de zesde-eeuwse schrijver Gildas op te lijsten, maar de chronologie van de late geschiedenis van Romeins Brittannië is een groot discussiepunt en Gildas zelf slaat vaak zaken door elkaar. Met betrekking tot de Pictische aanvallen kunnen de volgende opmerkingen gemaakt worden. Gildas beschrijft de aanvallen als komende van de zee. Bovendien gingen ze ‘naar het extreme noorden, zo ver als de Muur’, wat al niet impliceert dat de Muur het startpunt was.²⁸⁰ Eerder hadden de Britten ook hulp gevraagd aan Rome en die volgens Gildas ook gekregen, toen de Romeinen hen weer verlieten richtten ze torens op in het zuiden om te vermijden dat de Picten daar zouden landen.²⁸¹

²⁷⁸ Amm. Marc. 27.8.6

²⁷⁹ De Excidio Britanniae 23

²⁸⁰ De Excidio Britanniae 16, 19

²⁸¹ De Excidio Britanniae 18

Dit is Gildas' verwijzing naar de *Litus Saxonicum*, zij het dat ze chronologisch absurd is.²⁸² De aankomende Saksen van Vortigern, kwamen aan in het oosten van het eiland, vermoedelijk dus het zuidoosten aangezien het moeilijk voor te stellen is dat ze van hun thuislanden rechtstreeks naar het oosten van de Muur zijn gevaren. De tekst lijkt te impliceren dat ze daar ook gebleven zijn en er zelfs vervoegd werden door anderen van hun volk.²⁸³ Hier valt ook nog wat archeologie aan toe te voegen. De vroegste materiële sporen van Saksen in Brittannië dateren uit het tweede kwart van de vijfde eeuw en worden gevonden in East Anglia.²⁸⁴ Saksische sporen worden echter ook gevonden aan de Muur van Hadrianus, maar ze lijken van een latere datum (vijfde-zesde eeuw) te zijn.²⁸⁵ Deze feiten die door Gildas beschouwd worden al vroeg vijfde-eeuws zijn interessante bronnen voor ons doel om Saksische activiteit in de vierde eeuw te veronderstellen. Halsall maakt namelijk een goed punt om in de chaos van Gildas Vortigern gelijk te stellen aan Magnus Maximus. Het was namelijk aan de vooravond van zijn oversteek naar het continent (383 n.Chr.) dat hij een militaire herstructurering van Brittannië doorvoerde. Zo liet hij het noorden waarschijnlijk over aan lokale krijgsheren en trok hij zijn militaire grens terug naar een lijn tussen de Yorkshire Wolds en de Severn Estuary. Vervolgens zou hij dan dus ook Saksen hebben uitgenodigd om de kust te beschermen, vermoedelijk tegen andere Saksen dan.²⁸⁶ We zagen immers dat Gildas' rommelige bespreking van de invallen lijkt te impliceren dat zijn 'Picten' vooral actief waren in het zuiden en dus gaat het vermoedelijk om Saksen. Dat Maximus het noorden opgaf impliceert ook dat er geen reden is om daar Saksen naartoe te sturen. Rest er nog het probleem dat de vroegste archeologische aanduidingen voor Saksen wel degelijk vijfde-eeuws zijn. Dat is eigenlijk geen probleem, telkenmale de Romeinen gebruik maakte van Germanen, zouden die zich al gauw Romeins gaan voordoen. Romeinse objecten waren namelijk een statussymbool in hun wereld. Er is dus ook geen reden om uitgesproken Saksische objecten te zoeken tussen huurlingen die werken voor het Romeins leger.²⁸⁷

Aan dit verhaal kunnen nog enkele bedenkingen toegevoegd worden. Higham merkt op dat de Saksen uitgenodigd werden om tegen de Picten te vechten (hij neemt dus aan dat het wel degelijk om Picten gaat) omdat de Romeinen liever niet op andere Picten zouden rekenen om Picten te bevechten. De meest logische plaats om die Saksen te vestigen ziet hij echter nog steeds als de *Litus Saxonicum*, wat in mijn ogen absoluut geen logische plaats is om Picten te bevechten. Volgens mij gaat het hier dus

²⁸² N.J. Higham, *The English Conquest: Gildas and Britain in the fifth century* (Manchester: Manchester University Press, 1994), 106.

²⁸³ De Excidio Britanniae 23

²⁸⁴ Halsall, *Barbarian Migrations*, 198.

²⁸⁵ K.R. Dark, "A Sub-Roman Re-Defence of Hadrian's Wall?," *Britannia* 23 (1992): 112-8.

²⁸⁶ Halsall, *Barbarian Migrations*, 197-8; Guy Halsall, *Worlds of Arthur: Facts and Fictions of the Dark Ages* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 214-6, 220.

²⁸⁷ Halsall, *Barbarian Migrations*, 198.

wel degelijk om een verhaal van Saksen tegen Saksen. Dit moet trouwens niet gezien worden als het doden van de eigen 'broeders', Saksen is een koepelterm voor heel wat stammen en het is absoluut niet vreemd voor de Romeinen om die tegen elkaar uit te spelen. Higham maakt later echter wel nog een interessante opmerking. Hij stelt dat het onwaarschijnlijk is dat de Romeinen de Saksen zouden uitnodigen als ze een geschiedenis van conflict met hen hebben, en Gildas zelf maakt ook geen enkele melding van eerdere conflicten met Saksen.²⁸⁸

Dit is een interessant punt, als we samen met Halsall aannemen dat Vortigern Magnus Maximus is, dan kunnen we Saksen in de vierde eeuw plaatsen. Als we rekening houden met Highams opmerking en de problemen die alle voorgaande bronbesprekingen naar voren hebben gebracht, dan kunnen we stellen dat dit de eerste keer was dat er Saksen toekwamen in Brittannië. Als we aannemen dat de 'Picten' in feite Saksen waren, dan kunnen we Maximus' Saksen plaatsen aan de *Litus Saxonicum*. Dit wordt door de archeologie bevestigd voor de vijfde eeuw. Een bijkomende implicatie daarvan is dat de discussie rond 'kust aangevallen door' en 'kust bezet door' in feite een non-discussie wordt. In dit scenario zou het immers beide zijn en het is niet uitgesloten dat het in het hoofd van de Romeinen ook simpelweg een 'Saksische kust' was in beide betekenissen van het woord. Met het geval van de Gallische kusten in het achterhoofd (zie V.1.2) blijft 'bezet door' echter de meest logische interpretatie. Toegegeven, deze theorie voor Saksen in de vierde eeuw aan de zuidoostkust steunt op heel wat 'als'. Maar er zijn nog meer bronnen om de Saksen een plaats te geven in de vierde eeuw, zij het nipt. In het bronnenoverzicht kunnen twee fragmenten van Claudius Claudianus teruggevonden worden waarin hij vermeldt dat Stilicho in Brittannië een conflict uitvocht met Saksen die van over zee kwamen. Helaas is Claudianus één van slechts twee bronnen voor deze 'Pictische Oorlogen' zoals ze vaak genoemd worden, hoewel de bron duidelijk maakt dat de Saksen er ook een rol in spelen. De andere bron zijn dezelfde fragmenten uit Gildas die zonet werden aangehaald om de 'Picten' te identificeren als Saksen. De oorlog zou hebben plaatsgevonden in 398. Latere vermeldingen door Claudius over Stilicho in Brittannië vermelden echter geen overwinningen meer en enkel wat over versterkingen. Het lijkt te impliceren, aangezien Claudius toch een soort propagandist voor Stilicho was, dat de oorlog tegen 400 uiteindelijk toch niet zo goed verlopen was.²⁸⁹

Claudianus brengt dus zowel bewijs als problemen. Hij bevestigt, voor de eerste keer expliciet, de aanwezigheid van Saksen in Brittannië in de laatste jaren van de vierde eeuw. Tegelijk maken zijn gedichten het niet onwaarschijnlijk dat er inderdaad Picten betrokken waren in de episode. De logische verklaring is dat Gildas, in zijn gebruikelijke verwarring, de verschillende vijanden gewoon heeft samen gesmeten onder de benoeming 'Picten'. Stilicho's oorlog was bovendien de tweede Pictische Oorlog,

²⁸⁸ Higham, *The English Conquest*, 38-40.

²⁸⁹ M. Miller, "Stilicho's Pictish War," *Britannia* 6 (1975): 144; Birley, *The Roman Government of Britain*, 453.

de eerste zou volgens Gildas kort na Maximus' vertrek gekomen zijn (hoewel die zelf ook eerder al tegen Picten had gevochten, hij nodigde er immers de Saksen voor uit). De tweede is dan de oorlog die, volgens Gildas, eindigde met het bouwen van torens.²⁹⁰ De derde is dan de oorlog waarin Vortigern Saksen uitnodigt om de Picten te verslaan. Halsall volgend is deze derde een duplicaat van de eerste Pictische oorlog. Dan zou Maximus dus Saksen hebben uitgenodigd om dit conflict uit te vechten terwijl hij naar het continent trok en Stilicho's tweede oorlog bevestigt dat die Saksen dan ook tegen andere Saksen zouden gevochten hebben terwijl in het noorden ook een conflict tegen Picten en *Scotti* aan de gang was. Heel deze uiteenzetting betekent dat er nogal met de bronnen moet gespeeld worden om de Saksen in Brittannië te krijgen in de vierde eeuw, maar ze is niettemin overtuigend. Claudianus is expliciet voor aanvallen door Saksen en met Halsall kunnen de Saksen ook vroeger dan 399 in Brittannië geplaatst worden, namelijk in 383. Op tijd dus om de naam in de *Notitia* te verklaren, die op zichzelf ook een argument is voor Saksen op het einde van de vierde eeuw. Er is nog een laatste, veel eenvoudiger argument voor Saksen in de vierde eeuw. Aangezien zij met zekerheid migreerden naar Brittannië in de vroege vijfde eeuw, moeten er pull-factoren geweest zijn naast push-factoren. De push-factoren zijn voor dit onderzoek niet van belang, maar een belangrijke pull-factor is het gegeven dat Brittannië op dit moment in een machtsvacuüm was terechtgekomen door het verdwijnen van haar troepen, hoewel het onzeker is of dat ook van toepassing zou zijn voor de grenslegers en dus voor de troepen op de *Litus Saxonicum*. Iets wat die pull-factor zeker zou versterken is de aanwezigheid van stamgenoten sinds de late vierde eeuw en blijvend contact tussen de Saksen aan beide kanten van het Kanaal. Migranten zouden dan naar een gebied gaan dat hen niet volslagen onbekend was.²⁹¹

Nu Saksen bevestigd kunnen worden voor de vierde eeuw, is het dus ook niet onmogelijk dat de forten van de *Litus Saxonicum* gediend hebben om Saksische aanvallers buiten te houden, waarmee we niet hoeven te veronderstellen dat de forten zelf ook bezet werden door Saksen. De *Notitia* spreekt dat tegen en bovendien vinden we de vijfde-eeuwse Saksische resten vooral in East Anglia, niet in Kent waar het gros van de forten staat. Op zich niet onlogisch, Germaanse troepen dicht bij de grenzen maar niet er pal op en bovendien op enige afstand van belangrijke communicatieroutes, komt overeen met de manier waarop de Goten zijn gevestigd op de Garonne in 419.²⁹² Niettemin moet opgemerkt worden dat tegen 383 waarschijnlijk al heel wat van de kustforten, maar niet allemaal, verlaten waren. Het is dus niet onmogelijk dat enkele van de forten gediend hebben tegen piraterij, maar aangezien de fortenreeks al uit elkaar aan het vallen was, is het duidelijk dat dat slechts in beperkte mate was en dat de forten niet met dat doel gebouwd werden. Een punt dat makkelijk verder onderbouwd kan

²⁹⁰ De Excidio Britanniae 14-5; Miller, "Stilicho's Pictish War," 144-5.

²⁹¹ Halsall, *Barbarian Migrations*, 390-1; Halsall, *Worlds of Arthur*, 226; Mattingly, *An Imperial Possession: Britain In the Roman Empire*, 236-7.

²⁹² Halsall, *Barbarian Migrations*, 198.

worden door het ontbreken van een dergelijk kustverdedigingssysteem aan de Zwarte Zee. Dat de *Notitia* wel alle forten voorstelt als bezet is reeds besproken in het bronnenoverzicht en kan toegeschreven worden aan de aard van het document. Het is wellicht de schijnbaar chaotische geschiedenis van de *Notitia* zoals we die nu hebben in combinatie met het langzaam wegvallen van Brittannië dat kan verklaren waarom Saksische huurlingen niet vermeld staan in het document, terwijl *laeti* (groepen die toestemming kregen om zich te vestigen binnen de Rijksgrenzen) wel netjes vermeld staan voor de Gallische kust.²⁹³ Betreffende die Gallische kust, is het niet onwaarschijnlijk dat zij wel tegen plundersaars diende te functioneren. Aangezien voor hen wel aanvallen bevestigd zijn in de derde eeuw. Ook de Gallische is maar in het bezit van één vloot, de *Classis Sambrica*, maar zoals gezien hoeft dat geen probleem te zijn. Voor de Britse kust kan ook een nuancering gemaakt worden voor de mogelijk Carausiaanse forten Portchester en Pevensey, wellicht niet toevallig beiden op het zuiden gericht. Portchester, in een vrij goed begaanbare haven, kan wel een verdedigende functie hebben uitgevoerd, zij het niet tegen piraten maar tegen Rome. Pevensey in haar moeras diende wellicht eerder als uitkijkpost of als intimidatiemiddel, een mogelijkheid waar later op teruggekomen wordt.

2.4 Conclusie: De piraterijthese

In dit hoofdstuk heb ik willen aantonen dat het onwaarschijnlijk is dat de kustforten van Brittannië hebben gediend tegen een dreiging van Franken en Saksen. Om dat te bereiken werd de these vanuit twee invalshoeken benaderd. De ene bekeek of de Saksen in staat zouden geweest zijn om de forten aan te vallen, de andere bekeek of de forten dergelijke aanvallen in theorie zouden kunnen afslaan.

Betreffende literair bewijs werd al snel duidelijk dat er weinig grond was om plundering door Saksen en Franken op de Britse kust te veronderstellen. Meer nog, er zijn zelfs goede argumenten om te veronderstellen dat het enkel de Franken waren die in de derde eeuw beschouwd werden als een probleem door de Romeinen. Archeologisch bewijs voor crisis, vernieling en versterking is ook niet zo eenvoudig te herleiden tot een resultaat van of een reactie op plundersaars. Bijgevolg komt het onderzoek al snel terecht bij de vraag of de Saksen en Franken de capaciteiten hadden om het Kanaal over te varen. Hier stellen verschillende onderzoekers dat een rechtstreekse oversteek van de Saksische thuislanden naar Brittannië quasi onmogelijk zou zijn of bijzonder moeilijk. Haywood ziet echter wel mogelijkheden voor een vlotte oversteek als we veronderstellen dat de plundersaars gebruik maakten van een zeil, waar een punt voor kan gemaakt worden. Ongeacht deze discussie, lijken de onderzoekers het er wel over eens dat eventuele Saksische aanvallen niet in al te groten getale zouden hebben plaatsgevonden. De vraag die dan dus kan gesteld worden is of de bouw van een dergelijke fortificatiereeks geen overdreven reactie zou zijn op de dreiging van sporadische aanvallen door kleine

²⁹³ White, *Litus Saxonicum*, 61-3.

groepen plunderaars, dit met de paradox in het achterhoofd dat er tegelijk ook niet genoeg forten zijn om elke mogelijke toegang te bewaken. Andere argumenten om de piraterijthese te ontkrachten betreffen de bouw- en bezettingsgeschiedenis van de forten. Verdere argumenten die in het verleden zijn aangehaald tegen de piraterijthese werden vrij eenvoudig weerlegd.

Een van die argumenten verdiende echter wat meer aandacht, namelijk het ontbreken van een vloot in de forten. Op basis van comparatief onderzoek en een korte discussie over de oorlogsvloten van het Rijk na de derde eeuw, kon worden aangetoond dat dat geen probleem hoeft te vormen. Het is meer dan waarschijnlijk dat plunderaars doorgaans werden opgewacht aan de kust en dat slechts van vloten werd gebruikt gemaakt in crisissituaties. In welk geval die vloten veelal moesten gebouwd worden, aangezien het Rijk niet langer in het bezit was van staande oorlogsvloten, zonder dat dat hoeft te betekenen dat Rome niet langer een geducht maritiem tegenstander was. Een dergelijke visie op de forten lost veel op. Het feit dat er geen geschikte havens zijn, is geen probleem meer. Het feit dat het nagenoeg onmogelijk zou zijn om de zee permanent te patrouilleren, is geen probleem meer. Dat er geen aantoonbare signaalposten zijn om een veronderstelde vloot te waarschuwen voor verrassingsaanvallen, is geen probleem meer. Het ontbreken van een vloot kan bovendien een argument zijn om te veronderstellen dat Carausius' commando enkel de Gallische kusten heeft beslagen, aangezien ook hij aanvankelijk nog zelf een vloot in elkaar moest steken.

Het mag dus duidelijk zijn dat het onwaarschijnlijk is dat de forten gebouwd werden als reactie op plunderaars, hoewel het ontbreken van een vloot daar op zich geen goed argument voor is. Dat een vergelijkbaar systeem schijnt te ontbreken aan de Zwarte Zee bevestigt deze visie op de forten. Niettemin zouden de forten, indien nodig, wel een verdedigende functie op zich hebben kunnen nemen. Voor de derde eeuw is dat weinig waarschijnlijk, gezien het gebrek aan literair bewijs, maar voor de vierde eeuw is het mogelijk om aanvallen door plunderaars, en in dit geval ook expliciet door Saksen, te bewijzen. In deze context kan gekeken worden naar de zogenaamde Pictische Oorlogen waar zowel Gildas als Claudius Claudianus over spreken. Met, toegegeven, flink wat alternatieve bronneninterpretatie kan aangetoond worden dat Magnus Maximus in 383 de Saksen uitnodigde in Brittannië om zijn kusten te beschermen tegen andere Saksen. Dit zou in elk geval als voordeel hebben dat de discussie rond kust bezet door en aangevallen door Saksen een non-discussie wordt, hoewel naar analogie met de Gallische kusten een kust 'bezet door Saksen' in mijn ogen de te verkiezen interpretatie vormt. Een tweede voordeel is dat het een context biedt om de naam *Litus Saxonicum* te zien verschijnen in de laat vierde-eeuwse *Notitia*. Bovendien zou de aanwezigheid van Saksen in Brittannië in de late vierde eeuw de immigratie van Saksen in de vroege vijfde eeuw ook vergemakkelijken. Dat heel wat van de kustforten reeds verlaten waren, bewijst echter dat verdedigen niet hun primaire functie was. Een mogelijke uitzondering kan gemaakt worden voor het mogelijk

Carausiaans fort Porchester en voor Pevensey. Ook voor de Gallische fortenreeks kan een militaire functie verondersteld worden.

De *Litus Saxonicum* kan dus (zonder vloot) functioneren tegen plundersaars, zoals de piraterijthese stelt, maar het zou niet haar primaire functie geweest zijn. Als ze al daadwerkelijk tegen plundersaars heeft gefunctioneerd, dan eerder in de late vierde eeuw dan in de derde. Er moet dus nog steeds een primaire functie geïdentificeerd worden voor de forten, daar gaat het volgende hoofdstuk op in.

3. Alternatieve visies op het gebruik van de forten

Nu de piraterijthese kan opzijgezet worden als eerder onwaarschijnlijk, moet ingegaan worden op eventuele alternatieven voor de forten. Ik wil er hier twee aanhalen. Één daarvan, de forten als doorvoerhavens, is reeds door andere auteurs voorgesteld. Een tweede visie kan bekomen worden door de ontstaanscontext van de forten te bekijken. Waarmee bedoeld wordt op de algemene bouwgekte binnen het Rijk op dit moment, alsook op wijzigingen in de militaire structuren.

3.1 De bevoorradingstheorie

In het verleden zijn de forten wel vaker aangeduid als mogelijke doorvoerhavens. Het was in de eerste plaats Cotterill die met dat idee speelde in 1993. Aan de hand van aardewerk zou een bevoorradingroute kunnen geïdentificeerd worden die loopt langs de westkust van Brittannië, langs Caerleon en Chester, naar het noorden. Forten in het binnenland van Wales konden graanbelastingen (*annona*) ontvangen en depots zijn ook gevonden bij het fort Caernarfon. Wellicht voor de opslag van mineralen, die op dit moment nog steeds geëxploiteerd werden in Wales. Dat het leger een rol speelde in exploitatie en logistiek kan volgens hem vrij eenvoudig worden bewezen. We zagen immers reeds in de korte geschiedenis van de *Classis Britannica* dat dit een van haar belangrijkste functies was geweest. Deze westelijke bevoorradingroute bleef waarschijnlijk actief tot ca. 370, terwijl de bevoorradingroute die langs de oostkust liep in belang minderde na het midden van de derde eeuw. Niettemin zijn er in Portchester ook botten van dieren gevonden die wijzen op industriële activiteit en voedselbevoorrading. Hetzelfde kan gezegd worden voor Burgh Castle, waar ook bewerkt gewei werd gevonden, en Brancaster, waar de hoeveelheden mogelijk wijzen op export van vlees, leder, darmen (gebruikt voor artillerie) en wol naar andere locaties. Het is bekend dat er wol geweven werd voor de overheid te Venta, maar of Venta de oude naam is voor Winchester of Caistor is onbekend. Bovendien introduceerde de derde eeuw belasting in natura, waarbij de forten zouden kunnen fungeren als ontvangstdienst van de belastingen. Dit systeem verklaart volgens hem beter de beperkte militaire capaciteiten van de forten en de reden waarom ze zo vroeg werden verlaten. Een reorganisatie door Valentinianus zou er namelijk voor gezorgd hebben dat tegen 370 de westelijke route naar het noorden ophield te bestaan.²⁹⁴

Allen en Fulford zijn het eens met een logistieke functie voor de forten, erop wijzend dat er sporen te vinden zijn van de *Classis Britannica* bij de Muur van Hadrianus. Het is zelfs waarschijnlijk dat ze een rol speelde in haar bouw. Aanvoer vanuit het zuiden naar het noorden lijkt dus een zekerheid. Verder toont ook de aardewerkverspreiding van potten uit Colchester, Black-Burnished categorie twee en Dales Ware de link tussen noord en zuid. Ook verkoolde broodresten aan de Muur uit de late derde of vroege vierde eeuw lijken gemaakt te zijn met graan uit het zuiden of vanuit Gallië. De aanwezigheid

²⁹⁴ Cotterill, "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain," 236-8.

van steenkool uit het noorden in het zuidoosten is een aanwijzing voor wat bevoorradingsschepen terugbrachten. Daarnaast worden ook argumenten aangebracht voor een gelijkaardige relatie tussen het oosten van Brittannië en de Gallische kusten. Dit omwille van een opvallende aanwezigheid van Oost-Gallisch en Rijnlands aardewerk (ca. 235-45) aan de Britse oostkust.²⁹⁵ Verder bewijs voor contact tussen Brittannië en de Rijn- en Scheldemonding is de ontdekking te Colijnsplaat en Domburg van altaren gewijd aan Nehalennia. Daar vinden we koopmannen terug die zichzelf karakteriseren als *negotiatores Britannici*, *negotiatores cretarii Britannici* of *ex provincia Britannia*. Er is zelfs een koopman die zich *negotiator Cantianus et Geserecanus* noemt. Deze was dus actief tussen Boulogne (Gesoracum) en Kent (civitas Cantiacorum).²⁹⁶

Ook Pearson ziet wel wat in deze bevoorradingsthese. Zo zijn er sporen van metaalbewerking in en buiten de forten. Er zijn ook sporen gevonden die wijzen op smederij, houtbewerking, steenbewerking, agricultuur, spinnen, weven en pottenbakkerij. Ook hij wijst op de gewebewerking en op de productie van spelden uit bot op industriële schaal in Portchester. In Caister werd ook schalie gevonden uit Dorset, waarschijnlijk ook voor industriële doeleinden in het kamp. Verder werden ook haken, netgewichten en oesterschelpen gevonden. Dit wijst op een zekere mate van visserij. Ook de vleesindustrie wordt opnieuw aangehaald, maar met nieuw bewijs. Zo lijkt Portchester vooral voor eigen gebruik te hebben geproduceerd, maar elders (Brancaaster, Caister en Burgh Castle) zijn vooral de niet-vleesdragende botten gevonden. Dit wijst op export en de sporen van zoutwinning kunnen daar mee te maken hebben, om het vlees te bewaren. Het gaat zowel om vee als om wild, ter diversificatie van het dieet. In de context daarvan wijst Pearson op de bevoorradingroute die zou kunnen bestaan hebben naar de Rijntroepen. Waarbij de acties van Julianus, zoals beschreven in het bronnenoverzicht, de meest expliciete aanwijzing zijn voor een dergelijke relatie. Ze wordt dan ook door andere auteurs regelmatig aangehaald.²⁹⁷ Ook het Gallisch aardewerk in Brittannië wordt opnieuw aangehaald, maar ook bewijs voor bredere relaties wordt naar voren gebracht. Zo valt er heel wat Eifelaardewerk uit de regio Trier te vinden in de forten van East Anglia. Terwijl amforafragmenten

²⁹⁵ J.R.L. Allen en M.G. Fulford, "Fort Building and Military Supply along Britain's Eastern Channel and North Sea Coasts: The Later Second and Third Centuries," *Britannia* 30 (1999): 177, 179.

²⁹⁶ Koenraad Verboven, "Handelaarsgemeenschappen in de Romeinse wereld: Netwerken, cultusgenootschappen of gilden?" *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (2018): 231; Takashi Hasegawa, "Identités et statuts sociaux des commerçants connus dans les sanctuaires de Nehalennia," in *Sprachen-Schriftkulturen-Identitäten der Antike. Beiträge des XV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, Wien 28. August bis 1. September 2017: Einzelvorträge*, eds. Franziska Beutler en Theresia Pantzer (Wenen: Tyche, 2019), 2; Allen en Fulford, "Fort Building and Military Supply," 179; Casey, *Carausius and Allectus*, 49; Gustav Milne, "Maritime traffic between the Rhine and Roman Britain: a preliminary note," in *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1988*, ed. Sean McGrail (Londen: Council for British Archaeology, 1990), 82-3.

²⁹⁷ Pearson, *The Roman Shore Forts*, 159-61; Casey, *Carausius and Allectus*, 37-8; Wood, "The Channel from the 4th to the 7th centuries AD," 95.

wijzen op wijn uit Noord-Gallië, olijfolie uit Baetica, een visproduct of olijfolie uit Noord-Afrika en wijn uit Egypte. Het meeste late aardewerk in de forten komt echter uit Brittannië zelf.²⁹⁸ Vooral Oxfordshire aardewerk is aanwezig in opvallende concentraties in de forten, enkel steden vertonen hogere concentraties.²⁹⁹

Er is een probleem met veel van deze 'identificaties' van linken tussen Gallië en de Rijn en Brittannië. De *Classis Britannica* verdween in de tweede helft van de derde eeuw en hoewel het aantrekkelijk is om te veronderstellen dat de kustforten haar taken overnamen, is daar geen bewijs voor. Cotterills oostelijke en westelijke bevoorradingsroutes moeten niet per se door een vloot in het bezit van de staat zijn uitgevoerd. Ook hier kunnen de *navicularii* een rol gespeeld hebben. Bovendien is Cotterills redenering op dit punt best vreemd te noemen. Hij verklaart dat de oostelijke bevoorradingsroute in belang mindert na het midden van de derde eeuw terwijl de westerse bleef functioneren tot ca.370. In het verdwijnen van die westelijke route ziet hij dan een reden voor het verval van de zuidoostelijke forten rond diezelfde periode. Het is niet helemaal duidelijk welke link hij precies ziet tussen een reeks forten in het zuidoosten van Brittannië en een bevoorradingsroute in het westen van Brittannië. Allen en Fulford wezen op aardewerkverspreiding, maar geven zelf aan dat de Colchester potten, Black-Burnished categorie twee en Dales Ware allen tweede-eeuws zijn. Ook het aardewerk uit Gallië en het Rijnland stamt van voor de tweede helft van de derde eeuw.³⁰⁰ Ook dat helpt hier dus niet. Wat betreft de handelaars uit Colijnsplaat en Domburg geldt hetzelfde probleem. De daar gevonden altaren dateren van 188 tot 227, ook dit is dus te vroeg om voor de onderzochte periode van belang te zijn.³⁰¹ Wat betreft wijn uit Gallië, deze werd inderdaad via de Rijn naar Brittannië verscheept in de eerste, tweede en vermoedelijk ook nog wat in de derde eeuw, maar niet meer daarna.³⁰² Ook producten uit Baetica verdwijnen uit de archeologie na het midden van de derde eeuw.³⁰³ Dat er, ten slotte, industriële activiteit is in de forten, hoeft ook niet te betekenen dat die forten aan export naar de Rijn deden. Wat zouden ze daar bijvoorbeeld moeten aanvangen met hopen spelden of met bewerkt gewei. En waarom zouden ze aardewerk laten overkomen als er lokaal aardewerk kan gebruikt worden? Of wat zouden ze er doen met schalieproducten uit Dorset? Er is ook geen reden om te

²⁹⁸ Pearson, *The Roman Shore Forts*, 161-3; Esmonde Cleary, *The Roman West*, 321-2.

²⁹⁹ Esmonde Cleary, *The Ending of Roman Britain*, 90.

³⁰⁰ Allen en Fulford, "Fort Building and Military Supply," 177.

³⁰¹ Jasper de Bruin, "Connectivity in the south-western part of the Netherlands during the Roman period (AD 0-350)," In *Analecta Praehistorica Leiden 43/44: The end of our fifth decade*, eds. Corrie Bakels en Hans Kamermans (Leiden: Leiden University, 2012), 145.

³⁰² D.P.S. Peacock, "The Rhine and the problem of Gaulish wine in Roman Britain," in *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, eds. Joan du Plat Taylor en Henry Cleere (Londen: The Council for British Archaeology, 1978), 51.

³⁰³ Cesar Carreras Monfort, "Britannia and the imports of Baetican and Lusitanian amphorae," *Journal of Iberian archaeology* 0 (1998): 165-6.

veronderstellen dat de Rijnstroepen afhankelijk zouden zijn van Britse houtbewerking of steenbewerking. De vleesproductie in de forten zal wellicht eerder voor export naar de rest van de kustforten geweest zijn. Cunliffe's interpretatie van de industriële activiteit te Portchester doet hem zelfs eerder denken aan een periode van burgerbezetting. Sporen van vrouwen en kinderen zijn er ook gevonden en dus hoeft de site zelfs niet exclusief militair in karakter te zijn geweest volgens Cunliffe, hoewel soldaten in deze periode vaak gewoon vergezeld werden door hun gezinnen.³⁰⁴ Ook in omgekeerde richting kunnen we ons afvragen of de aanwezigheid van Gallisch en Rijnlands aardewerk in de Britse forten moet duiden op directe bevoorradingslinks, of dat dit aardewerk in de forten terecht kwam via Britse commerciële links waar het aardewerk in was terechtgekomen. Waarbij de forten dus niet de primaire ontvanger van het aardewerk zouden zijn.³⁰⁵

Dit alles wil echter niet zeggen dat er helemaal geen uitwisseling meer was binnen Brittannië of tussen Brittannië en het continent. De verkoolde broodresten die werden aangehaald zijn wel een mooi voorbeeld van dergelijke links. Ander bewijsmateriaal voor een bevoorradingsconnectie tussen het noorden en zuiden zijn de graanpakhuizen aan de Muur van Hadrianus te Housesteads en South Shields. Beiden werden zeker nog tot de late vierde eeuw gebruikt en analyse van graanresten uit South Shields toont aan dat het van lokale oorsprong was maar dat er ook import was.³⁰⁶ Verder blijft er zuidelijk aardewerk haar weg vinden naar de Muur tot in de late vierde eeuw.³⁰⁷ Ook voor een link met het continent is er nog bewijs om een connectie aan te tonen. Zo zijn in Laat-Romeins Brittannië drie belangrijke geïmporteerde aardewerktypes te vinden. Afkomstig uit de Argonne regio in Noord-Frankrijk, uit het Eifelgebied en uit de streek tussen de Loire en Gironde. Iets zeldzamer zijn nog twee aardewerktypes uit de Rijnregio en een type uit Noord-Afrika. In omgekeerde richting wordt aardewerk uit Oxfordshire en het Black-Burnished type aardewerk uit zuidoost Dorset ook gevonden op het continent. De opmerking moet wel gemaakt worden dat de hoeveelheden geïmporteerd aardewerk op Britse sites beperkt is en dat het overgrote deel van de sites zelfs geen geïmporteerd aardewerk bevat.³⁰⁸ Verder is er, gelijkaardig met Housesteads en South Shields, op het continent Brittenburg te vinden. Dit fort stond er al sinds de eerste eeuw en bleef met zekerheid functioneren tot de derde. Vierde-eeuwse vondsten zijn er niet gedaan, maar dat kan aan erosie liggen, de jongste

³⁰⁴ Cunliffe, "Some problems and misconceptions," 5.

³⁰⁵ S.N., *Brancaaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results*, 37.

³⁰⁶ Conor Whately, "Organisation and Life in the Late Roman Military: A Bibliographic Essay," in *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. Alexander Sarantis en Neil Christie (Leiden: Brill, 2013), 213-4.

³⁰⁷ Higham en Ryan, *The Anglo-Saxon World*, 38.

³⁰⁸ Michael Fulford, "The interpretation of Britain's late Roman trade: the scope of medieval historical and archaeological analogy," in *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, eds. Joan du Plat Taylor en Henry Cleere (Londen: The Council for British Archaeology, 1978), 59-60, 63-4.

lagen zijn dan immers als eerste weg. De laatste bouwfase van het fort heeft de typische vorm die reeds in deze paper werd beschreven, met bastions, en dus kan een latere bezettingsdatum van het fort zeker aangenomen worden, hoewel niet iedereen het daarmee eens is. De functie die het zou vervuld hebben in de vierde eeuw, als ze inderdaad nog bezet was, is dan ook minder duidelijk. Dit fort bevat ook graansilo's, zij het een stuk kleiner dan bijvoorbeeld South Shields, en zal waarschijnlijk een haven gehad hebben. Het ligt ook niet zo ver weg van Brittannië en zal wellicht in het verleden verbonden geweest zijn met de Rijn. Op basis van Julianus' graantransporten, die reeds in het bronnenoverzicht werden aangehaald en waar later dieper op wordt ingegaan, wordt wel eens verondersteld dat de Brittenburg die graantransporten zou ontvangen, overplaatsen op kleinere schepen en zo naar de Rijn troepen zou brengen.³⁰⁹

Verder staat het ook vast dat zowel de Muur van Hadrianus als de Rijn regio enige ondersteuning kon gebruiken. Eerder in deze paper werd al ingegaan op overstromingsproblemen in Brittannië vanaf de vroege derde eeuw. Het leidde er onder andere toe dat de agricultuur in Somerset achteruitging en in de vierde eeuw werd vervangen door een industriële economie gebouwd op zoutwinning, aardewerkproductie en metaalbewerking. Het is ook in de Severische periode dat graanopslagplaatsen verschijnen aan de Muur van Hadrianus, wat er op wijst dat lokale productie ontoereikend was geworden. Nu is de Hooglandzone sowieso al niet zeer geschikt voor agricultuur, maar klimaatverandering in de late oudheid werd een ramp voor de Muur. De enige logische plaats van waaruit de Muur kon ondersteund worden, is natuurlijk het zuiden van Brittannië. Dit zorgde dus voor een extra druk op de Laaglandzone, die zélf al te lijden had onder de klimaatsverandering.³¹⁰ Wat betreft de noordelijke Rijnzone, kon deze bevoorraad worden vanuit de rijke Löss/Limburgse klei regio, waar ook heel wat villa's te vinden zijn. Meer naar het noordwesten is lang verondersteld dat de lokale bevolking geen surplus kon produceren. We vinden er namelijk niet de villa's die we associëren met surplusproductie, maar houten woonstalhuizen. Recent is echter gebleken dat ook zij daartoe in staat waren. Zolang we aannemen dat slechts de helft van het graan dat de Rijn troepen consumeerden van lokale afkomst was, is het mogelijk dat de lokale bevolking in die behoefte kon voorzien. Vlees konden ze waarschijnlijk echter niet leveren. Import zou dus sowieso nodig zijn om de Rijn te onderhouden. Voor zowel villa's als woonstalhuizen geldt bovendien dat de situatie veranderde in de derde eeuw.³¹¹

³⁰⁹ Tünde Kaszab-Olschewski en Gerald Volker Grimm, "Überlegungen zur Brittenburg," *Bonner Jahrbücher* 214 (2015): 43, 62, 64-7; Elton, "Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius," 666; Dhaeze, "The military occupation along the coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior," 1235.

³¹⁰ Jones, *The End of Roman Britain*, 201-2, 213, 215-6, 224.

³¹¹ Maaike Groot, Laura I. Kooistra, Stijn Heeren en W.K. Vos, "Surplus production for the market? The agrarian economy in the non-villa landscapes of Germania Inferior," *Journal of Roman Archaeology* 22 (2009): 231, 247-51; Laura I. Kooistra, Marieke van Dinter, Monica K. Dütting, Pauline van Rijn en Chiara Cavallo, "Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman Army? Part 1: The archaeological and historical

Het grootste deel van de nederzettingen in het hinterland van de Rijn grens in Nederland was verlaten rond het jaar 240. De meeste rurale sites al kort na 225 terwijl de haven van Voorburg toeslibde in de periode na 230. De uitzondering op deze trend is Naaldwijk, dat wellicht als haven voor Voorburg begon te functioneren of wellicht was het een basis voor de *Classis Germanica*. Zowel Naaldwijk als Voorburg bleef ingeschakeld in een bovenregionaal netwerk tot ca. 300.³¹² Het verlaten van de nederzettingen mag echter niet gelijkgesteld worden aan het verlaten van het gebied. De velden werden gewoon verder gecultiveerd, wellicht door mensen die leefden in centrale plaatsen. Als de opbrengsten al wat lager lagen, dan was dat niet meteen een probleem. In 260 was een groot stuk gebied voorbij de Rijn immers opgegeven en de bevolkingsaantallen waren ook in haar totaal achteruitgegaan. Bovendien zouden enkele villa's die wel bezet bleven bijzonder rijk worden in deze periode. Daarnaast komt er in de loop van de vierde eeuw opnieuw een stijging in de informelere landelijke bewoning.³¹³ Reeds in III.2.2.4 werd aangehaald dat er een langzame ommekeer aan het komen is van de veelal fatalistische schetsen van de derde eeuw. Het is ook belangrijk te beseffen dat de achteruitgang van villa's, maar niet van landbouwproductie, in het noorden van Gallië een opvallende uitzondering is. In Zuid- en Centraal-Gallië waren het net de kleinere sites die verdwenen terwijl de villa's bezet bleven. Opvallend, aangezien net Noord-Gallië een rijke agricultuur heeft. Wel is het zo dat er clusters van villa's bleven functioneren in de omgeving van Trier en Keulen. Dat is natuurlijk niet toevallig, gezien de aanwezigheid van het keizerlijk hof in Trier. Vermoedelijk heeft het iets te maken met de Rijninvallen die zorgden voor andere economische, culturele en sociale waarden. Later in deze scriptie wordt hier nog op teruggekomen.³¹⁴

Nu duidelijk is gemaakt dat zowel de Muur van Hadrianus als de Rijn grens hulp konden gebruiken, zelfs zonder al te fatalistisch naar de toestand van de Rijn grens te kijken, moet nog de vraag beantwoord worden of het aannemelijk is om Zuid-Brittannië en de *Litus Saxonicum* in het bijzonder een dergelijke rol toe te bedelen? In die discussie zijn vooral de bronfragmenten van belang die het hebben over Julianus' graantransporten naar de Rijn. Julianus beweert in de context van graanbevoorrading voor zijn troepen 400 schepen te hebben gebouwd ter aanvulling van een reeds bestaande 200 schepen. Dat er reeds een dergelijke hoeveelheid schepen beschikbaar was, impliceert een druk verkeer tussen Brittannië en de Rijn grens. Aangezien beiden in het bezit zijn van reeksen forten, is een relatie niet

framework," *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4, nr. 2 (2013): 6, 15, 18-9; Marieke van Dinter, Laura I. Kooistra, Monica K. Dütting, Pauline van Rijn en Chiara Cavallo, "Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman Army? Part 2: Modelling the carrying capacity using archaeological, palaeo-ecological and geomorphological data," *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5, nr. 1 (2014): 26-7, 32.

³¹² de Bruin, "Connectivity in the south-western part of the Netherlands," 153-5.

³¹³ Michaela Konrad, "Crisis research in a civil context," in *The Oxford Handbook of the Archaeology of Roman Germany*, eds. Simon James en Stefan Krmnicek (Oxford: Oxford University Press, 2020), 397-400; Esmonde Cleary, *The Roman West*, 260, 278.

³¹⁴ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 94-5, 284-8, 260; Halsall, *Barbarian Migrations*, 83.

onmogelijk. Er zijn echter enkele problemen met deze passage. Hedendaagse auteurs die de passage gebruiken als bewijs voor een bevoorradingssader lijken ervan uit te gaan dat het om een herstelling van die bevoorradingssader gaat. Het zijn echter, zoals reeds aangehaald in het bronnenoverzicht, enkel Ammianus Marcellinus en Libanus die impliceren dat dergelijke bevoorrading reeds in het verleden plaatsvond. In het bronnenoverzicht zagen we ook dat het 'herstel' van deze graantransporten plaatsvond in de context van een campagne tegen Germanen die ook steden vernield hadden. Het is dus helemaal niet uitgesloten, zoals ook Jones stelt, dat dit graantransport slechts een noodoplossing was.³¹⁵ Ook Mattingly stelt dat het moeilijk is om deze passage te interpreteren, aangezien we niet weten hoe regelmatig dit gebeurde en of het altijd in dergelijke hoeveelheden gebeurde. Wel ziet hij er een duidelijk bewijs in voor significante surplusproductie in Brittannië.³¹⁶ Er moeten hier dus eigenlijk twee vragen gesteld worden. In de eerste plaats: is het mogelijk dat Zuid-Brittannië zowel de Muur van Hadrianus, haar eigen *Litus Saxonicum*, steden zoals Londen en Canterbury als de noordelijke Rijn grens bevoorradde? In de tweede plaats: als dat mogelijk zou blijken, zijn de forten daar dan het geschikte vehikel voor?

3.1.1 De productiemogelijkheden van Zuid-Brittannië

Wat betreft de productie van Zuid-Brittannië is er helaas niet veel duidelijkheid over haar vermogen om surplus te creëren. Tot recent was het immers bijzonder moeilijk om een beeld te schetsen van het Romano-Britse platteland. Slechts in de afgelopen jaren is daar enige vooruitgang in gekomen, wat verklaart waarom de argumentatie voor de bevoorradingsthese tot op heden zo speculatief is gebleven. Het is al langer gekend dat de crisis van de derde eeuw niet erg zwaar huishield in Brittannië. Bijgevolg, zo stelt Casey, zal de landbouw er nog prima verlopen hebben. Er waren geen invallen en geen opstanden van *Bagaudae*. Hij stelt zelfs dat het eiland zelfvoorzienend was geworden, aangezien er na de derde eeuw geen import uit de mediterrane wereld meer wordt gevonden in Brittannië. Aangezien er in de loop van de derde eeuw wel troepen zouden verwijderd zijn uit Brittannië om elders te gaan vechten, zou Brittannië volgens hem daardoor zelfs surplus hebben geproduceerd. Mattingly is diezelfde mening toegedaan. Het te onderhouden troepenbestand was immers kleiner geworden. Zij zien dus zeker mogelijkheden voor export.³¹⁷ Casey gaat echter totaal niet in op de klimatologische

³¹⁵ Jones, *The End of Roman Britain*, 215.

³¹⁶ Mattingly, *An Imperial Possession: Britain In the Roman Empire*, 505, 514, 519.

³¹⁷ Casey, *Carausius and Allectus*, 32-3, 37-8; Halsall, *Barbarian Migrations*, 73; Mattingly, *An Imperial Possession: Britain In the Roman Empire*, 501; Michael Walsh, "Roman Maritime Activities Around Britain: What is the evidence and how might it be enhanced?" in *TRAC 99: Proceedings of the Ninth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, eds. G. Fincham, G. Harrison, R. Rodgers Holland en L. Revell (Oxford: Oxbow Books, 1999), 55; Higham en Ryan, *The Anglo-Saxon World*, 33.

omstandigheden die Jones aanhaalde en die reeds besproken werden. Jones gelooft dan ook niet in een significant surplus.³¹⁸

Onderzoek dat gepubliceerd werd in 2017 poogt wat helderheid te brengen in het rurale leven van Romeins Brittannië. Zij stellen dat we sporen van landbouw kunnen terugvinden over heel Brittannië, maar dat het met name de centrale gordel (waarmee verwezen wordt naar de regio tussen de Wash en het Bristol Channel) en het zuiden is dat zich bezighield met de intensieve productie van graan. De onderzoekers beschouwden de aanwezigheid van graandrogers als een goede indicatie voor de schaal van de lokale productie. Het is op basis van deze drogers dat de significante productie van graan voor de centrale gordel en het zuiden wordt verondersteld, met specifieke clusters in de Wessex 'chalk downlands', de kustvlakten van Sussex, de valleien van de bovenloop van de Thames en Cotswolds en van de rivieren de Nene en de Ouse alsook in de randgebieden van Romeins Londen. De meeste graandrogers stammen uit de derde en vierde eeuw en de creatie van surplus zou dan dus in deze periode moeten gezien worden. Dat komt overeen met het verdwijnen van continentale import na dit punt. Doorheen de vierde eeuw zakte de hoeveelheid graandrogers in het noorden en noordoosten, dat komt overeen met de klimatologische problemen die Jones aanhaalde. Wellicht is dat ook de reden dat de Yorkshire signaalposten gebouwd werden ca.380. Die zouden een rol kunnen gespeeld hebben in aanvoer vanuit het zuiden, of wellicht tegen maritieme aanvallen vanuit het noorden na de *Barbarica Conspiratio*. Ook in de centrale gordel is er sprake van een daling voor deze periode, maar ze is minder sterk. In het zuiden was er echter een stijging van het aantal graandrogers, die eigenlijk voornamelijk plaatsvond in het westen van de regio, weg van de kustforten dus. De onderzoekers zijn er dus van overtuigd dat honderden tot wel duizenden landbouwnederzettingen in de Laat-Romeinse periode ertoe in staat waren om hoeveelheden te produceren die boven hun eigen behoeften lagen en zien de start van deze trend reeds beginnen in de tweede eeuw. Ze trekken dezelfde conclusie uit de groeiende hoeveelheden molenstenen, vooral vanaf de derde eeuw. Shaffrey ziet daarin echter veeleer een groei in de moutproductie om ale te brouwen. Verder stellen ze, naar analogie met Casey en Mattingly, dat Brittannië in de derde en vierde eeuw niet langer graanimport ontving, waar dat in de voorgaande eeuwen wel nog het geval was geweest. En dus wijzen ook zij op de mogelijkheid dat er nu zelfs graan in omgekeerde richting kon geëxporteerd worden naar het continent. Hoewel zij zich voor die claim opnieuw baseren op Julianus' graantransporten, terwijl reeds werd aangehaald dat

³¹⁸ Jones, *The End of Roman Britain*, 200-2, 215.

gesteld kan worden dat dit een uitzonderlijke maatregel was. Ook stellen ze dat de forten aan de Muur in sterke mate afhankelijk zouden geweest zijn van import uit andere delen van Brittannië.³¹⁹

Diezelfde onderzoekers hebben ook gekeken naar de veeteelt tendensen in Romeins-Brittannië en stellen dat het vlees voor de Muur van Hadrianus daar mogelijk kwam door er vee uit het zuiden van Schotland naartoe te drijven, naast lokale productie die wellicht ook toereikend kon zijn. Ze zien echter geen reden om aanvoer vanuit het zuiden van Engeland niet te overwegen. Naast het drijven van vee naar de sites, is het ook aantoonbaar dat reeds verwerkt vlees ook werd aangebracht.³²⁰ Gezien de vastgestelde vleesproductie in de kustforten, is export richting de Muur dus niet uitgesloten. Wat de onderzoekers ook opviel, is een gebrek aan opslagcapaciteiten in de landbouwnederzettingen in het zuiden. De implicatie zou zijn dat hun producten, of ten minste een deel ervan, geïnd werden door de staat als belasting of door hun landheer als huur en dus niet op de vrije markt terechtkwamen. De meest waarschijnlijke ontvangers van landbouw surplus zien ze in de legers in het noorden en westen, Londen en andere grote steden in het zuiden. Ze stellen ook dat de voornaamste transportroutes voor zowel vlees als graan via de wegen zou zijn, hoewel verschepping richting de Muur van Hadrianus niet uitgesloten is.³²¹

Het blijft natuurlijk volstrekt onmogelijk om absolute cijfers te plakken op de Britse productie en bijgevolg is het moeilijk in te schatten net hoe groot het surplus zou zijn. Niettemin kunnen we onszelf enkele vragen stellen. Als Brittannië doorheen de eerste en tweede eeuw zelf afhankelijk was van import, kunnen we dan veronderstellen dat hun surplusproductie in de derde en vierde eeuw dermate groot was dat het het eiland niet enkel zelfvoorzienend maakte, maar ook in staat tot export? Zelf geloof ik dat dat wel een heel plotse situatiewerschuiving zou zijn. Zeker als we in rekenschap nemen dat het zuiden van Engeland in toenemende mate de Muur van Hadrianus zou moeten bevoorraden door de klimaatverandering, naast haar eigen grote steden en militaire aanwezigheid. Bovendien toont

³¹⁹ Lisa Lodwick en Tom Brindle, "Arable farming, plant foods and resources," in *New visions of the countryside of Roman Britain Volume 2: The rural economy of Roman Britain*, eds. Martyn Allen, Lisa Lodwick, Tom Brindle, Michael Fulford en Alexander Smith (Londen: The Society for the Promotion of Roman Studies, 2017), 12, 55, 58-9, 82-4. Martyn Allen en Lisa Lodwick, "Agricultural strategies in Roman Britain," in *New visions of the countryside of Roman Britain Volume 2: The rural economy of Roman Britain*, eds. Martyn Allen, Lisa Lodwick, Tom Brindle, Michael Fulford en Alexander Smith (Londen: The Society for the Promotion of Roman Studies, 2017), 144, 173; Ruth Shaffrey, "Intensive Milling Practices in the Romano-British Landscape of Southern England: Using Newly Established Criteria for Distinguishing Millstones from Rotary Querns," *Britannia* 46 (2015): 73; Gill Campbell, "Market Forces – A Discussion of Crop Husbandry, Horticulture and Trade in Plant Resources in Southern England," in *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, ed. David Bird (Oxford: Oxbow Books, 2017), 139.

³²⁰ Martyn Allen, "Pastoral farming," in *New visions of the countryside of Roman Britain Volume 2: The rural economy of Roman Britain*, eds. Martyn Allen, Lisa Lodwick, Tom Brindle, Michael Fulford en Alexander Smith (Londen: The Society for the Promotion of Roman Studies, 2017), 98, 140.

³²¹ Allen en Lodwick, "Agricultural strategies in Roman Britain," 173-5.

de *Notitia Dignitatum* grote hoeveelheden troepen tussen Loire en Rijn en het lijkt dus onwaarschijnlijk dat in die regio's geen grote hoeveelheden graan werden geproduceerd die naar de Rijn konden worden gebracht. Dat die volledige regio op Brits graan zou steunen is immers onmogelijk.³²² Waar de Muur geen andere alternatieven had voor import, kan de Rijn bovendien wel elders aan graan raken. Daar vallen wellicht ook concrete voorbeelden voor te geven. Tijdens de overgang van de derde naar de vierde eeuw, verschenen dikke muren rond de steden Léon, Astorga, Braga en aan het schiereiland van Gijón in Spanje. In Gallië werden deze aangevuld door de clusters Bayonne en Dax. Waarschijnlijk werd hier dus een *annona*-route versterkt die een vruchtbare regio met veel graan en veeteelt in Spanje verbond met Bordeaux. Hier konden die producten de zee op en zo naar het noorden gebracht worden.³²³ Bovendien is er ook een enorme graanopslagplaats te vinden te Trier. Whately stelt dat het hoogstwaarschijnlijk is dat campagnes aan de Rijn onder andere uit Trier haar voorraden konden halen.³²⁴ Zelf zie ik geen reden om te stellen dat dat enkel voor campagnes het geval zou zijn, een regelmatige aanvoer vanuit een verzamelcentrum in Trier lijkt niet onmogelijk. Wat het geval ook moge zijn, het is duidelijk dat Britse surplus in de eerste plaats naar de Muur zouden zijn gegaan en pas in de tweede plaats naar de Rijn, aangenomen dat er zo veel surplus was dat ze daartoe in staat waren op regelmatige basis. Het enige bewijs dat daar immers telkens opnieuw voor geboden wordt is de actie van Julianus en zelfs die bron is, zoals gezien, niet duidelijk over de gebeurtenis. Aangezien de Rijnbevoorrading dus moeilijk aan te tonen is, geven we de situatie even het voordeel van de twijfel om na te gaan of de *Litus Saxonicum* überhaupt op de meest logische plaats ligt voor dergelijke transporten. Dezelfde vraag geldt voor transport naar de Muur van Hadrianus.

3.1.2 De *Litus Saxonicum* als doorvoerhavens?

Reeds in het verleden zijn er al vragen gesteld met betrekking tot de functionaliteit van de forten voor een veronderstelde bevoorrading richting de Rijn of de Muur. Zo hebben zowel Allen en Fulford als Pearson de opmerking gemaakt dat er in de omgeving van de *Litus Saxonicum* niet echt villa's zijn om de veronderstelde exportproducten ook te produceren.³²⁵ Esmonde Cleary plaatst de villazone in de huidige graafschappen van Dorset, Hampshire, Sussex, Wiltshire, Somerset, Gloucestershire (specifiek de Cotswolds), Oxfordshire, Northamptonshire en Lincolnshire.³²⁶ Dat komt zowat overeen met wat eerder de 'centrale gordel' genoemd werd. Op het zuidelijke Hampshire en Sussex na ligt er inderdaad in geen van die graafschappen een kustfort. Met nog de bijkomende eigenaardigheid dat Hampshire enkel Portchester bevat, waarvan we intussen al weten dat het slechts met tussenpozen bezet was,

³²² Esmonde Cleary, *The Roman West*, 93.

³²³ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 128-9.

³²⁴ Whately, "Organisation and Life in the Late Roman Military," 212-3.

³²⁵ Pearson, "Piracy in Late Roman Britain," 349; Allen en Fulford, "Fort Building and Military Supply," 179.

³²⁶ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 256.

terwijl Sussex enkel Pevensey bevat. Bovendien zijn dit ook de ‘recentste’ twee uit het systeem. We kunnen dus aannemen dat de aanwezigheid van villa’s die zouden moeten beschermd worden uitgesloten is voor de forten, maar het roept ook vragen op met betrekking tot het gebruik van de forten voor de Rijnbevoorrading. De twee forten die er het best voor gesitueerd lijken, zijn immers de laatste twee om aan het systeem te worden toegevoegd, wat erg eigenaardig zou zijn als dit het doel van de fortenreeks is. Aan de overkant van het Kanaal zien we een heel andere situatie, daar zijn de ‘forten’ immers in vele gevallen versterkte steden. Die zijn dus op zichzelf het beschermen waard, terwijl er voor de Britse kustforten kennelijk geen te beschermen hinterland te vinden is.³²⁷ Het is natuurlijk niet zo dat er in de regio van de *Litus Saxonicum* verder helemaal geen villa’s te vinden zijn. Tomalin voerde een uitgebreid onderzoek naar de kustvilla’s van Zuid-Brittannië en hoewel het zeker niet gaat om grote aantallen, hij identificeerde er 124, zijn er toch enkele onder hen die extra aandacht verdienen. Zo blijkt dat een aantal villa’s waarschijnlijk uitgebreide maritieme connecties hadden. Bruikbare natuurlijke havens zijn te vinden aan de villa’s te Folkestone, Eastbourne, Weymouth, Honeyditches, Southwick, Fishbourne, Langstone, Brading, Newport en Northwood en het is niet onwaarschijnlijk om een belangrijke rol te veronderstellen voor deze villa’s in de verbinding van Brittannië met het continent, zo stelt hij. Net zoals zo veel villa’s echter, beginnen ook zij achteruit te gaan vanaf de late derde eeuw. Tomalin schrijft dat toe aan plunderaars, met de voorgaande analyses in het achterhoofd zou ik eerder economische redenen of zelfs een mentaliteitswijziging als oorzaak zien (zie V.3.2).³²⁸ Deze achteruitgang is echter in tegenspraak met wat andere auteurs verklaren. We zagen reeds dat Brittannië doorgaans gekarakteriseerd wordt als een provincie die de derde eeuw zonder noemenswaardige crisissen wist te doorstaan. Esmonde Cleary verklaart dan ook dat de vierde eeuw net een bloeiperiode werd voor villa’s in Zuid-Brittannië.³²⁹ Voor hem is er dus geen sprake van achteruitgang. Allen en Lodwick gaan uit van een achteruitgang van het aantal nederzettingen in het zuidoosten van Engeland in de derde en vierde eeuw, maar wel een groei in het aantal villa’s. Deels omdat veel nederzettingen de villastijl overnamen.³³⁰

Een studie die specifiek de graafschappen Kent, Surrey en Sussex behandelt, brengt hier duidelijkheid. Het blijkt dat de vermindering van het aantal landbouwnederzettingen in deze graafschappen, alsook in Essex, reeds begon halverwege de tweede eeuw, waar dit voor de rest van het zuiden pas voor de tweede helft van de vierde eeuw zou zijn en zelfs dan minder extreem. Ze wijzen er echter ook op dat de villa’s in Kent en Sussex (voor Surrey is er niet genoeg materiaal) het wel een stuk langer uithielden,

³²⁷ Cottrell, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 6.

³²⁸ David Tomalin, “Coastal villas, maritime villas; a perspective from Southern Britain,” *Journal of Maritime Archaeology* 1 (2006): 54, 56.

³²⁹ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 256.

³³⁰ Allen en Lodwick, “Agricultural strategies in Roman Britain,” 156.

met uitzondering dan van de kustvilla's van Sussex.³³¹ Er is hier dus geen contradictie, er was inderdaad een vermindering van de landbouwnederzettingen, maar de villa's bleven veelal staan, met uitzondering van die aan de kust. Het is bijzonder aantrekkelijk om hier opnieuw terecht te komen bij de piraterijdiscussie. Maar de auteur haalt zelf aan dat het bouwen van de forten geen enkel verschil heeft gemaakt in deze evolutie, die gewoon bleef verder lopen.³³² Niettemin wordt ook hier, net zoals eerder bij Esmonde Cleary, de opmerking gemaakt dat het verlaten van nederzettingen niet steeds eenduidig te interpreteren valt. Esmonde Cleary wees erop dat het eveneens verlaten hinterland van de noordelijke Rijn grens wel in gebruik lijkt te zijn gebleven voor landbouw. Gelijkaardig stelt Booth dat het voor Kent (het graafschap waar hij op focust) moeilijk te zeggen is of de bevolking echt achteruitging, of zich verplaatste naar kernen of villa's om daar te gaan werken. Verder is het ook zo dat villa's archeologisch makkelijker te herkennen zijn, dat we dus andere nederzettingen over het hoofd zien is niet uitgesloten.³³³ Lodwick beschouwt Kent en de zogenaamde West Anglian Plane, beiden te beschouwen als hinterland van de *Litus Saxonicum*, als regio's met een actieve landbouw. Waarbij Kent en de Sussex kustvlakten bovendien beschouwd worden als regio's waar landbouwproductie op grote schaal gebeurde.³³⁴ Er kan dus verondersteld worden dat de landbouw in de regio niet verwaarloosbaar zou zijn geworden. Ondanks de achteruitgang van het aantal nederzettingen. Of ze danig groot zou zijn om de Rijn te bevoorraden, is echter een heel andere vraag en lijkt niet zeer waarschijnlijk.

We kunnen ons bijgevolg de vraag stellen of het eigenlijk een valabel argument is dat de forten niet meteen aansluiten aan de villazone. Van de beschreven villagraafschappen liggen immers enkel Dorset, Hampshire en Sussex aan de zuidkust. Als er dus producten vanuit die villazone naar het Rijngebied moeten, dan zouden ze toch in de eerste plaats naar havens aan de zuidoostkust moeten gebracht worden om die oversteek te maken? Het spreekt vanzelf dat je een doorvoerhaven nu eenmaal niet in bijvoorbeeld Oxfordshire kunt plaatsen. Eventueel zou nog gebruik kunnen gemaakt worden van het Bristolkanaal, Rippon identificeerde verschillende mogelijke havenplaatsen daar, hoewel enkel Crandon Bridge significante opgravingen heeft gekend. De site werd door hem bevestigd als een mogelijke havenplaats, die naar alle waarschijnlijkheid bezet was van het midden van de

³³¹ Michael Fulford en Martyn Allen, "Introduction: Population and the Dynamics of Change in Roman South-Eastern England," in *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, ed. David Bird (Oxford: Oxbow Books, 2017), 9, 12-3; Paul Booth, "Kent Roman Rural Settlement," in *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, ed. David Bird (Oxford: Oxbow Books, 2017), 76; David Rudling, "Rural Settlement in Roman Sussex," in *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, ed. David Bird (Oxford: Oxbow Books, 2017), 103.

³³² Fulford en Allen, "Introduction," 12.

³³³ Booth, "Kent Roman Rural Settlement," 78.

³³⁴ Lodwick en Brindle, "Arable farming, plant foods and resources," 22-3, 26-8, 36.

Flavische periode tot halverwege de vierde eeuw. De locatie van Crandon Bridge doet vermoeden dat ze een bevoorradingshaven was die zuidoost Dorset, regio Poole Harbour, verbond met het Welshe fort Caerleon.³³⁵ Om de havens aan de Rijn te bereiken, zouden schepen vertrekkend vanuit deze regio natuurlijk wel rond Cornwall moeten varen. Andere mogelijke zuidelijke havenplaatsen die hij aanhaalt liggen allen in de reeds aangehaalde villazone (met Fingringhoe in Essex als mogelijke uitzondering).³³⁶ Het is verder niet voor de hand liggend om de Britse havens te identificeren. Cleere wijst enkel op Dover als een significante zuidelijke militaire haven.³³⁷ Het lijkt er dus op dat, als de staat goederen wou laten vertrekken uit Zuidoost-Engeland om de Rijn te bereiken, zij daarvoor nog havens zou moeten voorzien. Dat is zeker het geval eens de aangehaalde kustvilla's verlaten werden in de derde eeuw. De kustforten zijn echter, op Dover na, moeilijk te identificeren als dergelijke havens gezien het ontbreken van significante haveninfrastructuur. Hoewel bij Burgh Castle wel ankers werden gevonden, wat het voor anker liggen van grotere schepen en het laden door kleinere niet uitsluit.³³⁸ Een dergelijke manier van werken zou aanvaardbaar zijn voor een eenmalige crisissituatie, maar voor regelmatige aanvoer zouden we toch echte havens verwachten. Dat grote koopvaardischepen zelf zouden kunnen aanleggen in de forten, met uitzondering van Dover, is dan ook weinig waarschijnlijk.³³⁹ Ten slotte kunnen we ons afvragen waarom je, als ze toch daarvoor zouden gediend hebben, elf forten nodig zou hebben voor deze opdracht. Wellicht om er een te hebben voor de exploitatie van elk hinterland, maar dan liggen Reculver, Richborough, Dover en Lympne zinloos dicht op elkaar. Dit terwijl er in de eigenlijke villazone enkel Portchester en Pevensey liggen, een eigenaardigheid die reeds behandeld werd. Bovendien is het ook vreemd dat forten die zouden dienen voor de Rijnbevoorrading in de loop van de vierde eeuw verlaten werden, terwijl de druk op de Rijn bepaald niet verminderde in de vierde eeuw.

Het is echter moeilijk om veel alternatieven te vinden voor havens op de zuidoostkust. Waardoor we ons de vraag kunnen stellen of graantransport ook vanuit andere delen van de Britse kust zouden kunnen vertrekken. Vertrek vanaf het zuidoosten mag dan wel de kortste zeeroute zijn, vertrek vanuit een haven aan de villazone zou een eerste etappe over land richting zuidoosten kunnen uitsluiten. Iets wat in sommige gevallen sowieso al moeilijk zou zijn, aangezien reeds werd aangehaald dat enkele van de forten van de *Litus Saxonicum* niet zeer goed zijn aangesloten op het wegennetwerk. Niettemin is een dergelijke landroute, gezien de grote hoeveelheden Oxfordshire aardewerk in de forten, niet

³³⁵ Stephen Rippon, "Coastal Trade in Roman Britain: the Investigation of Crandon Bridge, Somerset, a Romano-British Trans-shipment Port beside the Severn Estuary," *Britannia* 39 (2008): 89, 93, 104, 113, 133-4, 13.

³³⁶ Rippon, "Coastal Trade in Roman Britain: the Investigation of Crandon Bridge," 86.

³³⁷ Cleere, "Roman harbours in Britain south of Hadrian's Wall," 38.

³³⁸ Pearson, *The Roman shore forts*, 108.

³³⁹ Pearson, *The Roman shore forts*, 122-4.

uitgesloten.³⁴⁰ Het bestaan van een link hoeft echter niet te betekenen dat er grote hoeveelheden graan verplaatst werden. Als we zouden uitgaan van havens die niet aan de zuidoostkust liggen, hoeven langere vaarafstanden trouwens geen probleem te vormen. We zagen reeds dat er in het verleden olijfolie vanuit Spanje toekwam in Brittannië, en dat klaarblijkelijk ook Spaans graan verscheept werd vanuit Bordeaux, de enige logische bestemming daarvoor zouden gebieden verder naar het noorden zijn, op zich ook geen kleine afstanden. We kunnen ons bovendien ook afvragen of het nodig is om het gebruik van militaire havens te veronderstellen voor de aanvoer. Wat zijn de redenen om de civiele havens buiten beschouwing te laten? Rippon haalt met betrekking tot militaire havens aan dat het contact doorgaans van garnizoen tot garnizoen was en dat de invloed op de civiele markt dus beperkt zou zijn, een ietwat vreemd punt aangezien Crandon Bridge niet te karakteriseren valt als een militaire site maar door hem wel in een militaire bevoorradingslink werd geplaatst. Niettemin versterkt hij het punt door ook weer te wijzen op de afgelegen locaties van de forten in de *Litus Saxonicum*. Die dus enkel onderling zouden uitgewisseld hebben en geen impact zouden hebben op de civiele markt.³⁴¹ Een weinig overtuigend punt, zeker gezien de aanwezigheid van *vici* rond de forten. Het is al bij al niet absurd om het gebruik van civiele havens te veronderstellen. We zagen immers dat de, civiele, Nehalennia-handelaars ook werden aangehaald als ‘bewijs’ van een link tussen de forten en de Rijn. Er werd dan wel reeds gezegd dat dit de verkeerde tijdsperiode omvat, en er is op zich geen reden om te veronderstellen dat de handelaars met het militaire establishment handelden. Dat de onderzoekers dit als een mogelijk argument zien, betekent dat ook zij geen graten zien in het inschakelen van civiele sites in militaire bevoorrading. De *navicularii* zelf maakten ten slotte ook geen deel uit van het leger.

Het is echter ook moeilijk om significante civiele havens te identificeren. Voor civiele havens identificeert Cleere slechts Londen, eventueel aangevuld met Gloucester en Lincoln.³⁴² Met Londen kunnen we voor de onderzochte periode echter weinig aanvagen, de haven werd halverwege de derde eeuw verlaten, wellicht door het zakken van het rivierniveau. Anderen schrijven het veeleer toe aan de opkomst van villa’s als nieuw economisch zwaartepunt.³⁴³ Wellicht is het dan niet uitgesloten om de veronderstelde graanexport toe te schrijven, naast Dover, aan Lincoln en Gloucester. Deze beide havens liggen immers aan uiteinden van de villazone. Gezien de magere havenresten is het echter moeilijk te zeggen wanneer ze gefunctioneerd kunnen hebben. De overige kleine havens die Cleere aanhaalt, waaronder veel die ook door Rippon werden aangehaald, zet hij aan de kant als havens die

³⁴⁰ Esmonde Cleary, *The Ending of Roman Britain*, 90.

³⁴¹ Rippon, “Coastal Trade in Roman Britain: the Investigation of Crandon Bridge,” 86, 133.

³⁴² Cleere, “Roman harbours in Britain south of Hadrian’s Wall,” 38.

³⁴³ Hingley en Unwin, *Londinium a Biography*, 173, 179; Walsh “Roman Maritime Activities Around Britain,” 55.

op kleine schaal goederen zouden hebben uitgewisseld voor de lokale markt.³⁴⁴ Dit zijn dus niet de soort havens die grote hoeveelheden graanschepen zouden kunnen accommoderen. Zonder twijfel zijn er nog heel wat havens die nog niet gevonden zijn. Hiervoor kunnen we steunen op het in het bronnenoverzicht aangehaalde fragment uit panegyriek acht. Hier wordt Brittannië beschreven als een eiland 'omgeven door havens'.³⁴⁵ Enige overdrijving is natuurlijk mogelijk, maar een grond van waarheid kan verondersteld worden. Voor verder onderzoek naar de mogelijkheid van graanbevoorrading, lijkt het dus zinvoller om naar de havens van Brittannië in het algemeen te kijken. De kustforten zijn allerm minst de beste kandidaten voor regelmatige bevoorrading.

3.1.3 Conclusie: De bevoorradingstheze

Wat leert ons dus diepgaander onderzoek rond de bevoorradingstheze? In de eerste plaats is gebleken dat veel van de eerder aangehaalde argumenten om een dergelijke functie te onderbouwen, steunen op archeologisch bewijsmateriaal uit de tweede eeuw of de eerste helft van de derde. Dat is belangrijk, aangezien ook is gebleken dat de positie van Brittannië in de eerste en tweede eeuw ingrijpend verschilde van die in de derde en vierde eeuw. Waar Brittannië eerder nog import ontving, was dat in de derde en vierde immers niet meer het geval. Elk spoor van contact dat van voor de derde eeuw stamt, dient dus geplaatst te worden in een volledig andere context. Ook wat betreft de industriële activiteiten die in de kustforten werden vastgesteld, is het moeilijk om het nut ervan voor de Rijngebied te zien. Niettemin zijn er nog steeds archeologische bronnen te vinden die wijzen op contact tussen Zuid-Brittannië en Noord-Brittannië en tussen Zuid-Brittannië en het Rijngebied. In de tweede plaats staat ook vast dat zowel de Muur als de Rijn niet op zichzelf konden staan en import nodig hadden om te kunnen overleven, zelfs als we niet al te fatalistisch kijken naar de impact van de invallen op het Rijngebied. Hier stoot het onderzoek echter op haar eerste dilemma. Het is immers logisch dat de Muur voor dergelijke import enkel op Zuid-Brittannië kan leunen, maar voor de Rijn is dat bijzonder onwaarschijnlijk. Eventuele toevoer is mogelijk vanuit Spanje en vanuit Trier, dat wellicht graan verzamelde vanuit de concentraties villa's die rond haar bleven bestaan of vanuit de villa's die meer in Centraal- of Zuid-Gallië lagen. De bevoorradingstheze veronderstelt dus feitelijk dat de Britse landbouw dermate gegroeid was dat ze naast de Muur, de *Litus Saxonicum* en haar eigen bevolking, met onder andere grote steden als Londen en Canterbury, ook het Rijngebied van (een deel van haar) graan voorzag. In de derde plaats is ook gebleken dat die veronderstelling bovendien volledig gebaseerd is op één gebeurtenis, namelijk Julianus' graantransporten vanuit Brittannië naar de Rijn. Een gebeurtenis die, laat ons het niet vergeten, te kaderen is in een crisissituatie aan de Rijn. Bovendien zijn het, van de verschillende auteurs die over de gebeurtenis schreven, slechts Ammianus Marcellinus

³⁴⁴ Cleere, "Roman harbours in Britain south of Hadrian's Wall," 38-9.

³⁴⁵ Paneg. Lat. 8.11.1

en Libanus die stellen dat die transporten in het verleden reeds hadden plaatsgevonden. Het idee is dus eigenlijk niet op bijster veel gebaseerd.

Een blik op de landbouwmogelijkheden van Brittannië brengt slechts in beperkte mate een oplossing. Het is immers onmogelijk om absolute aantallen te plakken op de productie van het eiland. Het lijkt geen twijfel dat Brittannië niet bijzonder sterk werd getroffen door de crisis van de derde eeuw en dat ze dus minder schade aan haar landbouw zal hebben ondervonden. Dat ze in toenemende mate surplus zou kunnen produceren valt ook aan te nemen op basis van de slinkende hoeveelheid troepen die ze moest onderhouden. Er is bovendien gebleken, aan de hand van de toename van graandrogers en molenstenen, dat de graanproductie van Brittannië in de derde en vierde eeuw inderdaad sterk groeide en dit met name in de villazone/centrale gordel en het zuiden. Verder bleek ook dat er een stevige vleesproductie was. Zowel graan als vlees werd hoogstwaarschijnlijk geïnd door de staat bij wijze van belasting. Het is dan ook bijzonder waarschijnlijk dat het zuiden instond voor de voorziening van graan en vlees (hetzij reeds verwerkt of via het drijven van vee) voor de Muur. Dat ze ook surplus naar de Rijn zou sturen, blijft echter volledig gebouwd op Julianus' graantransport.

Een volgende vraag behandelde de mogelijkheid dat de forten zouden instaan voor een dergelijk transport die dan toch ten minste één keer zou hebben plaatsgevonden. Het enige argument dat daar in het verleden tegenover is geplaatst, is het ontbreken van villa's in het hinterland van de forten die die forten zouden voorzien van haar exportproducten. Dat argument is evenwel maar van beperkte waarde, het ligt nu eenmaal voor de hand dat havens aan de kust moeten liggen en dat het plaatsen van kustforten in het midden van de productievere villazone volstrekt onmogelijk is. Er zijn echter andere mogelijkheden om het gebruik van de forten af te schrijven. Zo viel het op dat enkele van de kustforten zich wel aan het zuidelijke uiteinde van de villazone bevonden, maar dat net deze, Portchester en Pevensey, als laatste gebouwd werden. De gevolgtrekking is dat de meest opportune plaatsen voor een bevoorradingsfort als laatste werden ingenomen en dat het dus bijgevolg niet zeer waarschijnlijk is dat dit hun functie was. Ook het beschermen van villa's is om dezelfde reden niet waarschijnlijk. Bovendien is ook gebleken dat de forten gebouwd werden op een moment dat de kustvilla's en vele andere landbouwnederzettingen verlaten werden, een proces waar de bouw van de forten niks aan veranderde en dat dus niets te maken heeft met plundering. Het is ook hier niet zeer waarschijnlijk dat pas voor vervoersinfrastructuur werd gekeken eens de regio 'achteruitgang', hoewel het moeilijk is om achteruitgang of simpelweg verplaatsing van het boerenbestand te onderscheiden. Hoe dan ook mag het productievermogen van het hinterland van de kustforten niet onderschat worden, maar het is niet zeer waarschijnlijk dat deze regio op zichzelf zou gezorgd hebben voor de veronderstelde graantoevoer naar de Rijn. Daarnaast komt het probleem weer naar voren dat op Dover na, geen van de forten over een echte haven beschikt. Het is op zich mogelijk, op basis van de

vondst van ankers, dat grote schepen werden gelost en geladen met behulp van kleinere schepen. Maar dat is op zijn minst omslachtig te noemen als we veronderstellen dat een dergelijk transport vrij regelmatig moest plaatsvinden. Bovendien is ook de verspreiding van de forten enigszins vreemd voor deze opdracht. Het lijkt immers niet zeer logisch om vier forten dicht opeen te zetten in Kent en er dan slechts één te hebben (en bovendien als laatste gebouwd) in elk van de hedendaagse graafschappen die wél tot de villazone behoren. Een laatste probleem is het gegeven dat veel van de forten doorheen de vierde eeuw verlaten werden, terwijl de vraag van de Rijn grens nochtans niet verdween. Het gebruik van de forten voor de bevoorrading is met andere woorden maar moeilijk hard te maken.

Daarom werd in de tweede plaats gekeken naar de alternatieve mogelijkheid dat graan helemaal niet vertrok vanuit het zuidoosten, hoewel een link tussen de villazone en het zuidoosten wel te verdedigen valt op basis van de verspreiding van Oxfordshire aardewerk. Maar dat hoeft op zich niet te bewijzen dat er grote hoeveelheden graan werden verplaatst. Een langere vaarafstand voor schepen die niet uit het zuidoosten betrokken, hoeft immers geen probleem te zijn in het licht van verschillende andere bevestigde bevoorrading routes. Er zijn heel wat havens beschikbaar in het Bristol Channel, dat aan de villazone grenst. Het onderzochte Crandon Bridge was actief in een bevoorrading link naar een militair fort in Wales en bleef bovendien functioneren tot halverwege de vierde eeuw. Het gebruik van havens in het Bristol Channel veronderstelt echter wel dat schepen eerst rond Cornwall moesten varen vooraleer de tocht richting Rijn kon worden aangevat, niet meteen ideaal dus. Crandon Bridge is echter interessant in die zin dat het het gebruik van civiele havens in militaire context aantoont. Een mogelijk alternatief voor de kustforten is bijgevolg het gebruik van civiele havens. Londen zou een voor de hand liggende kandidaat zijn, ware het niet dat deze haven halverwege de derde eeuw werd verlaten. Andere kandidaten zijn Gloucester en Lincoln, waar het echter bij gebrek aan archeologie niet mogelijk is om te bepalen of zij nog actief waren. Dover, als militaire haven, blijft dan ook de beste kandidaat voor eventuele aanvoer, maar dat zij op zichzelf 600 graanschepen kon accommoderen is hoogst onwaarschijnlijk. Er zijn nog vele andere kleinere havenplaatsjes, maar deze dienen voor de lokale markt, koopvaardij schepen van de staat zullen daar niks te zoeken hebben gehad. Om deze discussie verder te drijven is het dan ook nodig dat er verder onderzoek wordt gedaan naar de havencapaciteit van Brittannië, ten minste als we veronderstellen dat het surplus inderdaad dermate groot was dat Brittannië regelmatig graan leverde aan de Rijn. Als dit gaat om een eenmalige crisissituatie, dan is het niet onwaarschijnlijk dat overal en nog waar de graanoverschotten werden verzameld en dat er inderdaad zou zijn overgeladen vanuit de kustforten op de schepen van *navicularii*. Maar dat kan niet de primaire functie van die forten geweest zijn. Voor de Muur, waarvoor bevoorrading zo goed als vaststaat, zouden de forten dus wellicht ook maar van beperkt nut zijn geweest. Door onderzoekers werd er bovendien gewezen op de voorname rol die ook de wegen zouden hebben ingenomen.

Niettemin lijkt het waarschijnlijk dat voorraden de Muur ook per schip bereikten. Ook in het licht van deze waarschijnlijke bevoorradingslink zou er dus verder onderzoek moeten gebeuren naar de havencapaciteiten van Brittannië.

3.2 Een mogelijk alternatief: symboliek, militaire vernieuwing en bredere tendensen

Als we aannemen dat het bekijken van de forten als bevoorradingshavens evenmin goed te onderbouwen valt, dan moet gewerkt worden aan een nieuwe alternatieve visie op de forten. Om een dergelijk alternatief te bekomen, keer ik hier terug naar de centrale methodiek van dit onderzoek, namelijk het opentrekken van de context. Reeds eerder werd in deze paper aangehaald dat de forten gebouwd werden in een periode waarin we dit over quasi het hele Rijk zien gebeuren. Het ligt dus voor de hand dat het verklaren van de forten hand in hand moet gaan met het verklaren van deze tendens. Dit kan vanuit verschillende richtingen benaderd worden. Esmonde Cleary heeft het met name over een militarisering van de identiteit, terwijl Sarantis met name spreekt over een veranderde militaire strategie. Beiden sluiten elkaar allesbehalve uit en kunnen een antwoord bieden op het gebruik van de forten.

Volgens Esmonde Cleary zorgde de instabiliteit in Noord-Gallië en aan de Rijn in de derde eeuw voor een militarisering van de regio alsook voor een militarisering van de identiteit van de plaatselijke bevolking, met name wat de elite betreft. Waar het leger traditioneel slechts aan de grenzen werd gevonden, was ze nu ook meer en meer in het binnenland aanwezig. Dit met het oog op het weerstaan van invasies maar vooral ook voor het veiligstellen van bevoorradingsroutes. Op Brittannië na, kent de regio tussen de Loire en de Rijn de grootste concentratie militaire sites en militaire sites ten zuiden van de Loire kunnen we dan ook plaatsen in de context van dergelijke bevoorradingslinks. Daarnaast werden civiele sites kleiner, maar bleven ze duidelijk van belang aangezien velen uitgerust werden met stadsmuren. De 'achteruitgang' van deze steden is niet uitsluitend toe te schrijven aan de crisis van de derde eeuw maar begon al in de late tweede eeuw en kwam in versnelling in de eerste helft van de derde. Het vermoeden is dat de steden te groot waren geworden voor het gebied dat hen moest ondersteunen, in dat geval zou de crisis natuurlijk de doodsteek geworden zijn. Sommige civiele sites werden mogelijk zelfs in hun geheel getransformeerd tot militaire sites. De steden die leken te functioneren als forten onder de *Dux tractus Armoricani et Nervicani* zijn daar een voorbeeld van. Het militariseren van steden had handige neveneffecten, een stad vormt immers haar inwoners en de gemilitariseerde steden creëerden de soldaten die het Rijk op dat moment zeker nodig had. Het is ook het aannemen van deze militaire identiteit onder de aristocratie die bijdroeg tot het verdwijnen van de villa's in Noord-Gallië, zoals reeds werd aangehaald.³⁴⁶ De reële militarisering en de militarisering

³⁴⁶ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 42-3, 62, 67-8, 72-6, 94-5, 112.

van de identiteit speelden ook op elkaar in. De steden die reeds in de eerste en tweede eeuw versterkt werden, deden dat eerder uit de drang naar prestige dan omwille van defensie. In de tweede helft van de derde eeuw versnelt deze verdedigingstendens, maar te oordelen aan de kwaliteit van de bouwwerken moeten we zekere geen haastig project veronderstellen om invallende Germaanse stammen af te weren. Er werden enorme investeringen gedaan in deze versterkingen. Bachrach gebruikt zo in een artikel uit 2010 het voorbeeld van Bordeaux om de schaal van de bouwwerken te illustreren. Zelfs op dit moment speelt ook het prestige ervan dus nog steeds mee. Niettemin moet ook het defensieve karakter niet onderschat worden, deze stadsmuren konden prima een beleg doorstaan. Ook hier is Bordeaux een voorbeeld van de zin voor strategie die blijkt uit de bouwwerken. Opvallend genoeg is het beleggen van steden doorgaans eerder een Romeinse tactiek dan een die de Germaanse stammen hanteerden.³⁴⁷

Esmonde Cleary ziet ook geografische gordels in deze militariseringstendens. Zo stelt hij dat de verdedigingswerken in Spanje, Brittannië en Zuid-Gallië niet te vergelijken zijn met die in Noord-Gallië. Waar die eerste drie een zekere mate van continuïteit vertonen met hun klassiek civiel verleden, zowel in de lay-out van steden, de mindere mate van defensie als de blijvende monumentenbouw en voor Brittannië zelfs het blijvend aristocratisch karakter van de steden, zou Noord-Gallië teruggekeerd zijn naar een zekere krijgscultuur. Enkel Trier zou daar de 'civiele' waarden behouden hebben. Centraal-Gallië wordt gezien als een overgangszone van civiel naar militair.³⁴⁸ Dit onderscheid civiel-militair zou dan ook te zien zijn in de villa-economie. In Noord-Gallië was ze weg, terwijl ze in Brittannië groeide en ook in Spanje en Zuid-Gallië een teken van macht en weelde bleef.³⁴⁹

Sarantis benadert het fenomeen vanuit militaire optiek. De creatie van grote fortennetwerken ziet hij als de voornaamste militaire innovatie van de late oudheid. Hij stelt echter dat het niet nodig is om de aanwezigheid van die forten te zien als een teken van onveiligheid in die regio's. Forten en versterkte steden waren belangrijk voor het winnen van informatie, vooral bij steden was dat het geval, want daar doet natuurlijk veel info de ronde. Een fort zorgt dan voor informatie in haar rol als uitkijkpost. Forten en steden waren ook voor Sarantis van belang voor bevoorrading, maar ook voor de controle over de lokale bevolking. Het functioneren van het leger was immers voor een groot deel afhankelijk van de steun van de bevolking. Ook de beschikbaarheid van mankracht wordt versterkt door de forten. Verder kunnen in de forten ook voorraden opgeslagen zijn, waar een leger op campagne dan gebruik van kon maken terwijl haar vijand dat vanzelfsprekend niet kon. Daarnaast kan een fort ook helemaal

³⁴⁷ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 122-5; Bachrach, "The Fortification of Gaul," 44-5, 60.

³⁴⁸ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 139-41, 147-8, 200-1, 259.

³⁴⁹ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 215, 256.

geen defensie zijn maar net het startpunt van een aanval, eventueel zelfs gebruik makend van de voorraden die steeds aanwezig zijn in het fort. Ten slotte mag ook het intimiderend effect ervan niet onderschat worden. Louter de twijfel of een fort al dan niet bezet was, kon een vijand er van doen afzien te dichtbij te komen.³⁵⁰ Wilkes voegt daaraan toe dat de bouw van de forten, na de vrij rampzalige derde eeuw, ook een rol zou gespeeld hebben in het herstellen van het moraal van de troepen en van het vertrouwen van de bevolking in de capaciteiten van het leger.³⁵¹ Ook Rome zelf kreeg in deze periode bijvoorbeeld stadsmuren, terwijl de stad helemaal niet onderhevig was aan een directe dreiging op dat moment. Ook hier is het doel dus eerder een aura van vertrouwen, veiligheid en macht scheppen. Een belangrijk punt van discussie met betrekking tot deze bouwtenens, is of het bouwen van al deze forten en stadsmuren deel uit maakt van één groot keizerlijk bouwplan of eerder het resultaat is van vele ad hoc reacties. Sarantis is zelf van mening dat er geen centraal programma is, omwille van de lange periode waarover deze evolutie zich afspeelt en de soms ettelijke decennia die genomen werden om een muur te bouwen.³⁵² We zagen reeds dat dat ook voor de forten van toepassing is.

Het is opvallend dat de *Litus Saxonicum* vrij goed kan ingepast worden in bovenstaande verklaringen. Esmonde Cleary zag in Centraal-Gallië een overgangszone tussen het militaire Noord-Gallië en het civiele Zuid-Gallië. Voor Zuid-Brittannië wordt echter meteen gesproken over een civiel karakter, zonder overgangszone. Aangezien deze scriptie in se gaat over een militair commando in het zuiden van Brittannië, rijmt dit niet. Het klopt dat Zuid-Brittannië vaak bekeken wordt als het 'civiele' Brittannië ten opzichte van het militaire Noord-Brittannië. In feite houdt dit eigenlijk een vereenvoudiging van de situatie in het zuiden in. Er werd reeds gesproken over de villazone van het zuiden, die het huidige Dorset, Hampshire, Sussex, Wiltshire, Somerset, Gloucestershire (specifiek de Cotswolds), Oxfordshire, Northamptonshire en Lincolnshire bevat. Dit is een band in het 'noordelijke' deel van Zuid-Brittannië. Cornwall en het zuidoosten vallen daarbuiten. Bijgevolg zou ik het zuidoosten willen voorstellen als de overgangszone, in plaats van het Kanaal stilzwijgend te zien als een barrière. Het is veeleer het middel van contact tussen Brittannië en het continent. Het bovenstaande relaas over de landbouwnederzettingen past daar goed in. Er was een algemeen verdwijnen van de nederzettingen en kustvilla's met een langere continuïteit voor villa's verder in het binnenland, dit semi-gelijktijdig met het verschijnen van de kustforten. Deze situatie komt enigszins overeen met wat in Noord-Gallië gebeurde. Ook daar gingen de landbouwnederzettingen achteruit, zij het dat daar ook

³⁵⁰ Alexander Sarantis, "Waging War in Late Antiquity," in *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. Alexander Sarantis en Neil Christie (Leiden: Brill, 2013), 5, 6, 11-2, 18, 30-1, 37, 81.

³⁵¹ J.J. Wilkes, "The Saxon Shore-British anonymity in the Roman Empire," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 78.

³⁵² Sarantis, "Waging War in Late Antiquity," 257, 273.

de villa's grotendeels meegingen in dat proces, enkele uitzonderingen niet meegerekend. Dat is mogelijk als we Noord-Gallië zien als een volledig gemilitariseerde zone en Zuidoost-Brittannië slechts als overgangszone. Het Kanaal is ook zonder twijfel een militaire zone geworden, ongeacht de vraag of plunderaars nu wel of niet op Brittannië zijn geland. Het zou dus moeilijk te verklaren zijn dat de Gallische Kanaalkust militariseerde, maar de Britse niet. Het overgangskarakter van de zone kan verder aangetoond worden door een stad zoals Londen, die een stadsmuur kreeg (die vervolledigd werd rond 255-270 toen haar haven stopte met functioneren) maar die tegelijk ook bleef functioneren als een belangrijke stad op civiel niveau. Haar bevolking is waarschijnlijk niet radicaal verminderd en er bleven indrukwekkende huizen en publieke gebouwen gebouwd worden.³⁵³ Net zoals in Noord-Gallië is er dus versterking van de stad, maar dan zonder het significant inkrimpen van de stad. Dit is iets vrij typisch voor Brittannië, ze telt opvallend veel versterkingen, zelfs voor kleinere nederzettingen, zonder dat het oppervlak van haar steden verkleint.³⁵⁴ Het lijkt er dus op dat Brittannië eerder gekarakteriseerd kan worden als een vreemd geval, maar civiel is het gebied geenszins.

Ook voor enkele van de functies die Sarantis aanhaalt lijken de forten op de geschikte plaats te staan. Hun rol als uitkijkposten staat ter discussie, er werd reeds aangehaald dat er geen met volle zekerheid aantoonbare uitkijkposten zijn. Bovendien stelt Cottrell dat maar weinig van de forten echt uitkijken over de zee.³⁵⁵ Controle over de bevolking valt moeilijk hard te maken gezien de vrij afgelegen locaties van de forten.³⁵⁶ Controle over de waterwegen etaleren was waarschijnlijk wel het geval. Zoals aangehaald zou dit een zeker vertrouwen inboezemen bij de bevolking en de passerende schippers. In die zin controleerden de forten dus toch wel dat deel van de bevolking dat van de waterwegen gebruik maakte. Dat Brittannië niet bijzonder hard werd getroffen door de crisis hoeft geen probleem te vormen voor het argument. Het is immers slechts aan de overkant van het Kanaal dat het Rijk het hardst werd getroffen, een mentale impact op de Zuid-Britse bevolking is niet onwaarschijnlijk. Die wederzijdse invloed was reeds zichtbaar in het historisch overzicht. De mogelijkheid bestaat dat Constantijn III overstak naar Gallië vanuit Brittannië omwille van instabiliteit daar nadat de Alanen, Vandalen en Sueven de Rijn overstaken. Ook hier lokte een Gallisch probleem dus een Britse reactie uit. Bovendien zouden onder de schippers die gebruik maakten van de waterwegen ook handelaars uit Noord-Gallië te vinden zijn. De mogelijkheid dat de forten een bevoorradingsfunctie hadden, werd reeds uitvoerig besproken en is ook voor discussie vatbaar, om niet te zeggen onwaarschijnlijk. Wat

³⁵³ Hingley en Unwin, *Londinium a Biography*, 179, 188, 209.

³⁵⁴ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 135.

³⁵⁵ Cottrell, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 16.

³⁵⁶ Cleere, "Roman harbours in Britain south of Hadrian's Wall," 38.

betreft de beschikbaarheid van mankracht, gebruik van aanwezige voorraden, startpunt voor aanvallen en een intimiderend effect valt er echter zeker wat voor te zeggen.

Er werd reeds aangehaald dat de Britse provincies weinig last hebben gehad van de crisis van de derde eeuw, dit terwijl Noord-Gallië het bijzonder hard te verduren kreeg. Dat wil zeggen dat Brittannië eigenlijk de perfecte kandidaat is voor militaire ondersteuning aan het getroffen gebied. Ze werd niet getroffen en ligt vlak naast het getroffen Gallië. Als er dus druk op de Rijn kwam, waarvoor extra hulp nodig was, kon een beroep gedaan worden op Zuid-Britse troepen aanwezig in de forten of verder in het binnenland. Zij konden via de transportschepen van de *navicularii* overgebracht worden naar de gewenste plaats op het continent. Ze konden bovendien hun eigen materiaal en voorraden uit de forten meebrengen en zo vormden die ook het startpunt voor een tegenoffensief. Dat kan, in geval van nood, natuurlijk ook in omgekeerde richting gebeuren, van het continent naar Brittannië. Er zijn enkele argumenten aan te brengen voor deze hypothese. In de eerste plaats was een militaire link tussen Brittannië en de Rijn in het verleden al aanwezig. Detachementen van de Britse legioenen vergezelden Domitianus in Zuid-Germanië. Onder Hadrianus versterkten troepen uit Spanje en Noord-Germanië de Britse legioenen en dit gebeurde nogmaals onder Antoninus Pius. We zien verder ook het verplaatsen van volledige legioenen. Legio VI kwam van *Germania Inferior* naar Brittannië in het begin van Hadrianus' heerschappij, terwijl Legio IX Brittannië verliet kort na 107-8. Ook in de *Notitia Dignitatum* vinden we troepen terug in Brittannië die, op basis van hun naam, duidelijk opgericht werden in Gallië of in de twee Germaanse provincies.³⁵⁷ Bovendien is het zo dat na de hervormingen van Diocletianus ook *Mauretania Tingitana* (zowat het kustgebied van het huidige Marokko en Algerije) aan Spanje werd toegevoegd. Ook in dit geval dient een 'overzeese' provincie dus als troepenreserve. Noch het Nauw van Calais, noch de Straat van Dover vormt hier een barrière. Brittannië werd dan wel niet aan Noord-Gallië toegevoegd, maar het toont aan dat deze manier van werken de Romeinen niet vreemd was.

Ook in de bronnen valt te zien dat dit een gebruik van de forten was. Meer nog, in de zeldzame gevallen waar ze expliciet vermeld worden, is het steeds in een dergelijke context. In het bronnenoverzicht werd al het geval van Lupicinus aangehaald die de opdracht kreeg om in Brittannië af te rekenen met invallen van *Scotti* en *Picti*. Lupicinus vertrok met zijn troepen uit Boulogne en kwam aan in Richborough.³⁵⁸ Theodosius deed hetzelfde, ook hij vertrok uit Boulogne en kwam in Richborough aan. Hij werd later vervoegd door zijn troepen, waarop ze optrokken naar Londen.³⁵⁹ In de omgekeerde

³⁵⁷ Mark Hassall, "Britain and the Rhine provinces: epigraphic evidence for Roman Trade," in *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, eds. Joan du Plat Taylor en Henry Cleere (Londen: The Council for British Archaeology, 1978), 41-2.

³⁵⁸ Amm. Marc. 20.1.1-3

³⁵⁹ Amm. Marc. 27.8.6-7

richting hebben we Magnus Maximus, Constantijn III en Stilicho. De bronnen vermelden hun gebruik van de forten niet, hoewel Constantijn III wel toekwam in Boulogne. Verschillende forten waren tegen deze datum al buiten werking, maar het is niet onwaarschijnlijk om te veronderstellen dat zij enkele forten zouden gebruikt hebben bij hun oversteek. Zelfs in de vroege vierde eeuw kunnen Constantius Chlorus en Constantijn I gebruik hebben gemaakt van de forten om hun troepen in Brittannië te krijgen voor de problemen in het noorden of, in het geval van Constantijn I, voor de oversteek naar het continent om zijn claim te verdedigen. Wellicht kunnen de forten onder Magnus Maximus ook de Saksen ontvangen hebben. In al deze gevallen zou het in principe mogelijk geweest zijn dat de troepen zich konden bevoorraden of zelfs even rusten in de forten. Bovendien kan een dergelijke functie ook verdedigd worden door naar de *Classis Britannica* te kijken. We zagen reeds dat deze als rol het transporteren van goederen en troepen had.³⁶⁰ Aangezien Brittannië in de derde en vierde eeuw zelfvoorzienend was geworden, zou het transport van goederen vanuit het continent niet langer van belang zijn (wellicht speelt dat mee in het verdwijnen van de vloot halverwege de derde eeuw). Het vervoer van soldaten daarentegen zou wel van belang blijven, zij het dat die rol nu vervuld werd door de *navicularii*, zoals we zagen in V.2.3.2. Het is niet onmogelijk om in die rol de kustforten als de opvolgers van de *Classis* te zien. Nog wat eerder in de geschiedenis, zagen we dat Reculver, Caister en Brancaster kunnen gediend hebben in Septimius Severus' Schotse campagnes, indien het hier inderdaad gaat om forten uit de vroege derde eeuw.³⁶¹ Ook in dat geval hebben we dus opnieuw te maken met doorvoerstations voor troepen.

Naast terugkijken in de tijd, kan ook naar de latere rol van de forten gekeken worden voor verdere argumenten. Zo hebben veel van de forten een christelijke functie gekregen. In Richborough verscheen de kapel van Sint-Augustinus, in Bradwell die van Sint-Peter-on-the-Wall en in Burgh Castle zijn resten van een kerk en monastieke kluizen terug te vinden. Walton zou, op basis van oude schetsen, ook ruïnes hebben bevat van een oude kerk en resten van een kerk werden ook gevonden te Reculver. De mogelijkheid daartoe bestaat ook te Portchester en te Dover. Het is opmerkelijk dat ze allen werden verlaten eens de Vikingen een bedreiging werden. We leren hier enkele zaken uit. In de eerste plaats waren dit kennelijk geen erg belangrijke strategische plaatsen, anders zouden Saksische vorsten ze niet schenken aan religieuze gemeenschappen. Dat ze verlaten werden eens de Vikingen aankwamen, kan betekenen dat ze niet de meest geschikte plaatsen waren om zich te verdedigen tegen aanvallen komende van de zee, aldus Rigold. Zelf zou ik hier niet al te veel belang aan hechten, we hebben het tenslotte over monniken, niet over een garnizoen soldaten. Een interessanter punt voor dit deel van

³⁶⁰ Cleere, "The Classis Britannica," 16.

³⁶¹ Pearson, *The Roman Shore Forts*, 53-5.

het onderzoek, is de rol die ze zouden gespeeld hebben voor de aanwezige religieuze gemeenschappen. Rigold stelt namelijk dat ze zouden gediend hebben als terugvalbasis, mocht het heidendom terugkeren naar het toen nog niet zo lang gekerstende Brittannië.³⁶² Als deze ex-forten op dit moment als terugvalbasis zouden dienen, dan kunnen we veronderstellen dat de bewoners de mogelijkheid zagen om van hieruit te evacueren naar het continent, in welk geval ze dus ook opnieuw een soort uitvalbasis zouden zijn. Ook in de latere geschiedenis zien we de forten dus functioneren in een dergelijke context. Verder is ook een symbolische functie van de forten voor de monniken niet uitgesloten, de resten zullen toen nog een stuk indrukwekkender geweest zijn dan vandaag en de Kerk stelde zich graag voor als een opvolger van het gedisciplineerde, ordelijke Romeinse Rijk. Verder zou ook hun afgelegen locatie de monastieke gemeenschap wel bevallen hebben. Nog 'recenter' dan de vroegchristelijke periode, zijn er de gevallen van Willem de Veroveraar en Robert Curthose (de oudste zoon van Willem de Veroveraar die op de achtergrond was geplaatst en in 1101 overstak om de Engelse troon af te nemen van zijn broer Hendrik, die ze op zijn beurt al had geërfd van Willems jongste zoon, Willem II Rufus). Willem de Veroveraar landde in Pevensey, Robert in Portchester.³⁶³ In beide gevallen worden de forten, al is het haast 600 à 700 jaar na datum, nog steeds gebruikt als landingsplaatsen en dus bruggenhoofden voor een tocht naar het binnenland.

We zouden onszelf de vraag kunnen stellen waarom er om en bij de elf forten nodig zijn om deze functie uit te voeren en of het een probleem is dat de forten geen haven hebben. Wellicht kunnen we ervan uitgaan dat één fort niet genoeg voorraden had om grote hoeveelheden troepen te ondersteunen, het is dan mogelijk dat de forten in dergelijke oversteken functioneerden als één geheel en elk delen van de troepenmacht opvingen. Ze voorzag deze dan van voorraden en zette de troepen over op het voor anker liggende schip of haalde hen eraf en voorzag hen dan van voorraden. Hierop konden de troepen naar hun doel vertrekken, hetzij naar het Britse binnenland of het Kanaal over. Dat betekent dus dat zich verplaatsende troepen geen grote hoeveelheden voorraden moesten gaan verslepen, maar dat dit gewoon hier voorzien werd. Ook zou het niet nodig zijn om grote haveninstallaties aan te leggen voor een dergelijke taak die niet voortdurend zou moeten herhaald worden en die prima te vervullen is met kleinere overzetschepen. Het is bijvoorbeeld niet vergelijkbaar met het idee dat honderden graanschepen voortdurend gevuld werden met overzetbootjes. Aantonen dat er voorraden werden opgeslagen in de forten is natuurlijk moeilijk, niet in het minst omdat het grondplan van de binnenkant van de forten nagenoeg onbekend is. Er werd reeds aangehaald dat Brancaster in 2012 echter wél een grondplan onthulde. Daarop is een graanopslagplaats te zien. Verder

³⁶² S.E. Rigold, "Litius Romanum-the Shore forts as mission stations," in *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, ed. D.E. Johnston (Londen: The Council for British Archaeology, 1977), 70-3; Johnson, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, 152-4.

³⁶³ Rigold, "Litius Romanum-the Shore forts as mission stations," 70, 74.

is er ook in dit fort bewijs te vinden van vleesverwerking. We vinden er complete karkassen. Dit betekent dat het vee waarschijnlijk vanuit het achterland naar het fort werd gedreven en dat de eventuele export niet op het bot gebeurde (in welk geval niet het hele karkas zou achterblijven). Wel werd er waarschijnlijk gebruik gemaakt van het koud roken van vlees. Dat maakt dat vlees lang kon bewaard worden.³⁶⁴ We kunnen er dus van uitgaan dat er in het fort graan en vlees werd opgeslagen. Dit is natuurlijk één van de vroegere forten en in welke mate ook de latere forten deze sporen bevatten is moeilijker vast te stellen. Reeds eerder in deze paper werd vleesproductie ook vastgesteld in Portchester, Caister en Burgh Castle. Pearson stelde toen dat Portchester waarschijnlijk voor eigen gebruik produceerde, maar dat Caister, Burgh Castle en Brancaster zouden geëxporteerd hebben, aangezien er geen vleesdragende botten werden gevonden. De vondst van complete karkassen in Brancaster toont aan dat ten minste delen van het vlees wel van het bot werd gehaald. Of ze dan lokaal werd geconsumeerd of op een andere wijze geëxporteerd (naar andere kustforten wellicht) valt natuurlijk moeilijker aan te tonen.

Wat betreft het intimiderende karakter van de forten, wordt door verschillende auteurs aangehaald dat de forten in hun tijd behoorlijk indrukwekkend geweest moeten zijn. Zelfs vandaag nog hebben ze hun uitstraling niet verloren. Het is bekend dat het Kanaal bevaren werd door Germanen en hoewel het niet aantoonbaar is dat ze ook in Brittannië geland zijn, is het aannemelijk dat ze op een heldere en kalme dag wel een blik zullen opgevangen hebben van de Britse kust en wellicht meteen ook van enkele van de forten die daar stonden. We zagen reeds dat de muren van Richborough en Pevensey wellicht zelfs tot negen meter hoog zijn geweest. Op zich is dat niet absurd hoog voor een verdedigingswerk, maar het valt aan te nemen dat ze vanaf de zee zichtbaar konden zijn als een plunderaar wat té dicht in de buurt kwam. Een ander interessant voorbeeld is Walton Castle, zoals gezien in het archeologisch gedeelte heeft het geen aantoonbare landingsplaats, maar stond het wel op een klif van ongeveer 30 meter hoog. Wat betreft een directe link met de zee dus niet bijzonder nuttig, maar wel vrij indrukwekkend. Louter de aanwezigheid van de forten zou dus al eventuele plunderaars afschrikken zonder dat het zelfs nodig zou zijn om de forten ook echt permanent te bezetten. We zagen reeds dat dat al zeker voor Portchester ook het geval was. Wellicht kan ook dit aspect van de forten dus de grote aantallen verklaren, waarbij sommigen troepentransport mogelijk maakten en anderen louter moesten imponeren.

Ook de politieke context kan vrij goed worden ingepast in dit beeld. We zagen reeds dat een groot deel van de forten een bouwdatum heeft die start onder de Gallische keizers. Als usurpatoren zouden zij zeker baat hebben gehad bij het etaleren van hun macht, het controleren van de lokale bevolking (of

³⁶⁴ S.N., *Brancaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results*, 7, 28-9.

eerder van de waterwegen) en het intimideren van de stammen die haast voortdurend druk uitoefenden op de Rijn. Bovendien zouden zij, als slechts een fragment van het volledige Rijk, ook niet kunnen rekenen op de volledige troepenmacht van dat Rijk en zouden ze zich ook verplicht zien om troepen in het zuiden van Gallië te houden, waar ze grensden aan het Centrale Keizerrijk. Bijgevolg zou een snelle militaire link met Brittannië voor eventuele militaire steun aan de Rijn geen overbodige luxe geweest zijn. In het verleden is zelfs de volledige bouwgekte nog toegeschreven aan de Gallische keizers om invallers op te vangen. Intussen is echter gebleken dat het om een veel langer proces gaat dat veel gevarieerder in opzet is dan enkel het weerstaan van invallen.³⁶⁵ De bouwcontext van de forten dient dus niet volledig in de politieke bekommernissen van de Gallische keizers geplaatst te worden. Ook Probus kan een mogelijk actieve bouwheer geweest zijn, we zagen reeds in het bronnenoverzicht dat dergelijke projecten hem wel kenmerken. Het feit dat ook hij te maken kreeg met stevige druk op de Rijn en zelfs met een mogelijke usurpator in Brittannië, geeft ook hem redenen tot bouw. Enerzijds opnieuw voor snelle steun aan de Rijn, maar anderzijds nu ook in omgekeerde richting om uitvalbasis te hebben voor crisissen in de Britse provincies. Dat de versterkingen die over het hele Rijk de kop op steken ook een rol kunnen spelen in de strijd tegen de vele usurpatoren, kan wellicht worden afgeleid uit de opmerking die Esmonde Cleary maakte. De defensieve capaciteiten van de stadsmuren waren dusdanig, dat ze een beleg konden weerstaan. Doorgaans is dit eerder een Romeinse activiteit dan een Germaanse.³⁶⁶ Hij zegt er verder niets over, maar het lijkt te impliceren dat het verdedigen van grote steden tegen mogelijke usurpatoren ook in het achterhoofd speelde van de autoriteiten die de bouw bevalen. Dat de bouw van forten als uitvalbasis daar ook in speelt is niet uitgesloten.

Kort op Probus volgen dan Carausius en Allectus, die ook redenen zouden hebben voor de bouw van de laatste forten. Portchester en Pevensey zijn gericht op het zuiden, eerder op het Kanaal dus, dan op de zeeroute naar de Rijn. Hun prioriteiten voor snel troepentransport naar hun continentale bezitting lagen dan ook hier. Voor Pevensey is dat minder waarschijnlijk, gezien haar locatie in een moeras. Ook een beschermende functie is niet waarschijnlijk, aangezien het een sowieso vrij onbegaanbaar gebied betreft.³⁶⁷ Een zuiver intimiderende functie voor dit fort, kort na de val van Boulogne, is dus niet uitgesloten. Deze verklaring volgend, ligt enkel Brancaster (op het noorden gericht) op een aparte positie. Ze is zo niet bijzonder nuttig voor een link naar het continent of voor het afschrikken van eventuele plunders. Wellicht diende ze de lokale bevolking te controleren en gerust te stellen door de macht over de Wash te etaleren. Ingaand verkeer zou zich snel bewust zijn

³⁶⁵ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 65.

³⁶⁶ Esmonde Cleary, *The Roman West*, 123.

³⁶⁷ White, *Litus Saxonicum*, 39-40.

van de macht en stabiliteit die het Rijk te bieden had. Wellicht diende Brancaster ook voor troepentransport naar het noorden in tijden van nood, zoals tijdens de *Barbarica Conspiratio*. Troepen uit het westen, in Wales, zouden daar immers niet geschikt voor zijn aangezien zij een vrij permanente controle op de Ierse stammen zouden moeten zien te voeren.

Het besluit voor dit aspect van de scriptie ligt dan ook vrij voor de hand. Zowel de politieke context, de bouwcontext, de bronnen, de voorgeschiedenis en latere geschiedenis lijken te wijzen op de forten als uitvalbasissen voor militaire campagnes zowel richting het continent als richting het Britse binnenland en zelfs de Muur. Daarnaast dienen ze duidelijk ook als tekenen van militaire macht en stabiliteit, zowel ten aanzien van de bevolking als ten aanzien van plundersaars op het Kanaal. Ook de vele eerdere kritieken die op de forten geleverd werden kunnen werken binnen dat beeld. Het vereist immers niet dat de forten permanent bezet werden. Het vereist ook niet dat de forten in het bezit waren van uitgebreide havensystemen en het vereist evenmin dat de forten de volledige kustlijn 'verdedigen'. Zolang de belangrijkste verkeersaders gedekt zijn, zijn ze efficiënt in het etaleren van de militaire macht. Het maakt dan ook niet uit dat de forten niet gelijk verspreid zijn, want het spreekt vanzelf dat de forten de meeste impact zullen hebben op de drukste delen. Het heeft weinig zin om macht te etaleren in een regio waar al bij al niet veel scheepsvaart plaatsvindt en het is logisch dat het gros van een overstekend leger dat het liefst zou doen op het Nauw van Calais. Het is ook geen probleem dat niet alle forten echt uitkijken over zee of überhaupt goed bereikbaar zijn (zoals Pevensey en Walton Castle), zolang ze zelf maar zichtbaar zijn. Ook dat ze vroeg verlaten werden is niet langer een probleem, want zelfs leeg bleven ze indruk maken, zoals blijkt uit de bezetting door monniken. Het is wellicht geen even indrukwekkend verhaal als hetgeen de piraterijthese te bieden heeft, maar het is in mijn ogen het best in te passen in de feiten.

VI. Conclusie

Deze scriptie opende met de vraag wat de functie zou kunnen zijn van een reeks forten aan de zuidoostkust van Brittannië. Al vlug bleek dat de geschiedenis van de forten maar al te vaak lijkt te vervallen in een geschiedenis van Carausius, terwijl de archeologie zijn mogelijke betrokkenheid in de bouw van de forten slechts in enkele gevallen kan bevestigen. Daarnaast negeert een dergelijke focus een veel langere periode waarin de forten actief zijn geweest. Wat betreft de literaire bronnen zijn enkel de panegyrieken contemporain, maar die staan natuurlijk niet bijzonder positief tegenover Carausius. Verder zijn er Aurelius Victor en Eutropius, die beiden een kleine 100 jaar na datum schreven. Het is op basis van Eutropius en de benaming van de forten in de *Notitia Dignitatum* als *Litus Saxonicum* dat de forten gelinkt worden aan een dreiging van Saksische plunders. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat de *Notitia* een goede 100 jaar later komt dan de forten, en het westelijke deel van de *Notitia* zelfs tot een goede 130 jaar later. De link met de Saksen kan dus niet zonder goede redenen op de initiële bouw van de forten geprojecteerd worden. De alternatieve visie, dat de forten zouden gediend hebben als doorvoerstations, is dan weer gebaseerd op de vermelding in verschillende bronnen van graantransporten die Julianus organiseerde vanuit Brittannië naar de Rijn. Verder zijn bronnen die de forten expliciet vermelden al bij al zeldzaam en is de archeologie van de forten vrij beperkt. Het is vertrekend vanuit deze situatie dat beide thesen, in de scriptie bestempeld als de piraterijthese en de bevoorradingstheorie, opnieuw benaderd werden. Door de forten in een Rijksbrede context te plaatsen, konden we tot een beter begrip komen van hun functie. Zowel wat betreft hun mogelijkheden in de strijd tegen piraterij als hun veronderstelde rol in graantransporten. Het is diezelfde methodologie die ook voor een derde benadering zorgde die de forten tracht te interpreteren in de context van een wijdverspreide bouwtenens, alsook in de politieke context waarin ze gebouwd werden en de contexten waarin ze (mogelijk) gebruikt zijn.

Het is vanwege het belang van context dat na het overlopen van het beschikbare bronmateriaal ook een geschiedenis werd voorzien met een focus op gebeurtenissen die van belang kunnen zijn voor de geschiedenis van de forten. In welk kader ook kort werd ingegaan op haar veronderstelde 'voorganger', de *Classis Britannica*. Eens dit alles geschetst was, begon het onderzoek met een analyse van de titel '*Comes Litoris Saxonici per Britanniam*' in de *Notitia Dignitatum*. Deze analyse werd als noodzakelijk geacht omdat het in feite de enige bron betreft die ons iets zeer expliciet over de forten wist te vertellen, namelijk dat ze militair van karakter waren en dat ze tot eenzelfde commando behoorden. Niettemin heeft die kennis enkel waarde voor de latere geschiedenis van de forten, aangezien de bron uit die periode stamt en het niet mogelijk is om te zeggen hoe oud het commando op dat moment al was. Een beeld van de forten op dat moment kan niettemin toch zorgen voor enige duidelijkheid in de zoektocht naar een beeld van de vroegere geschiedenis van de fortenreeks. De

conclusies die uit die analyse getrokken werden waren de volgende. In de eerste plaats hoeft het niet te verrassen dat de *Litus* onder een *Comes* stond, hoewel het nog steeds moeilijk blijft om de precieze betekenis van die titel in dit geval te achterhalen. Het lijkt perfect mogelijk dat we te maken hebben met een commandant die naast grenslegers ook veldlegers onder zich had (die hij verloor onder Stilicho) of dat we de *Comes* moeten lezen als een logistieke functie. Beide zijn, in het licht van de verdere conclusies van de scriptie, te beargumenteren. Wat betreft de *Litoris Saxonici* is aangebracht dat dit waarschijnlijk moet gelezen worden als een kust gevestigd door Saksen en dat die naam waarschijnlijk pas toepasbaar is op de forten vanaf de late vierde eeuw. Dit werd beargumenteerd naar analogie met de twee forten op de Gallische kust die beschreven worden als zijnde 'op de Saksische kust'. Voor de vermoede regio's van beide forten is er namelijk een lopende discussie over vroege Saksische bezetting. Bovendien zou het maar vreemd zijn, indien de naam slaat op 'aangevallen door Saksen' dat slechts twee niet aan elkaar grenzende delen van Gallië het slachtoffer van dergelijke aanvallen zouden geworden zijn. Het punt kon ook bevestigd worden door een studie naar de Saksen in de vierde eeuw. Daar bleek dat Magnus Maximus Saksen had uitgenodigd om het eiland te beschermen tegen andere Saksen en dat het zuidoosten daar de meest aannemelijke locatie voor is. In die zin is de kust dus natuurlijk ook aangevallen geweest door Saksen, maar met de Gallische locaties in het achterhoofd is het waarschijnlijker dat het slaat op 'gevestigd door'. Een laatste aspect behandelt het bereik van dit commando. Een letterlijke lezing van de beschikbare bronnen maakt duidelijk dat het commando altijd enkel de Britse kust heeft bevat. Het is dus niet nodig om in de verklaring van de kustforten al te veel rekening te houden met de Gallische versterkingen, aangezien ze niet tot hetzelfde commando behoren. Deels een opluchting, aangezien het bestuderen van deze Gallische commando's door het beperkt archeologisch en literair materiaal moeilijk is. Bovendien werd deze organisatie van het Kanaal later in de scriptie bevestigd door het ontbreken van een staande oorlogsvloot, wat het contact tussen forten van hetzelfde commando aan overzijden van het Kanaal bijzonder zou bemoeilijken.

Eens deze problemen beantwoord waren, kon begonnen worden aan het eigenlijke onderzoek naar de functie van de forten. Een eerste etappe daarin was het behandelen van de piraterijthese. Deze these werd benaderd vanuit twee perspectieven. In de eerste plaats werd de vraag behandeld of het überhaupt wel mogelijk was dat Saksische en Frankische plundersaars in de derde eeuw naar Brittannië voeren. Uit de discussie is gebleken dat die mogelijkheid volledig afhangt van de vraag of de plundersaars reeds in het bezit waren van zeilen. Zij die zeggen van niet hebben het beste punt te maken op basis van archeologisch en iconografisch materiaal. Niettemin valt er ook voor het tegengestelde wat te zeggen. Deze discussie ten spijt, kon wel de consensus bekomen worden dat het slechts om kleine hoeveelheden plundersaars zou gaan die slechts sporadisch de Britse kust zouden aandoen. Het

is op basis hiervan dat het argument wordt aangebracht dat elf forten dan wel buiten proportie zou zijn met de feitelijke dreiging. Een argument dat verwarrend genoeg samengaat met het argument dat er te weinig forten zijn om alle mogelijke rivieren en andere ingangswegen van de Britse kust te bewaken. Andere waardevolle argumenten die werden aangebracht tegen de piraterijthese hebben betrekking op de bezettingsgeschiedenis van de forten. Verschillende lijken pas echt intensief bezet te zijn geweest jaren nadat ze gebouwd werden. De volgorde waarin ze gebouwd werden wijst bovendien ook niet op een strategische gedachtegang en lijkt er ook op te wijzen dat de forten niet als één groot project geconcentreerd zijn. Wanneer de forten later verlaten werden, lijkt ook die volgorde van verlaten niet logisch te zijn en bovendien gebeurde dat verlaten vrij vroeg. Dit terwijl piraterij voor de late vierde eeuw veel makkelijker aan te duiden is dan voor de derde.

Een laatste argument tegen de piraterijthese dat vaak wordt aangebracht, is het ontbreken van een vloot. Comparatief onderzoek naar andere gevallen van piraterij kon echter aantonen dat in veel gevallen niet met een vloot wordt gewerkt tegen de piraten. Dat komt goed uit, aangezien ook een staande oorlogsvloot voor de periode na de derde eeuw moeilijk te vinden is. Niettemin kon voor de piraterijthese geconcludeerd worden dat het onwaarschijnlijk is dat de forten gediend hebben tegen piraterij. Dit vanwege de veronderstelde kleine hoeveelheden plunderaars en de opvallende bezettingsgeschiedenis van de forten. Toch kunnen ze wel gefunctioneerd hebben tegen plunderaars, maar dat zal hoogstwaarschijnlijk pas het geval geweest zijn in de late vierde eeuw. Toen werd de kust bezet door Saksen en aangevallen door Saksen en zoals reeds aangehaald moet de oorsprong van de naam *Litus Saxonicum* dan ook hier gezocht worden, zonder dat dat hoeft te betekenen dat de Saksen de forten ook zelf bezetten. De forten kunnen gezien worden als versterkingen die, zonder vloot, konden functioneren tegen aanvallen van plunderaars. In de Angelsaksische Kronieken zijn ook daadwerkelijk episodes te vinden die een dergelijk gebruik van de forten bewijzen. Aangezien verschillende onder hen echter reeds verlaten waren tegen de late vierde eeuw, ligt het voor de hand dat de forten er niet voor gebouwd werden, ondanks het gegeven dat ze er wel voor konden dienen. Het is wel mogelijk dat Portchester een verdedigende functie uitvoerde als een fort dat mogelijk onder Carausius werd gebouwd. Pevensey is zeker uit die periode, maar is gezien haar locatie wellicht veeleer een uitkijkpost of intimidatiemiddel. De Gallische forten kunnen ook nog steeds de verdedigende functie hebben uitgevoerd die verondersteld werd voor de Britse forten, aangezien aanvallen op deze kust vaststaan en het reeds is aangetoond dat de Gallische en Britse forten niet tot hetzelfde commando behoren en dus niet dezelfde taak dienen te vervullen.

Daar een concreet primair gebruik voor het gros van de forten dus niet kon gevonden worden in de piraterijthese, verschoof het onderzoek naar de bevoorradingstheorie. Voor de Muur van Hadrianus bleek vrij vlug dat zij afhankelijk zou zijn van bevoorrading vanuit het zuiden. Een bevoorradingroute

naar de Rijn was evenwel minder makkelijk te onderbouwen. Daar bleek al vlug dat het argument in grote mate steunt op Julianus' graantransporten, maar dat het eigenlijk helemaal niet zo simpel is om die graantransporten te interpreteren. Om duidelijkheid te krijgen over de mogelijkheid dat Brittannië graan uitvoerde naar de Rijn, moest in de eerste plaats gekeken worden of Brittannië daar het surplus voor had en of de Rijn geen voor de hand liggender alternatieven had. Er is consensus over dat Brittannië in de derde en vierde eeuw veel meer produceerde dan ze in het verleden had gedaan, maar het is niet mogelijk om precies te bepalen wat 'veel meer' dan wel mag zijn. Daarnaast blijkt ook dat er voor de Rijn alternatieve bevoorradingsroutes aan te brengen zijn, wat voor de Muur van Hadrianus niet het geval is. Het ligt bijgevolg voor de hand dat surplus uit Zuid-Brittannië in de eerste plaats naar het noorden zou gaan. Enkel als er zelfs dan nog overschot was, wat moeilijk te bepalen is, zou de Rijn die kunnen ontvangen hebben.

In tweede instantie werd dan gekeken of de kustforten wel geschikt zijn voor dergelijke graantransporten, die dan toch ten minste één keer zouden hebben plaatsgevonden. Wat dat betreft werd in het verleden reeds aangebracht dat de forten niet in de regio liggen waar de meesten villa's te vinden zijn, en bijgevolg dus niet in de meest productieve regio. Dat klopt, maar ook het hinterland van de forten was landbouwgebied en het is moeilijk te bepalen hoe productief die gebieden zouden geweest zijn. Bovendien liggen de villarijke zones voor het grootste deel niet aan de kust en is het dus ook helemaal niet mogelijk om er kustforten te plaatsen. Niettemin valt het op dat de forten gebouwd werden op een moment dat er wel een wijziging was in de landbouworganisatie van hun hinterland. Veel nederzettingen en kustvilla's werden halverwege de tweede eeuw verlaten. Het is vreemd dat de forten pas gebouwd worden op een moment dat de 'gloriedagen' hier kennelijk op hun einde lopen. De achteruitgang wordt niet gestopt door de bouw van de forten, het lijkt dus niets te maken te hebben met piraterij en beide fenomenen zijn dus niet meteen aan elkaar te linken. Wat ook opvalt is dat de forten die wél in een villarijke zone liggen, Portchester en Pevensey, net de forten zijn die als laatste aan het systeem werden toegevoegd. Met name deze observatie maakt het moeilijk om de forten een bevoorradingsrol toe te schrijven. Een bijkomend probleem is dat de forten niet in het bezit zijn van de haveninfrastructuur om een groot koopvaardijschip te accommoderen. Wel zijn er aanwijzingen voor het laden en lossen van schepen met behulp van kleinere schepen. In de context van graanbevoorrading is het mogelijk om zoiets eenmalig te doen in een crisissituatie, maar voor regelmatige aanvoer is het bijzonder omslachtig. Aangezien de forten, op Dover na, niet geschikt zijn voor graantoevoer is er ook een poging ondernomen om eventuele alternatieven te identificeren. Dat is, gezien onze beperkte kennis over de Britse havens, niet bijzonder simpel. Er werd op gewezen dat ook van havens kon gebruik gemaakt worden die niet aan de zuidoostkust lagen en dat er ook geen

redenen zijn om het gebruik van civiele havens uit te sluiten. Er zijn dus vermoedelijk heel wat kandidaten die voor graantransport zouden kunnen gezorgd hebben, als dat al plaatsvond.

Aangezien dit onderzoek dus beide voorgaande thesen afschreef, is er ook werk gemaakt van een nieuwe interpretatie van de forten. Daartoe werden ze in een bredere context geplaatst. Het is namelijk een al te vaak genegeerd gegeven dat de forten dienen geplaatst te worden in een context van Rijksbrede bouwgekte, een context van militaire hervorming en een context van crisis en militarisering onder invloed van invallen. Invallen die trouwens ook het vertrouwen in de macht van het Rijk en zeker in die van het leger een deuk zouden bezorgen. Met dit in het achterhoofd is beargumenteerd dat het zuiden van Brittannië kan beschouwd worden als een militaire overgangszone tussen het gemilitariseerde Noord-Gallië en het bedreigde Kanaal en het civiele Britse binnenland. De forten in dit semi-gemilitariseerd gebied hadden verscheidene functies. Via de forten konden snel soldaten overgebracht worden naar het continent voor noodsituaties of campagnes. Brittannië is daar de uitgelezen regio voor aangezien ze niet sterk te lijden heeft gehad onder de crisis van de derde eeuw, terwijl het naburige Noord-Gallië net het hardst getroffen werd. Bovendien weten we dat er al langer een militaire link was tussen beide en dat doorheen de Late Oudheid inderdaad het gros van de troepen uit Brittannië is weggehaald om elders gestationeerd te worden. Ook in omgekeerde richting konden de forten dienen om troepen van het continent in Brittannië te krijgen, wat geen overbodige luxe zou zijn in een periode waar usurpatoren links en rechts verschenen. Ook het gebruik van stadsmuren tegen beleg lijken daarop te wijzen. Brancaster lijkt erop te wijzen dat ook troepentransport naar het noorden geen onmogelijkheid was. Iets dat bevestigd kan worden als het klopt dat het samen met Reculver en Caister gebouwd werd voor Septimius Severus' Schotse campagnes.

In al deze gevallen zouden de forten ook de nodige voorraden ter beschikking hebben gehad om de vertrekkende of aankomende soldaten te onderhouden. Voor de aanwezigheid van voorraden valt beperkt bewijs te leveren. Een dergelijke visie op de forten wordt niettemin onderbouwd door de weinige bronnen die forten letterlijk vermelden of de episodes waarin we hun gebruik kunnen veronderstellen. Richting Brittannië zijn er de campagnes van Lupicinus, Theodosius, Stilicho, Constantius Chlorus en Constantijn I en de aankomst van de Saksen. Richting continent hebben we opnieuw Stilicho en Constantijn I, maar ook Magnus Maximus en Constantijn III. Ook de latere geschiedenis van de forten lijkt op een dergelijk gebruik te wijzen. Er zijn Willem de Veroveraar en Robert Curthose alsook verschillende religieuze gemeenschappen. Ook de bouwcontext, in de crisis van de derde eeuw, biedt een prima bestaansreden voor de forten in de beschreven functie. Er waren Gallische keizers die troepen nodig hadden voor de voortdurende druk op de Rijn en later Probus die hetzelfde probleem had maar mogelijk ook een Britse usurpator moest zien te verwijderen. Naast deze

uitgesproken militaire functie, is er ook het intimiderend karakter van de forten. De forten waren hoog en stonden in sommige gevallen ook zelf op zekere hoogte. Ze 'bewaakten' ook de belangrijkste maritieme toegangswegen naar het binnenland en konden zo bij de lokale bevolking en schippers een gevoel van veiligheid oproepen maar tegelijk ook de macht van het Rijk etaleren. Het afschrikken van vijanden en het geruststellen van de bevolking passen beiden eveneens goed in de beschikbare historische context van crisis en invallen. Ook de bezettingsgeschiedenis van de forten, hun locatie en het tekort aan havens zijn allen in te passen in de geschetste functie. Ten slotte kan ook de rol van Carausius en Allectus met betrekking tot de forten nu in een beter daglicht geplaatst worden. Reeds in het begin van deze conclusie werd aangehaald dat de focus op Carausius met betrekking tot de forten nogal misplaatst is. Met al het voorgaande in het achterhoofd kan besloten worden dat Carausius wellicht verantwoordelijk is voor Portchester en hoogstwaarschijnlijk voor Pevensey. Dat beide forten op het zuiden gericht zijn, waar hij ook gebied in bezit had, toont aan dat ze niet zozeer dienden voor een conflict met Saksen. Veeleer kan hier in het geval van Portchester ook een snelle link tussen Noord-Gallië en Zuid-Brittannië verondersteld worden. Het is ook perfect mogelijk dat Carausius, die wel een staande vloot had, die liet opereren vanuit Portchester. Pevensey ligt op een zeer opvallende plaats, amper begaanbaar en dus ook niet geschikt voor invasie. Gezien haar bouwdatum overeen lijkt te komen met de val van Boulogne, is een met name intimiderende functie van het fort geen vergezochte verklaring. Verder dan dit lijkt de invloed van beide usurpatoren op de fortenreeks niet te reiken.

De functie van de forten kan dus als volgt beschreven worden. Hun primair doel is het voorzien van een vlotte militaire link tussen Brittannië en het continent. Deze functie kan worden aangevuld door het intimiderend karakter van de forten, die vijanden afschrikte en burgers vertrouwen schonk. Tegen piraterij hebben de forten aan Britse zijde niet primair gediend, dat argument kan wel gemaakt worden voor de forten aan Gallische zijde. Beide fortensystemen behoorden dan ook niet tot hetzelfde commando. Niettemin is het niet onwaarschijnlijk dat de forten in de late vierde eeuw wel een rol hebben gespeeld in het afslaan van aanvallen door Saksen. Tegelijk werd de regio van de forten ook gevestigd door uitgenodigde Saksen, een gevolg van het verdwijnen van Britse veldtroepen uit Brittannië. Het is pas in deze context dat de naam *Litus Saxonicum* verschijnt. Het is dus op zijn minst ironisch te noemen dat de forten die de Romeinse soldaten toelieten naar het continent te gaan, later ook zouden gediend hebben voor het ontvangen van Saksische huurlingen. Deze zouden dan vanuit die regio op den duur Brittannië koloniseren, net zoals Romeinse soldaten in het verleden vanuit die regio naar het binnenland zouden optrekken. De Romeinse uitvalbasis werd zodoende een Saksische uitvalbasis. Of de forten ooit gefunctioneerd zullen hebben in de bevoorrading van de Rijn, is onwaarschijnlijk indien dit zou gaan om een permanente bevoorradingsstructuur. Voor een eenmalige crisissituatie is het mogelijk, maar verre van efficiënt. Verder archeologisch onderzoek naar de

havencapaciteiten van Brittannië zou deze functie definitief kunnen uitsluiten. Eventueel toekomstig archeologisch onderzoek zou ook kunnen uitzoeken of al de forten in het bezit zijn van de aangehaalde opslag voor het uitrusten van troepen. Verder zou toekomstig onderzoek in het algemeen steeds naar de forten moeten kijken in de context van de Rijksbrede bouwtendens. Hoe meer inzicht daarin kan verkregen worden, hoe meer ook het inzicht in de forten zal groeien. Als slotopmerking wil ik nog even aanhalen dat deze scriptie de forten een bijzondere plaats in de Britse geschiedenis toekent. Eerst vormden ze gedurende een goede eeuw de militaire link tussen eiland en continent om vervolgens ook de startblokken te vormen voor het begin van Angelsaksisch Engeland. Die startblokken vervulden ze opnieuw voor het begin van de Normandische tijd en zo vormden ze ook opnieuw de verbinding tussen eiland en continent.

Appendices:

Appendix A: Het insigne van de *Comes Litoris Saxonici per Britanniam* in het manuscript van de Bodleian Library.³⁶⁸

³⁶⁸ Bodleian Library: Maps, Western Medieval Manuscripts, Manuscripts, Slide Facsimiles MS. Canon Misc. 378, Cosmographia Scoti, Notitia dignitatum. Etc., fol. 153v.

Bibliografie

Bronnen:

Ammianus Marcellinus

Tekst en vertaling: Rolfe, J.C. *Loeb Classical Library: Ammianus Marcellinus, History Volume I-III*. Cambridge: Harvard University Press, 1939-1950.

CIL XII 686

Claudianus

Tekst en vertaling: Platnauer, Maurice. *Loeb Classical Library: Claudian Volume I-II*. Cambridge: Harvard University Press, 1922.

De Angelsaksische Kroniek

Vertaling: Swanton, Michael. *The Anglo-Saxon Chronicles*. Londen, Phoenix Press, 2000.

Eutropius

Tekst: Droysen, H. *Eutropius, Breviarium ab urbe condita*. Berlijn: Weidmannos, 1878.

Vertaling: Bird, Harold W. *The Breviarium Ab Urbe Condita of Eutropius: the Right Honourable Secretary of State for General Petitions; Dedicated to Lord Valens, Gothicus Maximus & Perpetual Emperor*. Liverpool: Liverpool University Press, 2011.

Excerpta de Legationibus Gentium ad Romanos 1 (fragment Eunapius)

Tekst en vertaling: Blockley, R.C. *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus. Text, Translation and Historiographical Notes*. Liverpool: Cairns, 1983.

George Synkellos

Vertaling: Adler, William en Paul Tuffin. *The Chronography of George Synkellos: A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Gildas De Excidio Britanniae

Vertaling: Habington, Thomas en John Allen Giles. *The Ruin of Britain: (De Excidio et Conquestu Britanniae)*. Independently Published, 2019.

Historia Augusta

Tekst en vertaling: Magie, David. *Loeb Classical Library: Historia Augusta Volume III*. Cambridge: Harvard University Press, 1932.

Julianus

Tekst en vertaling: Wright, Wilmer C. *Loeb Classical Library: Julian Volume II- Orations 6–8. Letters to Themistius, To the Senate and People of Athens, To a Priest. The Caesars. Misopogon.* Cambridge: Harvard University Press, 1913.

Notitia Dignitatum

Bodleian Library: Maps, Western Medieval Manuscripts, Manuscripts, Slide Facsimiles MS. Canon Misc. 378, *Cosmographia Scoti, Notitia dignitatum. Etc.*, fol. 153v.

Panegyrici Latini

Tekst en vertaling: Nixon, C.E.V. en Barbara Saylor Rodgers. *In Praise of Later Roman Emperors: the Panegyrici Latini: Introduction, Translation, and Historical Commentary, with the Latin Text of R.A.B. Mynors.* Berkeley: University of California Press, 1994.

Procopius

Tekst en vertaling: Dewing, H.B. *Loeb Classical Library: Procopius History of the Wars Books 3-4.* Cambridge: Harvard University Press, 1916.

Sextus Aurelius Victor

Tekst: Pichelmayer, Franz. *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae; subsequitur Epitome de Caesaribus.* Leipzig: Teubner, 1911.

Vertaling: Bird, H.W. *Translated Texts for Historians Volume 17: Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor.* Liverpool: Liverpool University Press, 1994.

Sidonius Apollinaris

Tekst en vertaling: Anderson, W.B. *Loeb Classical Library: Sidonius Volume I -Poems. Letters 1-2.* Cambridge: Harvard University Press, 1936.

Tekst en vertaling: Anderson, W.B. *Loeb Classical Library: Sidonius Volume II -Letters 3-9.* Cambridge: Harvard University Press, 1965.

Theophanes, Chronographia (fragment Priscus)

Tekst en vertaling: Blockley, R.C. *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus. Text, Translation and Historiographical Notes.* Liverpool: Cairns, 1983.

Vegetius

Tekst: Önnorfors, A. *Vegetius, Epitoma rei militaris.* Leipzig: Teubner, 1995.

Vertaling: Milner, N.P. *Vegetius: Epitome of Military Science, second revised edition*. Liverpool: Liverpool University Press, 1996.

Zonaras

Vertaling: Banchich, Thomas en Eugene Lane. *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*. London: Routledge, 2009.

Zosimus

Tekst: Mendelssohn, Ludovicus. *Zosimi Comitis et Exadvocati Fisci: Historia Nova*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1963.

Vertaling: Ridley, Ronald T. *Zosimus New History*. Leiden: Brill, 2017.

Literatuur:

Allen, J.R.L. en M.G. Fulford. "Fort Building and Military Supply along Britain's Eastern Channel and North Sea Coasts: The Later Second and Third Centuries." *Britannia* 30 (1999): 163-184.

Allen, Martyn en Lisa Lodwick. "Agricultural strategies in Roman Britain." In *New visions of the countryside of Roman Britain Volume 2: The rural economy of Roman Britain*, uitgegeven door Martyn Allen, Lisa Lodwick, Tom Brindle, Michael Fulford en Alexander Smith, 142-177. Londen: The Society for the Promotion of Roman Studies, 2017.

Allen, Martyn. "Pastoral farming." In *New visions of the countryside of Roman Britain Volume 2: The rural economy of Roman Britain*, uitgegeven door Martyn Allen, Lisa Lodwick, Tom Brindle, Michael Fulford en Alexander Smith, 85-141. Londen: The Society for the Promotion of Roman Studies, 2017.

Anderson, W.B. *Loeb Classical Library: Sidonius Volume I – Poems, Letters 1-2*. Cambridge: Harvard University Press, 1936.

Bachrach, Bernard S. "The Fortification of Gaul and the Economy of the Third and Fourth Centuries." *Journal of Late Antiquity* 3, nr.1 (2010): 38-64.

Bartholomew, Philip. "Fourth-Century Saxons." *Britannia* 15 (1984): 169-185.

Birley, Anthony R. *The Roman Government of Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Booth, Paul. "Kent Roman Rural Settlement." In *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, uitgegeven door David Bird, 53-83. Oxford: Oxbow Books, 2017.

Bowman, Allan K. "Diocletian and the first tetrarchy, A.D. 284-305." In *Cambridge Ancient History. 12: The Crisis of Empire, A. D. 193-337. 2nd ed.*, uitgegeven door Allan Keir Bowman, Averil Cameron en Peter Garnsey, 67-109. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Brennan, Peter. "The Notitia Dignitatum." *Entretiens sur l'Antiquité Classique* 42 (1996): 147-178.

Brogan, Olwen. "Trade between the Roman Empire and the Free Germans." *The Journal of Roman Studies* 26 (1936): 195-222.

Calleeuw, Martijn. "De val van Romeins Brittannië? Continuïteit en discontinuïteit in de 5e eeuw." Bachelorproef, Universiteit Gent, 2019.

Campbell, Gill. "Market Forces – A Discussion of Crop Husbandry, Horticulture and Trade in Plant Resources in Southern England." In *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, uitgegeven door David Bird, 134-155. Oxford: Oxbow Books, 2017.

Carreras Monfort, Cesar. "Britannia and the imports of Baetican and Lusitanian amphorae." *Journal of Iberian archaeology* 0 (1998): 159-170.

Casey, P.J. *The British Usurpers Carausius & Allectus*. Londen: B.T. Batsford Limited, 1994.

Charles, Michael. "Transporting the Troops in Late Antiquity: Naves Onerariae, Claudian and the Gildonic War." *The Classical Journal* 100, nr.3 (2005): 275-299.

Cleere, Henry. "Roman harbours in Britain south of Hadrian's Wall." In *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, uitgegeven door Joan du Plat Taylor en Henry Cleere, 36-40. Londen: The Council for British Archaeology, 1978.

Cleere, Henry. "The Classis Britannica." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 16-19. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Cotterill, John. "Saxon Raiding and the Role of the Late Roman Coastal Forts of Britain." *Britannia* 24 (1993): 227-239.

Cottrell, Leonard Eric. *The Roman Forts of the Saxon Shore*. Londen: HMSO, 1964.

Courtois Christian. "Les politiques navales de l'empire Romain." *Revue Historique* 186, nr.2 (1939): 225-259.

Crees, J. H. E. *The Reign of the Emperor Probus*. Roma: Bretschneider, 1965.

Crowley, N. en I.M. Betts. "Three 'Classis Britannica' Stamps from London." *Britannia* 23 (1992): 218-222.

Crumlin-Pedersen, Ole. "The boats and ships of the Angels and Jutes." In *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1988*, uitgegeven door Sean McGrail, 98-116. Londen: Council for British Archaeology, 1990.

Cunliffe, Barry. "Some problems and misconceptions." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 1-6. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Curran, John. "From Jovian to Theodosius." In *Cambridge Ancient History. 13: The Late Empire, AD 337-425. 2nd ed.*, uitgegeven door Averil Cameron en Peter Garnsey, 78-89. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Dark, K.R. "A Sub-Roman Re-Defence of Hadrian's Wall?" *Britannia* 23 (1992): 111-120.

de Bruin, Jasper. "Connectivity in the south-western part of the Netherlands during the Roman period (AD 0-350)." In *Analecta Praehistorica Leiden 43/44: The end of our fifth decade*, uitgegeven door Corrie Bakels en Hans Kamermans, 145-157. Leiden: Leiden University, 2012.

Den Boeft, Jan, Daniël den Hengst en H. C Teitler. *Philological and Historical Commentary On Ammianus Marcellinus XX*. Groningen: Forsten, 1987.

Den Boeft, Jan, Jan Willem Drijvers en Daniël Den Hengst. *Philological and Historical Commentary On Ammianus Marcellinus XXVII*. Leiden: Brill, 2009.

Dhaeze, Wouter. "The military occupation along the coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior, from ca. AD 170 to 275." In *Limes XX: Roman Frontier Studies Volumen 13*, uitgegeven door Ángel Morillo, Norbert Hanel en Esperanza Martín, 1231-1243. Madrid: consejo superior de investigaciones científicas, 2009.

Drinkwater, J.F. *The Gallic Empire: Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire A.D. 260-274*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, 1987.

Drinkwater, J.F. "The Usurpers Constantine III (407-411) and Jovinus (411-413)." *Britannia* 29 (1998): 269-298.

Ellmers, Detlev. "Shipping on the Rhine during the Roman period: the pictorial evidence." In *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, uitgegeven door Joan du Plat Taylor en Henry Cleere, 1-15. Londen: The Council for British Archaeology, 1978.

Elton, Hugh. "Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius, A.D. 284-423: the Rhine Frontier and the Western Provinces." In *War and Warfare in Late Antiquity*, uitgegeven door Alexander Sarantis en Neil Christie, 655-682. Leiden: Brill, 2013.

Esmonde Cleary, A.S. *The Ending of Roman Britain*. Londen: Taylor & Francis Ltd, 1991.

Esmonde Cleary, A. S. *The Roman West, AD 200-500: an Archaeological Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Fulford, Michael en Martyn Allen. "Introduction: Population and the Dynamics of Change in Roman South-Eastern England." In *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, uitgegeven door David Bird, 1-14. Oxford: Oxbow Books, 2017.

Fulford, Michael. "The interpretation of Britain's late Roman trade: the scope of medieval historical and archaeological analogy." In *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the*

Rhine provinces, uitgegeven door Joan du Plat Taylor en Henry Cleere, 59-69. Londen: The Council for British Archaeology, 1978.

Groot, Maaïke, Laura I. Kooistra, Stijn Heeren en W.K. Vos. "Surplus production for the market? The agrarian economy in the non-villa landscapes of *Germania Inferior*." *Journal of Roman Archaeology* 22 (2009): 231-252.

Gurney, David. "Time Team excavations at Brancaster Roman fort." Norfolk Heritage Explore. Geraadpleegd 30.11.2019. <http://www.heritage.norfolk.gov.uk/>.

Halsall, Guy. *Barbarian Migrations and the Roman West 376-568*. New York: Cambridge University Press, 2007.

Halsall, Guy. "Two Worlds become One: A 'Counter-Intuitive' View of the Roman Empire and 'Germanic' Migration." *German History* 32, nr.4 (2014): 515-532.

Halsall, Guy. *Worlds of Arthur: Facts and Fictions of the Dark Ages*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Hasegawa, Takashi. "Identités et statuts sociaux des commerçants connus dans les sanctuaires de Nehalennia." In *Sprachen-Schriftkulturen- Identitäten der Antike. Beiträge des XV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, Wien 28. August bis 1. September 2017: Einzelvorträge*, uitgegeven door Franziska Beutler en Theresia Pantzer, 1-9. Wenen: Tyche, 2019.

Hassall, Mark. "Britain and the Rhine provinces: epigraphic evidence for Roman Trade." In *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, uitgegeven door Joan du Plat Taylor en Henry Cleere, 41-48. Londen: The Council for British Archaeology, 1978.

Hassall, M.W.C. "Britain in the Notitia," In *Aspects of the Notitia Dignitatum: Papers Presented to the Conference in Oxford December 13 to 15, 1974*, uitgegeven door Roger Goodburn en Philip Bartholomew, 103-117. Oxford: BAR, 1976.

Hassall, M.W.C. "The historical background and military units of the Saxon Shore." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 7-10. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Haywood, John. *Dark Age Naval Power: A Re-Assessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity*. Londen: Routledge, 2006.

Heather, Peter. *The Fall of the Roman empire*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Higham, Nicholas J. en Martin J. Ryan. *The Anglo-Saxon World*. New Haven: Yale University Press, 2015.

Higham, N.J. *The English Conquest: Gildas and Britain in the fifth century*. Manchester: Manchester University Press, 1994.

Hind, J.G.F. "The British 'Provinces' of Valentia and Orcades (Tacitean Echoes in Ammianus Marcellinus and Claudian)." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 24, nr. 1 (1975): 101-111.

Hingley, Richard en Christina Unwin. *Londinium a Biography: Roman London From Its Origins to the Fifth Century*. London: Bloomsbury Academic, 2018.

Hofmann, Heinz. "Claudianus." Brill's New Pauly. Geraadpleegd 11.12.2019, <https://referenceworks.brillonline.com>.

Hunt, David. "Julian." In *Cambridge Ancient History. 13: The Late Empire, AD 337–425. 2nd ed.*, uitgegeven door Averil Cameron en Peter Garnsey, 44-77. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Hunt, David. "The successors of Constantine." In *Cambridge Ancient History. 13: The Late Empire, AD 337–425. 2nd ed.*, uitgegeven door Averil Cameron en Peter Garnsey, 1-43. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Johnson, Stephen. "Channel Commands in the Notitia." In *Aspects of the Notitia Dignitatum: Papers Presented to the Conference in Oxford December 13 to 15, 1974*, uitgegeven door Roger Goodburn en Philip Bartholomew, 81-102. Oxford: BAR, 1976.

Johnson, Stephen. "Late Roman defences and the Limes." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 63-69. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Johnson, Stephen. *The Roman Forts of the Saxon Shore*. Londen: Elek Books Ltd., 1976.

Jones, A. H. M. *The Later Roman Empire, 284-602: a Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford: Blackwell, 1964.

Jones, Michael E. *The End of Roman Britain*. Londen: Cornell University Press, 1998.

Kaszab-Olschewski, Tünde en Gerald Volker Grimm. "Überlegungen zur Brittenburg." *Bonner Jahrbücher* 214 (2015): 43-69.

Konrad, Michaela. "Crisis research in a civil context." In *The Oxford Handbook of the Archaeology of Roman Germany*, uitgegeven door Simon James en Stefan Krmnicek, 376-406. Oxford: Oxford University Press, 2020.

Kooistra, Laura I., Marieke van Dinter, Monica K. Dütting, Pauline van Rijn en Chiara Cavallo. "Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman Army? Part 1: The archaeological and historical framework." *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4, nr. 2 (2013): 5-23.

Kulikowski, Michael. *Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric*. New York: Cambridge University Press, 2007.

Kulikowski, Michael. "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 49, nr.3 (2000): 358-377.

Lodwick, Lisa en Tom Brindle. "Arable farming, plant foods and resources." In *New visions of the countryside of Roman Britain Volume 2: The rural economy of Roman Britain*, uitgegeven door Martyn Allen, Lisa Lodwick, Tom Brindle, Michael Fulford en Alexander Smith, 11-84. Londen: The Society for the Promotion of Roman Studies, 2017.

Lorren, Claude. "Des Saxons en Basse-Normandie au VIe siècle: A propos de quelques découvertes archéologiques funéraires faites récemment dans la basse vallée de l'Orne." In *Studien zur Sachsenforschung* 2, uitgegeven door Hans-Jürgen Hässler, Ulla Lund Hansen, Bente Magnus en Leslie Webster, 231-259. Oldenburg: Isensee, 1980.

Malone, Christopher W. "Violence on Roman Imperial coinage." *Journal of the Numismatic Association of Australia* 20 (2009): 58-72.

Mann, J.C. "Duces and comites in the 4th century." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 11-15. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Mann, J.C. "The Notitia Dignitatum - Dating and Survival." *Britannia* 22 (1991): 215-219.

Mann, J.C. "What was the Notitia Dignitatum for?" In *Aspects of the Notitia Dignitatum: Papers Presented to the Conference in Oxford December 13 to 15, 1974*, uitgegeven door Roger Goodburn en Philip Batholomew, 1-9. Oxford: BAR, 1976.

Mattingly, David J. *An Imperial Possession: Britain in the Roman Empire, 54 BC-AD 409*. London: Penguin, 2007.

Merrills, Andrew H. en Richard Miles. *The Vandals*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010.

Mertens, J. "Oudenburg and the northern sector of the continental Litus Saxonicum." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 51-62. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Miller, M. "Stilicho's Pictish War." *Britannia* 6 (1975): 141-145.

Milne, Gustav. "Maritime traffic between the Rhine and Roman Britain: a preliminary note." In *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1988*, uitgegeven door Sean McGrail, 82-84. Londen: Council for British Archaeology, 1990.

Peacock, D.P.S. "The Rhine and the problem of Gaulish wine in Roman Britain." In *CBA Research Report No 24 Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, uitgegeven door Joan du Plat Taylor en Henry Cleere, 49-51. Londen: The Council for British Archaeology, 1978.

Pearson, Andrew. "Barbarian Piracy and the Saxon Shore: A Reappraisal." *Oxford Journal of Archaeology* 24 (2005): 73-88.

Pearson, Andrew. "Piracy in Late Roman Britain: A Perspective from the Viking Age." *Britannia* 37 (2006): 337-353.

Pearson, Andrew. *The Construction of the Saxon Shore Forts*. Oxford: Archaeopress, 2003.

Pearson, Andrew. *The Roman shore forts: Coastal defences of Southern Britain*. Stroud: Tempus, 2002.

Pitassi, Michael. *The Roman Navy: Ships, Men & Warfare 350BC – AD475*. Barnsley: Seaforth Publishing, 2012.

Portmann, Werner. "Eutropius." Brill's New Pauly. Geraadpleegd 24.11.2019.
<https://referenceworks.brillonline.com>.

Rigold, S.E. "Litus Romanum-the Shore forts as mission stations." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 70-75. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Rippon, Stephen. "Coastal Trade in Roman Britain: the Investigation of Crandon Bridge, Somerset, a Romano-British Trans-shipment Port beside the Severn Estuary." *Britannia* 39 (2008): 85-144.

Rosen, Klaus. "Ammianus Marcellinus." Brill's New Pauly. Geraadpleegd 24.11.2019.
<https://referenceworks.brillonline.com>.

Rudling, David. "Rural Settlement in Roman Sussex." In *Agriculture and Industry in South-Eastern Roman Britain*, uitgegeven door David Bird, 84-133. Oxford: Oxbow Books, 2017.

Saddington, D.B. "Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets." In *A Companion to the Roman Army*, uitgegeven door Paul Erdkamp, 201-217. Oxford: Blackwell Publishing, 2007.

Saddington, D.B. "The Origin and Nature of the German and British Fleets." *Britannia* 21 (1990): 223-232.

Sarantis, Alexander en Neil Christie. "Fortifications in the West: A Bibliographic Essay." In *War and Warfare in Late Antiquity*, uitgegeven door Alexander Sarantis en Neil Christie, 255-296. Leiden: Brill, 2013.

Sarantis, Alexander. "Waging War in Late Antiquity." In *War and Warfare in Late Antiquity*, uitgegeven door Alexander Sarantis en Neil Christie, 1-98. Leiden: Brill, 2013.

Shaffrey, Ruth. "Intensive Milling Practices in the Romano-British Landscape of Southern England: Using Newly Established Criteria for Distinguishing Millstones from Rotary Querns." *Britannia* 46 (2015): 55-92.

S.N. *Brancaaster Roman Fort, (Branodunum), Norfolk: Archaeological Evaluation and Assessment of Results*. Salisbury: Wessex Archaeology, 2014.

Starr, Chester G. "Coastal Defense in the Roman World." *The American Journal of Philology* 64, nr.1 (1943): 56-70.

Tomalin, David. "Coastal villas, maritime villas; a perspective from Southern Britain." *Journal of Maritime Archaeology* 1 (2006): 29-84.

van Dinter, Marieke, Laura I. Kooistra, Monica K. Dütting, Pauline van Rijn en Chiara Cavallo. "Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman Army? Part 2: Modelling the carrying capacity using archaeological, palaeo-ecological and geomorphological data." *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5, nr. 1 (2014): 5-50.

Vanhoutte, Sofie. "The late Roman coastal fort of Oudenburg (Belgium): Spatial and functional transformations within the fort walls." In *Roman Military Architecture on the Frontiers: Armies and their Architecture in Late Antiquity*, uitgegeven door Collins, Rob, Matt Symonds en Meike Weber, 62-75. Oxford: Oxbow Books, 2015.

Verboven, Koenraad. "Handelaarsgemeenschappen in de Romeinse wereld: Netwerken, cultusgenootschappen of gilden?" *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (2018): 207-235.

Walsh, Michael. "Roman Maritime Activities Around Britain: What is the evidence and how might it be enhanced?" In *TRAC 99: Proceedings of the Ninth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, uitgegeven door G. Fincham, G. Harrison, R. Rodgers Holland en L. Revell, 53-63. Oxford: Oxbow Books, 1999.

Whately, Conor. "Organisation and Life in the Late Roman Military: A Bibliographic Essay." In *War and Warfare in Late Antiquity*, uitgegeven door Alexander Sarantis en Neil Christie, 209-238. Leiden: Brill, 2013.

Wheeler, Everett L. "Roman Fleets in the Black Sea: Mysteries of the Classis Pontica," *Acta Classica* 60 (2011): 119-154.

Whitby, Michael. "The army, c. 420-602." In *Cambridge Ancient History. 14: Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425–600*, uitgegeven door Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins en Michael Whitby, 288-314. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

White, A. Donald. *Litus Saxonicum: the British Saxon Shore in scholarship and history*. Madison: State Historical Society of Wisconsin for Dept of History University of Wisconsin, 1961.

Wijnendaele, Jeroen. *Romeinen en barbaren: De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen*. Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2013.

Wilkes, J.J. "The Saxon Shore-British anonymity in the Roman Empire." In *CBA Research Report No 18 The Saxon Shore*, uitgegeven door D.E. Johnston, 76-80. Londen: The Council for British Archaeology, 1977.

Wood, Ian. "The Channel from the 4th to the 7th centuries AD." In *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1988*, uitgegeven door Sean McGrail, 93-97. Londen: Council for British Archaeology, 1990.

Zahariade, M. "The Scythian section of the Notitia dignitatum: a structural and chronological analysis." In *Roman frontier studies 2009: Proceedings of the XXI international congress of Roman frontier studies. (Limes Congress) held at Newcastle upon Tyne in August 2009*, uitgegeven door N. Hodgson, P. Bidwell en J. Schachtmann, 151-172. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology 25, 2017.